

વિવેચન-વિભાગના નિબંધો

૧. ગુજરાતીમાં આયતિક નવવક્યાઓ ... ચંદ્રદાન મહેતા ૭૬
૨. ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવવક્યાનો પ્રાગ્ભ ... ડૉ હરજીવન પ્ર. પટેલ ૭૬
- ૩ 'નગાખ્યાન'માં વસ્તુસકથના ... ધીરુભાઈ કે મોદી ૯૧
૪. પ્રાચીન-અર્ધપ્રાચીન કવિતામાં મૂલ્ય ... જ્ઞેષ્ઠાચાર્ય ત્રિવેદી ૯૫
- ૫ સર્જનાત્મકતાનું મનોવિશ્લેષણ ... ડૉ એમ એમ ત્રિવેદી ૧૦૪

સંશોધન : ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના નિબંધો

- ૧ દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓમાં 'ઓવાસ' ... ડૉ ઈશ્વરનાથ દવે ૧૧૩
- ૨ જ્ઞેષ્ઠાચાર્ય અને વર્ણન ... કેશવગમ કા શાસ્ત્રી ૧૨૦
- ૩ સૌરાષ્ટ્રની વિરલ મૂર્તિઓ-મુખ્યત્વે ... નરોત્તમ પરાણી ૧૨૬
- ૪ વસ્તુવિવાસ - વસ્તુ નિબંધભરકૃત ... ડૉ યોગીન્દ્ર જા ત્રિપાઠી ૧૨૮
- ૫ રામકથા - જગજીવનની એક અપ્રકટ કૃતિ
... ડૉ. અનિલકુમાર યો ત્રિપાઠી ૧૪૦
- ૬ સાયકોવિ ટ્રિગ્રાફિક્સ-એક વિચારમિદુ ... અરવિન્દ મુ'તા ૧૪૪

સ્વ. કવિશ્રી ખખરદાર

જેમના પુનિત રમરણમાં

૨૬મા મદ્રાસ અધિવેશનના સ્થળનું નામ ખખરદારનગર રખાયું છે.

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.

સ્વાગત સમિતિના ચેરમેન અને અધિવેશનના ઉદ્ઘાટનકર્તા

શ્રી ડૉ. એમ. કરુણાનિધિ
તમિલનાડુના મુખ્ય મંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રફમું અધિવેશન મદ્રાસ કાર્યક્રમ

શનિવાર, તા ૨૨-૪-'૭૨

પ્રતિનિધિઓની નાથ સવારના ૮-૦૦ એમ એલ એ હોરટેલ

શોભાયાત્રા સવારના ૮-૩૦ એમ એલ એ હોરટેનમાંથી

૧૦-૦૫ અધિવેશનના સ્થળે પહોંચશે.

સવારના ૧૦-૨૦ સુધી સ્વાગત વિધિ

સવારના ૧૦-૩૦ માનનીય રાજ્યપાલ શ્રી કે કે શાહ માનનીય

પત્ર પ્રધાન ડૉ શ્રી કૃષ્ણાનિધિ તથા અન્ય મુખ્ય મહેમાનો
પધારશે

અધિવેશન પ્રારંભ સવારના ૧૦-૩૫

પ્રાર્થના

સ્વાગત પ્રવચન શ્રી ડી સી કોઠારી

સંદેશા-વાચન

ઉદ્ઘાટન પ્રવચન અને વિધિ માનનીય ડૉ કૃષ્ણાનિધિ

પ્રદર્શન ઉદ્ઘાટન વિધિ માનનીય શ્રી રતુભાઈ અદાણી

‘સભારણા’ પ્રગટવિધિ

ઉદ્ઘાટનના પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન માનનીય શ્રી કે કે શાહ

પરિષદના મત્રોનું નિવેદન

અધિવેશનના પ્રમુખપદ માટેની દરખાસ્ત

નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન - શ્રી સુવર્મ

વરાપેલા પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન - શ્રી રમેશ્વરશિખ

આભારદર્શન

રાષ્ટ્રગીત

સમાપ્તિ બપોરના ૧૨-૩૦

‘વિવેચન’ બેઠક : બપોરના ૨-૩૦ થી ૪-૦૦ સુધી

પ્રમુખશ્રી જયત પાઠકનું પ્રવચન

નિબંધોનું વાંચન

ચર્ચા

‘જ્ઞાનગંગોત્રી’ અથ ૧૦મો પ્રગટવિધિ - શ્રી સુદન્મ

સાકાર સમારંભ : સાંજના ૫-૧૫ થી ૬-૧૫

માનનીય રાજપાલ શ્રી કે કે શાહ તરફથી ગજલનનમા

(પ્રતિનિધિ તથા આનંદિતો માટે)

મનોરંજન કાર્યક્રમ રાત્રે ૮-૩૦ ઠલાકે મુશાયરો

ભાગ લેનાર શાયરો : સર્વશ્રી શનય પાલણપુરી, સૈફ પાલણપુરી, ગની દહીવાલા, લગવતીકુમાર શર્મા, બરકત વીગણી, ‘બેદામ’, ‘અનિલ’, જલન માતંગી, ચીનુ મોદી, મનહર મોદી, હરીન્દ દવે, સુરેશ દલાલ વગેરે વગેરે

‘છોટમ’ના ‘હસાહસ’ના સાહિત્ય પરિષદના ખાસ અકની પ્રગટવિધિ - માનનીય શ્રી કે કે શાહના વરદ હસ્તે

રવિવાર, તા ૨૩-૪-૭૨

‘સાહિત્ય-સંગમ’ બેઠક - સવારના ૯-૦૦ થી ૧૨-૦૦ સુધી

પ્રમુખશ્રી ચંદ્રવદન ચી મહેતાનું પ્રવચન

નિબંધોનું વાંચન

ચર્ચા

‘ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ-સંશોધન’ બેઠક : બપોરના ૨-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધી

પ્રમુખશ્રી હરિવંદનભાઈ ભાયાણીનું પ્રવચન

નિબંધોનું વાંચન

ચર્ચા

મનોરંજન કાર્યક્રમ : રાતના ૮-૦૦

‘પારિજાત’ ત્રિઅંકી ગુજરાતી નાટક

કળાકારો : મેન્દર ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, અરવિંદ ત્રિવેદી, મીનગ મહેતા, નયન ભટ્ટ, વગેરે

દિગ્દર્શક : ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી

સોમવાર, તા. ૨૪-૪-'૭૨

ખુલ્લી બેઠક : સવારના ૯-૦૦ થી ૧૨-૩૦ સુધી

બાકી રહેલા નિબંધોનું વાચન

પ્રસ્તાવો

આભારર્શન

રાષ્ટ્રગીત

સાંકાર સમારંભ : બપોરના ૪-૦૦

મદ્રાસ કોરપોરેશનના વરથીપકુલ મેયર તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ માનનીય શ્રી જીણાભાઈ દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' તથા અન્ય પ્રતિનિધિઓનું જાહેર સન્માન

(પ્રતિનિધિઓ તથા આમ ત્રિતો માટે)

મનોરંજન કાર્યક્રમ : રાતના ૮-૦૦

'રેટેશન માસ્ટર' તથા અન્ય રસપ્રદ કૃતિઓ

* આઈ. એન. ડી. કલકત્તાનું એકાકી

લે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

કલાકારો : વિરથી હિન્ડોયા, માલતી જોષી, કનુ ઠક્કર વગેરે

* બેંગલોર યુથ એસોસિયેશન દ્વારા નૃત્યનાટિકા : 'એ કોણ હતી'

* સ્થાનિક કલાકારોનો કાર્યક્રમ

* કાર્કિયાવાડી દૂહા : રાજકોટવાળા શ્રી મીઠાભાઈ

તા. ૨૫-૪-'૭૨ : રાત્રે ૮-૦૦ કલાકે

* આઈ. એન. ડી. કલકત્તાનું સફળ ત્રિઅકી 'પ્રેમ-સગાઈ'

લે શ્રી સારંગ આરોહ

કલાકારો : બાલકિશન મહેતા, માલતી જોષી, કનુ ઠક્કર,

જગદીશ રાણા, નરેન્દ્ર પટેલ, નયના શાહ,

ગીતા જાની, ભૈરવી વગેરે

દિગ્દર્શક : બાલકિશન મહેતા

આમુખ

આ જે હાપામાં વાંચ્યું કે ફિલીપાઈન દેશની પ્રજાને પોતાની હાપા નથી. તેનું બંધારણ અંગ્રેજી, અરબી વગેરે બે-ત્રણ હાપાઓમાં ઘડાયું છે. લોકોમાં જે બોલીઓ પ્રચલિત છે, તેમાંથી કાળે કરી એક હાપા સર્જાશે. દયા આવી. પૈસાની તો સાં સમૃદ્ધિ છે, છતાં કેવો ગરીબ દેશ !

“શું શાં પૈસા ચાર” સાંભળી પ્રેમાનંદનું હૃદય કેવું વિદીર્ણ થયું હશે ! અને તેમાંથી જાગેલો તેમનો આર્તનાદ...

‘વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ યાય શિરોમણી
અર્પો તો વિભુ એ જ અર્પણ કરો એ આશા પ્રેમી તણી.’

... પ્રભુએ સાંભળ્યો. આજે ભારતવર્ષની સમૃદ્ધ હાપાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન નિશ્ચિતપણે શોભીતું બન્યું છે. પ્રત્યેક ગુજરાતીનું હૃદય એથી હરખાય છે. એ માટે સાભાર અભિવાદન, મદાકવિ પ્રેમાનંદનું, તેમના પુરોગામી તથા અનુગામી આજ દિન સુધીના ગુર્જરીના સર્વે પૂજનરીગણનું.

ગુજરાતી હાપાનું સાહિત્ય, તેની સમૃદ્ધિ, તેને માટે નવી નવી દિશાઓનાં દાર ખોલવાં, તેનું રૂપ અને કીર્તિ વધારી, સાહિત્યકારોનાં માન અને યોગક્ષેમની જવાબદારી ઉપાડતી સાહિત્ય પરિષદ કવિશ્રી પ્રેમાનંદના વીલતી વારમદાર ગણાય.

મદાસને આંગણે પરિષદનું સન્માન કરનાં અમો મદાસ તથા દક્ષિણ ભારતમાં વસતાં સર્વે ગુર્જર નરનારી અનેરો આનંદ અને ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. સાહિત્યની એવા-પૂજા માટે અમારી યોગ્યતા નથી, પૂજન-દ્રવ્ય નથી, નથી પુષ્પ-પરાગ કે અનુશીલન. એવી નિર્ધનતા સાથે સાદિત્ય અમારોનું સ્વાગત કરવાનો અમારો મનોગ્ધ ધૃષ્ટતા જ ગણાય. છતાં અમે, દક્ષિણ ભારતના કહી શકીએ એવા અમારા પ્રયત્નકાય કવિ-અપિ ચ. ખખડાજી, પરમ એનનાના આરાધક કવિશ્રી મુંદમ્, નવ. કવિશ્રી મળખારી, સ્વ.

સ્નાગન સમિતિના ચેદન

શ્રી કે. કે. શાહ
રાજપાલ તમિલનાડુ રાજ્ય

स्वागत सभितिनो चद्रन

શ્રી રત્નમણીરાવ તથા કવિશ્રી પુન્નલાલભાઈના નાતે તથા અહીં અન્યત્ર જેમની સાહિત્યિક કૃતિઓ છાપી છે એવા અમારા નાના ધરદીવડાઓની પૂજના આધારે આપનું સ્વાગત કરવાની હામ ધરી છે.

આ રૂઢા અધિવેશન પ્રસંગે નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રી સુંદરમનું બહુમાન તથા આરદ્ર થતા પ્રમુખશ્રી રત્નેશ્વરમનું રત્નેશ્વર્યા હૃદયથી સ્વાગત કરતાં અમે અંતરને અનેરો આનંદ અનુભવીએ છીએ. વિભાગીય પ્રમુખો શ્રી દરિવલ્લભ ભાયાણી, શ્રી ચં. ચી. મહેતા, શ્રી જયંત પાઠક તથા પરિપક્વ પધારેલા સર્વે પ્રતિનિધિઓનું તથા પ્રેક્ષકોનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ.

અધિવેશનમાં પધારેલા સાહિત્યના ઉપાસકો! આપનાં ચિંતન અને પરિશ્રમ દ્વારા ગુજરાતી તેમ જ ભારતની ધતર ભાષાઓને નવું ઓજસ, નવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાઓ, એ સ્વાગત સમિતિના હૃદયની મહેત્તજા, ભાવ, એ સ્વપ્ન. શ્રી ઉમાશંકરભાઈના શબ્દોમાં...

“તું માનવોની મનોમૃત્તિકામાં
સ્વપ્નાં કેરાં વાવતો બી અનેરાં.”

...સાચે જ, પ્રભુએ નાનાં માણસોનાં સ્વપ્નાં - પ્રાર્થનાઓનો કદી અનાદર કર્યો નથી.

ગજધાનીથી જન્મનામૈયાનાં જળા લાવી, પ્રભાસના પુણ્યનીર્થનું સન્માર્જન કર્યા બાદ, અમારા આમંત્રણને માન આપી દક્ષિણપથમાં શ્રી રામેશ્વરજીને અભિષેક કરવા આવી, પરિપક્વે આપણા ભાવુક યાત્રાળુઓનો પુરાણો યદત્રાક્રમ સાચવ્યો છે સાહિત્યનાં ત્રણે મહા મૂલ્યે ‘તત્ત્વ શિર સુદર્મ’ જેને અમે સાહિત્યની વ્યાખ્યા ગણીશું, તેનું જતન કર્યું છે. એટલું જ નહિ, આ સારકૃતિક પ્રવાસ દ્વારા ભારતવર્ષની પ્રાદેશિક એકતાની સંજ્ઞવનીની વાહિની ગગા બની છે, એ માટે ધન્યવાદ.

માતામહી સંસ્કૃતનું શિરઞ્ચ ઓછું થતાં ભારતની બધી ભાષા-ભગિનીઓએ પ્રેમથી હળીમળી પરસ્પર આદાનપ્રદાન કરવું એ કુટુંબધર્મ છે. બંગાળી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી ભાષાઓની પરસ્પર આપણે સારી ગણી શકાય એવી છે. દક્ષિણ ભારતની તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ પણ ખેડાએલી સપત્તિવાન ભાષાઓ છે એ ભાષા-ભગિનીઓનો ગુજરાતી સાથેનો સંપર્ક વધે એવો સંગઠિત પ્રયાસ પરિપક્વ નેતૃત્વ નીચે થાય

તો કેવું સરસ ? એ પ્રયાસમાં સ્વાગત સમિતિ તથા દક્ષિણ ભારતના સર્વે ગુજરાતીઓ શક્ય તે બધી રીતે મદદરૂપ થશે. આજે તો આપણી નદીઓ પણ એકત્ર થવાનું વિચારી રહી છે. ત્યારે, આપણી ભાષાઓ પરસ્પર વડું ગાઢ પ્રેમથી કાં ન જોડાય ?

અમાગ રાજ્યપાલ શ્રી કે. કે. શાહની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન સાહિત્ય પરિપક્વને આ વર્ષે મદ્રાસને આંગણે ખોલાવવામાં નિમિત્તરૂપ બન્યાં છે; અને તેમના આદેશાનુસાર અમારા સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી ડી સી. ઠાકારીયી માંડીને જુદી જુદી સમિતિના હોદ્દાદારો તથા સભ્યોએ જવાબદારી ઉપાડી લઈ સુંદર સહકારપૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો છે. સાધારણતઃ સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીન ગણાય એવા વેપારી સમાજમાં પણ સાહિત્ય પ્રત્યે ભાવ અને આદર ધરાવતાં તરવે આ મંથનમાંથી બહાર આવ્યાં છે. એ શુભ ચિન્હ છે આ સાહિત્ય-યજ્ઞમાં તન, મન યા ધનથી આહુતિ આપનાર સર્વેનો આભારપૂર્વક ઉલ્લેખ અમાગ કાર્યાધ્યક્ષ શ્રી કાન્તિભાઈ શાહ આ સંભારણાંમાં અન્યત્ર આપશે. દરમ્યાન, એ સર્વેની ભાવપૂર્વક વંદના કરૂ છું.

આંગણે પધારેલ મહેમાન યજ્ઞમાનની ક્ષતિ સહન કરી લે છે એ પણ એક ગુજરાતીપણાનો મોટો સંસ્કાર છે. તેમ આપ અમારી સર્વે ત્રુટિઓ મહાનુભાવે નિભાવી લેશો અને સાહિત્ય દ્વારે ડગમગતાં પગલાં માંડતાં અમ ગુર્જરીમાજોને પ્રેરણા આપશો, એ જ અભ્યર્થના.

મદ્રાસ
૨૫-૩-'૭૨

પી. કે. જી. પી.
કાર્યાધ્યક્ષ, સ્વાગત સમિતિ

બે બોલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૬મું અધિવેશન, દક્ષિણ ભારતમાં, મદ્રાસ શહેર (મદ્રાસ પ્રદેશ)માં તા ૨૨ થી ૨૪ એપ્રિલ, ૧૯૭૨ દરમિયાન ભરાય છે તે મદ્રાસ તથા દક્ષિણ ભારતના ગુજરાતીઓ માટે એક અપૂર્વ પ્રસંગ છે આ પરિષદ અત્રે ભરવા માટે તામિલનાડુના માનનીય રાજ્યપાલ શ્રી કે. કે. શાહે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તે સૂચન અત્રેના સાગ સમાજે બહુ જ આનંદપૂર્વક ઉઠાવી લીધું. આ અધિવેશનને સફળ બનાવવા તથા તેનું સુંદર આયોજન કરવા અત્રેના આગેવાન નાગરિકોની એક પ્રાથમિક સભા શ્રી કે. કે. શાહની હાજરીમાં શ્રી ડી સી કોઠારીને ત્યાં મળેલ સ્વાગત સમિતિ બનાવવાનો ત્યાં નિર્ણય લેવાયા બાદ એંડહોક સમિતિ તથા પેટાસમિતિની રચના કરવામાં આવી એંડહોક સમિતિ પાછળથી સ્વાગત સમિતિની મધ્યસ્થ સમિતિમાં ફેરવાઈ ગઈ. જુદા જુદા કાર્યોને ઋડપથી ને સરળ રીતે પાર પાડવા - ભડોળ, બોજન, રહેઠાણ, વ્યવસ્થા, પ્રચાર, મનોરંજન, પ્રદર્શન, સુશોભન, મહિલા તથા સ્વયંસેવક સમિતિઓની રચના થઈ. દરેક સમિતિમાં અત્રેના ઉત્સાહી બાઈઓએ કામ ઉપાડી લીધું ભડોળ સમિતિએ નક્કી કરેલ બજેટ પ્રમાણે સભ્ય તથા જાહેરખર્ચની રકમ ધાર્યા પ્રમાણે બેગી કરવા સરસ મહેનત લઈને કાર્ય સફળ બનાવ્યું આ કાર્ય ઉપરાંત બોજન, વ્યવસ્થા તથા ખીજી બધી સમિતિઓએ પણ પોતપોતાનું કાર્ય ધડેલી યોજના પ્રમાણે તથા તેના નક્કી કરેલ બજેટમાં સારું આયોજન કરી પરિષદને સમગ્રપણે સફળ બનાવવા મહેનત કરી દરેક સમિતિનાં કાર્યમાં અત્રેના બધા કાર્યકર બાઈઓ તથા બધા જ અન્ય સભ્યોનો સુંદર સાથ અને પ્રોત્સાહન મળેલ છે માત્ર મદ્રાસના જ નહિ, પણ દક્ષિણ ભારતના ખીજા શહેરો - હૈદરાબાદ, બેંગલોર, મદુરા, કોઈમ્બતુર, ત્રિચી, દેનેનેગ, કાલીકટ, કોચીન, મેલમ, પાડીચેરી વિગેરે રથળે પણ ગુજરાતી સમાજ તથા અન્ય બાઈઓનો ધણી જ ઉત્સાહપૂર્વકનો સાથ મળ્યો સ્વાગત

સમિતિના નોંધાયેલ સભ્યની નોંધ પરથી જાણી શકાશે કે આ પરિપદના અર્થને પરોચી વળવા બધા લોકોએ ઉત્સાહથી અને ઉદાર દિયે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે એટલું જ નહિ સભારણા માટે પણ ગુજરાતી તથા બીજા-ગુજરાતી સરઘાઓનો સારો સાથ મળેલ છે

૬૦૦ પ્રતિનિધિ તથા અન્ય મહેમાનોને રહેવા-કરવાની તથા જોજનની વ્યવસ્થા માટે એમ એવ એ દોરડેવની સુદર સગવડ કરી દેવા માટે તામિલનાડુ સરકાર તથા અન્ય લાગતા વળગતા સરકારી ખાતાનો આભાર માનવો ગ્જો

પરિપદનું મુખ્ય અધિવેશન તથા મનોરજન કાર્યક્રમ માટે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીએ વાતાવૃદ્ધિત સભાખંડ આપ્યો છે, ને તેમાં લગભગ ૩૦૦૦ લોકોએ બેઠી શકે તેની સગવડ છે આ માટે મદ્રાસ યુનિવર્સિટી તથા તેના ગ્જીટ્સના મહત્તરની ખાસ નોંધ લેની ઘટે

આ અધિવેશન પ્રસંગે અહીં માટે અનોખું એવું ગુજરાત રાજ્ય તરફથી ગુજરાતના લોકજીવન તથા ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો પરિચય આપતું યોજાયેલું પ્રદર્શન બનેલા લોકોને ગુજરાત વિશે નવો રસ ઊભો કરશે ને તેમ કરી તામિલનાડુ ને ગુજરાતના લોકોને નજીક લાવવા ખૂબ જ મદદરૂપ થશે પ્રદર્શન ઉપગત, સુશોભન સમિતિએ ગુજરાતી સુશોભનનો આછો પરિચય આપના બીડા કંડકાર છે તે પણ સારી જાપ બની કરશે તેમા શક્ય નથી પરિપદનું સભાગણુ એ ખરેખર લાખા વખત માટે દક્ષિણ ભારતના ગુજરાતીઓ તથા આગમ ગુજરાત માટે લાખા સમયનું સભારણું બની ગયે, તેમા શક્ય નથી આ સભારણુ ઉપર વિગતવાર નજર નાખી જતા આ આશા જરૂર રાખી શકાય

આ અધિવેશન તામિલનાડુના મુખ્ય પ્રધાન જીવન મૂકે અને પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી ધનરામભાઈ ઓઝા કરે તે પણ ખાસ વિશેષ નોંધની વસ્તુ છે શ્રી કચ્છાનિધિ પોતે કવિ અને લેખક છે, ને આના સાહિત્યપ્રેમી મુખ્ય પ્રધાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદનું ઉદ્ઘાટન કરે તે પરિપદના ઇતિહાસમા ખાસ યાદગાર વસ્તુ બની ગયેશે શ્રી ધનરામભાઈની દાનવીથી સાથે ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ જાગ્યા છે ગુજરાતના અન્ય સાદારે તથા મુરબ્બી ધી કાકાસાહેબની દાનવીથી પણ અમેને ઘણી જ પ્રેરણા મળી રહેશે

આ પરિવહનો પ્રસંગ અત્રે દક્ષિણ ભાગતના સમાજ માટે એક ઉસવનો પ્રસંગ છે તેનું સફળ આયોજન તથા પ્રયાસ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તથા અસ્મિતાનો આછો ખ્યાન અત્રેના ગુજરાતી લોકોને આપવા એક નાનો વિચારપૂર્વકનો અમારો પ્રયત્ન છે

આ ઉત્સવ દ્વારા અત્રેના સમાજના ધણા વખત થયા સુપ્રત રહેલ સાહિત્ય પ્રતોની ભાવના જાગી છે અને તે ઉપરાંત એક રસ યની કામ કરવાની પણ ભાવના ને હના ઉત્પન્ન થઈ છે તે પણ એક અનન્ય લાભ છે આ નિમિત્તે અમેને ધણુ જાણના મળ્યું છે અધિવેશન માટે કોઈ ઉણપ ગહી ગઈ હોય તો તે હામ્ય મણી અમારા આ ઉત્સાહ કાર્યશીનતા તથા ભાવનાનો સહુ કોઈ સ્વીકાર કરે તે જ આશા અને અવ્યયના સાથે તિરમીએ છીએ

કે. ડી. શાહ
કાર્યાધ્યક્ષ, સ્વાગત સમિતિ

મધ્યસ્થ સ્વાગત સમિતિ

પેદનેા

શ્રી કે. કે. શાહ, રાજ્યપાલ, તામીલનાડુ રાજ્ય
શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈ, રાજ્યપાલ, આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય
શ્રી ડૉ. એમ. હરિણિધિ, મુખ્ય પ્રધાન, તામીલનાડુ રાજ્ય
શ્રી મધુબહેન કે. શાહ

સ્વાગત પ્રમુખ

શ્રી ડી સી. ઠાઠારી

કાર્યાધ્યક્ષો

શ્રી કાન્તિલાલ ડી. શાહ

શ્રી પી. કે. જી

ઉપ-પ્રમુખો

શ્રી કે. જી. જોશી

„ આર. એમ. દવે

„ કપુરચંદ સુતરીયા

„ રામદાસ પુરષોત્તમદાસ

„ શાન્તિલાલ એમ. દેસાઈ

„ અનંતરાય પી. મહેતા

„ લોડ મોહનકૃષ્ણદાસ

„ જયંતિલાલ આર. પારેખ

„ રસિકલાલ કે. શાહ

„ એચ સી ઠાઠારી

„ નાનાલાલ ભટ્ટ

„ પુનમચંદ આર. શાહ

„ એસ એમ પટેલ

શ્રી ચંદુલાલ બી પારેખ

„ પ્રવિણકુમાર જોશી

„ રસિકલાલ એમ. મહેતા

„ અબ્બાસભાઈ વડનગરવાલા

„ એસ સી શાહ

„ ટોકરશી લાલજી કાપડિયા

„ વસંતલાલ સી મહેતા

„ જયંતિલાલ મંગળજી મહેતા

„ ચંદ્રકાન્ત પી. શાહ

„ ગંગાજી કુંવરજી વોરા

„ કનૈયાલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા

„ મુરેશ ગોકુળદાસ રાયચુરા

„ જીવણલાલ જોશીલાલ મહેતા

મંત્રીઓ

શ્રી જશુભાઈ પટેલ
 „ ધનરયામદાસ ભાવસાર
 „ શાન્તિલાલ એમ. મહેતા

શ્રી રજનીકાન્ત એમ મહેતા
 „ જોડાલાલ એમ. શાહ

અજ્ઞાનચીઓ

શ્રી જયતીલાલ મુરાણી
 „ જે. જે ચોક્સી

શ્રી કરતુરચંદ કે મહેતા
 „ જયંતિલાલ કે શાહ

અન્ય સભ્યો

શ્રી મોહનલાલ એમ. મહેતા
 „ બાબુલાલ એમ. મહેતા
 „ કનૈયાલાલ ઈ. મહેતા
 „ ભાઈચંદભાઈ પી. ભડિયાદરા
 „ હીરાલાલ વી શાહ
 „ દેવચંદભાઈ એમ શાહ
 „ હરિભાઈ સંઘવી
 „ સુરેન્દ્ર એમ મહેતા
 „ વસંતલાલ સી મહેતા
 „ ચંદુલાલ કામદાર
 „ સુખલાલ એલ મહેતા
 „ અમૃતલાલ સોની
 „ જય તિલાલ આર. શાહ
 „ જગન્નિશભાઈ એફ મોદી
 „ જય તિલાલ પી સધરાજકા
 „ નવલચંદ એમ દોશી
 „ લલિતભાઈ સી. કોઠારી
 „ રમણિકલાલ શુક્લ
 „ જયંત ઉપાધ્યાય
 „ હર્ષદ જઠા
 „ ઈદિરાબહેન ડી કોઠારી
 „ સવિતાબહેન જી કામદાર
 „ હિમતલાલ ડી શેઠ

શ્રી પ્રદલાદભાઈ પટેલ
 „ નદલાલભાઈ દવે
 „ ગાંગજીભાઈ એ વોરા
 „ જે. કે સામાણી
 „ હુગરશી હિડોયા
 „ ઉર્મિલાબેન આર. મહેતા
 „ શાતાબહેન એલ કોઠારી
 „ કાન્તિલાલ એ. કામદાર
 „ કનૈયાલાલ સી ભાવસાર
 „ સત્યનારાયણ ત્રિવેદી જે પી.
 „ ગુલાબચંદ જૈન
 „ નિર્ભયકુમાર વ્યાસ
 „ મધુબહેન એસ ત્રિવેદી
 „ મનસુખલાલ કામદાર
 „ જોડાલાલ આર ત્રિવેદી
 „ જગદીશ પારેખ
 „ માર્ક ડ દેસાઈ
 „ કે. પી. અમોદિયા
 „ અરુણ ભણુસાળી
 „ કિશનભાઈ એચ. શાહ
 „ શિવલાલ એમ મહેતા
 „ વીરચંદ એમ અજમેરા
 „ અમૃતલાલ ડી શાહ

શ્રી ભગવાનદાસ ડી. શાહ
 „ હીરાલાલ વી. શાહ
 „ ડી એન. શાહ
 „ એન. એમ. મુનશી
 „ પ્રતાપભાઈ મી. ઠાકારી
 મે એવરેસ્ટ કન્ઝર્વેશન ઓર્ગેનાઇઝેશન
 શ્રી છોટાભાઈ એન્ડ કું.
 „ જગનલાલ કાલીદાસ
 „ ચંદુલાલ પી. શાહ
 „ ચંદુલાલ બી. શાહ
 „ એસ. બાલકૃષ્ણ જોષી
 „ એસ. નાનાલાલ દવે
 „ મુખરાય દવે
 „ રમાબહેન સી. ઠાકારી
 „ દાકરસી વેંગ
 „ બી. બી. શાહ
 મે. એલાઈટ ઓપ્ટીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ
 શ્રી પ્રવીણચંદ જે. જોડ
 „ ગંગાભાઈ સંઘોઈ
 „ જગનલાલ બારાઈ
 „ ચૈતન્યભાઈ એ પટેલ
 „ ડૉ. પી. એન. પટેલ
 મે. પારેખ બ્રધર્સ

મે. એન. ડી. પટેલ એન્ડ કું.
 „ તમિલનાડુ ટુરમ એન્ડ હાઉસિંગ કું.
 „ રૂપાણી બ્રધર્સ
 „ અશોક ટ્રેડર્સ
 „ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્જિનિયર્સ
 „ વલ્લભદાસ મયુગદાસ એન્ડ કું.
 „ જોગે જનરલ સ્ટોર્સ
 „ પ્રતાપ એન્ડ કું.
 „ પ્રવીણકુમાર એન્ડ બ્રધર્સ
 શ્રી કે. સુડીલાલા
 „ નવજીતભાઈ ખોડા
 „ ધીરજલાલ ભોગીલાલ ગાંધી
 „ દયારામ લાધા સોલંકી
 „ લાધા રામજી સોલંકી
 „ મદુરા ગુજરાતી સમાજ
 „ અરવિંદભાઈ ઘાટલીયા
 „ ડી આર. મહેતા
 „ ચીમનલાલ બાવીરી
 „ ગોપાલ ક્રિષ્ણદાસ જનિવદાસ ઝવેરી
 ડૉ. એ. જે. મહેતા
 શ્રી આર્યનિવાસ
 મે. ત્રિચીનાપક્ષી મિલ્સ લિ.

સ્વાગત સમિતિનાં ચેરૂત

શ્રીમતી મધુબેન કે. શાહ

સ્વાગત સમિતિ

સ્વાગત પ્રમુખ

શ્રી ડી. બી. ડેકારી

ઉપસમિતિએ

મનોરંજન સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી જયંતિલાલ પી સધરાજકા

સંયોજક : શ્રી રજનીકાંત એમ મહેતા

સહ-સંયોજક : શ્રી સુભરાય દવે

: સભ્યો :

શ્રી શિવદાસભાઈ એમ. મહેતા	શ્રી સુવર્ણાબહેન એ. શાહ
„ રસિકાબહેન એચ. કોઠારી	„ શાતાબહેન પી. શાહ
„ ચૈતન્યભાઈ એ. મહેતા	„ શાંતાબહેન એલ. કોઠારી
„ ને. એમ. શાહ	

સોવેનીયર સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી પી. કે. જાધવ

સંયોજક : શ્રી કિશનભાઈ એચ. શાહ

સહ-સંયોજક : શ્રી હર્ષદ જહા

: સભ્યો :

શ્રી જશુભાઈ એસ. પટેલ	શ્રી સવિતાબહેન જી. કામદાર
„ મનરયામભાઈ સી. ભાવસાર	„ હિર્મિલાબહેન આર. મહેતા
„ લલિતભાઈ સી. કોઠારી	„ શાંતાબહેન પી. શાહ
„ બી. બી. શાહ	„ ભાગ્યવતીબહેન એ. શાહ
„ જયંતિભાઈ ને. ઉપાધ્યાય	„ રમણલાલ દવે
„ જયંતિલાલ આર. ખરીખ	„ વામનભાઈ આર. દવે
„ રમણિકલાલ બોડા	„ કે. ને. દવે
„ સુખલાલ મહેતા	„ નિર્ભયકુમાર બાસ
„ ઇશિરાબહેન ડી. કોઠારી	„ શુભાબયંદ નૈન

ભાંડાળ સમિતિ

ચેરમન : શ્રી કે. જી. જોશી

અધ્યક્ષ : શ્રી યાંતિભાઈ એમ. દેસાઈ

: સભ્યો :

શ્રી જયંતિલાલ જી. ચૌકમી
 „ દિંમતવાલ ડી. શેક
 „ રસિકલાલ કે. શાહ
 „ નંદલાલભાઈ એ. દવે
 „ રમેશભાઈ એસ. પટેલ
 „ મોખાભાઈ એમ. પટેલ
 „ પ્રદ્યાદભાઈ પટેલ
 „ બાબુભાઈ એમ. મહેતા
 „ વીરચંદભાઈ અનુભેરા
 „ જયંતિલાલ કે. શાહ
 „ વસંતભાઈ મી. મહેતા
 „ કાન્તિલાલ કે. પટેલ
 „ જયંતિલાલ આર. શાહ

શ્રી હરિભાઈ શી. સંઘવી
 „ હો. એ. જી. મહેતા
 „ ચંદુલાલ ખી. પરીખ
 „ જી. કે. સાયાપુરી
 „ એસ. બી. પાઠક
 „ રસિકભાઈ કામદાર
 „ રમણિકલાલ એચ. મહેતા
 „ દેવચંદભાઈ એમ. શાહ
 „ ઈન્દિગજહેન ડી. કોઠારી
 „ ભર્મિલાલહેન આર. મહેતા
 „ રસિકલાલ એમ. મહેતા
 „ ડી. એન. ગુડલ
 „ એન. એમ. મુનશી

રહેઠાણ-વાહનવ્યવસ્થા સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી જયંતિલાલ જી. ચૌકમી

કો-ચેરમેન : શ્રી એચ. મી. કોઠારી

અધ્યક્ષ : સત્યનારાયણ ત્રિવેદી

સભ્યો :

શ્રી શિવલાલભાઈ એમ. મહેતા
 „ કનૈયાલાલ સી. ભાવસાર
 „ રમણિકલાલ ગુડલ
 „ કનુભાઈ કોઠારી

શ્રી કાન્તિલાલ એ. કામદાર
 „ ગંગાભાઈ એ. વોરા
 „ નિર્ભયકુમાર વ્યાસ
 „ વસંતલાલ સી. મહેતા

સોજન સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી કપૂરચંદભાઈ એન મુતરિયા

સયોજક : શ્રી મનસુખલાલ કામદાર

: સભ્યો :

શ્રી હોટાભાઈ મહેતા	શ્રી તારાચંદભાઈ
„ અમૃતલાલ સોની	„ મનસુખલાલ વજરિયા
„ ધીરુભાઈ અજમેરા	„ દિ મનલાલ ડી શેઠ
„ હર્ષદભાઈ એન શાહ	„ મણિલાલભાઈ

પ્રચાર સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી લલિતભાઈ સી કોઠારી

સયોજક : શ્રી કનુભાઈ સી ભાવસાર

: સભ્યો .

શ્રી ગમણલાલ દવે	શ્રી હિંગમતલાલ એન શેઠ
„ કિશનભાઈ એચ. શાહ	„ ગજેન્દ્ર દવે
„ હીરાલાલ પી શાહ	

સેવાદળ સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી ગાગજીભાઈ વોરા

સયોજક : શ્રી કનૈયાલાલ સો ભાવસાર

: સભ્યો

શ્રી દિનેશભાઈ શાહ	શ્રી પ્રીતિ એચ કસારા
„ એસ બી પાઠક	„ જિતેન્દ્ર કે કસારા
„ એસ ડી ગાધી	„ નિજલ એસ દવે
„ બચુભાઈ પટેલ	„ અશોક એમ ડોળિયા
„ મનોજ શેવત	„ ઠાકોર પાઠક
„ કિરણભાઈ પ્રેમચંદ શાહ	„ રાજેશ્વરી અનંતરામન
„ ખ્યારી બેગમ	„ નવનીતલાલ શર્મા
„ કિશોરભાઈ	„ આગ ડી વ્યાસ
„ પ્રીતિભાઈ	„ રમણલાલ જી પટેલ
„ મેઘરાજ જોશી	„ કે આર દવે

ભાંગાળ સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી કે જે જોશી

અયોગકે શ્રી શાંતિભાઈ એમ દેસાઈ

: મળ્યો :

શ્રી જયતિલાલ જે ચોકસી	શ્રી હરિભાઈ ની સધરી
„ દિ મનવાલ ડી શેઠ	„ હો એ જે મહેતા
„ ગસિકલાલ કે શાહ	„ ચદુલાલ ખી પરીખ
„ નદલાલભાઈ એ દવે	„ જે. કે સાયાણી
„ ગમેશભાઈ એસ પટેલ	„ એસ ખી પાઠક
„ સોમાભાઈ એમ પટેલ	„ ગસિકભાઈ કામદાર
„ પ્રદુલાદભાઈ પટેલ	„ રમણિકલાલ એચ મહેતા
„ બાણુભાઈ એમ મહેતા	„ દેવચંદભાઈ એમ શાહ
„ વીજયદભાઈ અગમેરા	„ ઈન્દિગમહેન ડી ઠાકરી
„ જયતિનાન કે. શાહ	„ ઊર્મિલાલહેન આગ મહેતા
„ વસંતભાઈ મી મહેતા	„ ગસિકલાલ એમ મહેતા
„ કાન્તિનાલ કે પટેલ	„ ડી એન શુક્લ
„ જયનિલાલ આગ શાહ	„ એન એમ મુનશી

રહેઠાણ-વાહનવ્યવસ્થા સમિતિ

ચેરમેન : શ્રી જયતિલાલ જે ચોકસી

દા-ચેરમેન શ્રી એચ સી ઠાકરી

અયોગકે સત્યનાગાયણ ત્રિવેદી

મળ્યો :

શ્રી ચિત્રનાલભાઈ એમ મહેતા	શ્રી કાન્તિલાલ એ કામદાર
„ કનૈયાલાલ સી ભાવસાગ	„ ગગણભાઈ એ વોરા
„ રમણિકલાલ શુક્લ	„ નિર્મલચંદ્રભાર વ્યાસ
„ દનુભાઈ ઠાકરી	„ વસંતલાલ મી મહેતા

કાર્યાધ્યક્ષે।

કે. ની. શાહ

શ્રી પી. કે. જાહી

મહિલા સમિતિ

ચેરમેન : શ્રીમતી રમાબહેન મી કોઠારી

કો-ચેરમેન : શ્રીમતી ઇદિરાબહેન ડી. કોઠારી, શ્રીમતી સચિતાબહેન ઇ કામદાર

: સભ્યો :

શ્રી શાન્તાબહેન પી. શાહ	શ્રી જયાબહેન મુનરિયા
„ પ્રતીલાબહેન ડે. કામદાર	„ સદ્યુષ્ણબહેન ખંભોળખ
„ શાંતાબહેન એસ. કોઠારી	„ રસિકાબહેન એચ. કોઠારી
„ મધુબહેન એસ. ત્રિવેદી	„ જયાવતી ગસિકાબહેન મહેતા
„ હિર્મિલાબહેન આર. મહેતા	„ અંજલીબહેન પરીખ
„ ભાગ્યવતીબહેન એ. શાહ	„ મુનિતાબહેન દેમાઈ
„ સુરેખાબહેન આર. મહેતા	„ પ્રતિભાબહેન મી મહેતા
„ લતાબહેન એસ. મહેતા	„ મંજરીબહેન ભાણુસાળી
„ સુમદ્રાબહેન આર. તુરખિયા	„ સુવર્ણાબહેન શાહ

પ્રદર્શન-મુશોલન સમિતિ

ચેરમેન : શ્રીમતી ઇદિરાબહેન ડી કોઠારી

સચોજિકા : શ્રીમતી હિર્મિલાબહેન આર મહેતા

: સભ્યો :

શ્રી શાંતિલાલ પી. નેશી	શ્રી સુરેખાબહેન આર મહેતા
„ શંકરભાઈ દવે (ફોટોગ્રાફર)	„ ઉપાબહેન ડે મહેતા
„ મધુબહેન એચ. ત્રિવેદી	„ શાંતાબહેન એચ. કોઠારી
„ લતાબહેન એસ. મહેતા	„ સુવર્ણાબહેન શાહ
„ સુમદ્રાબહેન તુરખિયા	„ મીનાબહેન નારકસ
„ સચિતાબહેન ઇ કામદાર	„ ભાગ્યવતીબહેન એ શાહ.
„ સદ્યુષ્ણબહેન ખંભોળખ	„ જી. એમ શાહ
„ ચંદ્રિકાબહેન પટેલ	„ શુભગાય દવે
„ વસુબહેન ડે શાહ	„ કિશનભાઈ એચ શાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - દૂંડો ઇતિહાસ

ચિમનલાલ ત્રિવેદી

ગુજરાતમાં સાહિત્યિક આળોહવા પ્રગટાવવા, ગુજરાતી સાહિત્યનો વિગતાર વધારી એને લોકપ્રિય કરવા, ગુજરાતી પ્રમુખવનને અધિક ઉન્નત, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર બનાવવા માટે રાહ દાખવી પ્રગતો ઉત્કર્ષ સાધવા - જેવા અનેક હેતુઓથી ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયો હતો. સ્વ રણજિતરામ વાવાભાઈની નિષ્ઠાભરી હૃદયોર્મિમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અસ્તિત્વમાં આવી હતી.

અમદાવાદમાં એનું પહેલું સંમેલન જૂન-જુલાઈ ૧૯૦૫ માં યોગાયું હતું. સારથી આજ સુધી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક અને ગુજરાત બહાર કરાચી, દિલ્હી અને કચ્છતા (અને હવે મદ્રાસ) જેવાં સ્થળોએ પરિષદે પોતાનાં સંમેલનો યોજીને ગુજરાતને ખૂણેખૂણે અને ભારતની દિશા દિશાએ પોતાની ભાવના વિસ્તારી છે પરિષદના સંમેલન પ્રસંગે મળેલાં વિદ્વાન પ્રમુખોનાં મનનીય વ્યાખ્યાનો અને સંશોધનાત્મક નિબંધોએ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની વૃદ્ધિને વેગ આપ્યો છે

મંત્રીઓ

શ્રી શાંતિભાઈ એમ. મહેતા

શ્રી ઘનશ્યામદાસ ભાવસાર

શ્રી રત્નનીકાંત એમ. મહેતા

શ્રી જીહાલાલ એમ. શાહ

લેખકોની સહીથી, પરિપદના બંધારણને લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા અંગે માગણી કરતું એક નિવેદન પ્રગટ થયું અને એનો સ્વીકાર ન થાય તો સમાંતર પરિપદ ભરવાની ચેતવણી પણ આપવામાં આવી સૂત્રધારોએ, પરિચયતિ કળા જર્જરે, પરિપદમાં ભંગાણ પડવા ન દીધું અને પરિપદનો કાયાકંપ થયો. પરિપદનું નવું લોકશાહી બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું સાહિત્યસેવીઓને એમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું અને ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ સમિતિ અને કારોબારીએ પરિપદનું સુકાન સભાળી લીધું. આ રીતે પરિપદ, ઈ સ. ૧૯૫૫ માં, એના પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનગમની જન્મભૂમિમાં, અને એમની જ જન્મ શતાબ્દીમાં, પુનર્જન્મ પામી

આ નવી પરિપદનું પ્રથમ સંમેલન, ચાર વર્ષ પછી, ઈ સ ૧૯૫૯માં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રમુખપદે, અમદાવાદમાં યોજાયું અને એ રીતે અમદાવાદમાં જ જન્મેલી પરિપદ અમદાવાદમાં દિગ્ગજની અને એના ઇતિહાસનો ત્રીજો વર્ગાંક આરંભાયો. મુનશીશ્રીએ એ પ્રસંગે હાજર રહી આ પરિપદને પોતાના આસીર્વાદ આપ્યા હતા. અમદાવાદ પછી કલકત્તા, મુંબઈ, સુરત અને જૂનાગઢ મુકામે એના સંમેલનો યોજાયાં, મોડાસા, દાહોદ, બાલાસિનોર, દારકા, શારદાગ્રામ, ઈંડર જેવાં સ્થળોએ એના જ્ઞાનસત્રો ભરાયાં પરંપરામાં જર્જરે એ પ્રાંતના સાહિત્યકારો સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠિઓ યોજાઈ. ભાષા-સાહિત્યને ઉપકારક એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આરંભાઈ અને એ રીતે આ પરિપદે લોકશાહી ઢગે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી.

પરિપદ અસારે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યે ઊંચી ઠેળવવા માટે ‘આસ્વાદ’, ‘સંગ્રહ’ અને ‘દીક્ષા’ એ ત્રણ પરીક્ષાઓ વર્ષમાં એકવાર યોજે છે બૃહદ ગુજરાતમાંથી અને ગુજરાત બહારથી પણ ધણા વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષાઓમાં ભેમે છે પરીક્ષાઓનો અભ્યાસક્રમ ક્રમિક સોપાનોવાળો અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ પાસાને આવરી લે એવો સર્વગ્રાહી છે આ પરીક્ષાઓનો વિશેષ પ્રચાર અને એની જાતી ગુણવત્તાથી એ મુદ્રાકિત થાય એ માટે પરિપદ સક્રિયપણે વિચારી રહી છે

પરિપદ તરફથી લેખકો - અચકારોને ઉત્તેજન મળે, ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને જાતી કોટિનું સાહિત્ય પરિપદ દ્વારા પુરસ્કૃત થાય એ હેતુથી, સમાજમાથી અને હરિઓમ અસ્તિત્વવાળા પૂ મોટા તરફથી મળેલાં દાન દ્વારા, ચાર પારિતોષિકો-ચંદ્રકો દર વર્ષે આપે છે

સંમેલનો પ્રસંગે નિબંધ વાંચન ઉપરાંત પુસ્તકો અને સામયિકોના પ્રદર્શનો, પાદપૂર્તિ મુશાયરાઓ જેવાં અન્ય સંસ્કાર અંગે પણ વિકસતાં જતાં હતાં અને એની પુસ્તક-પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પણ એકંદરે સંતોષકારક હતી. અમદાવાદ પછી ભાવનગર, મુંબઈ, નડિયાદ (જે વાર) અને લાડીની યાત્રા કરીને ફરીવાર ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં પરિપક્વ ૧૨ મું સંમેલન અમદાવાદમાં યોજાયું. ભાવનગરમાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનના વિભાગો ઉપરાંત જૈન વિભાગને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે મુંબઈમાં, નડિયાદમાં (બીજી વાર, ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં - ૧૦મા સંમેલન પ્રસંગે) અને લાડીમાં અન્ય વિભાગો યોજી શકાયા નહોતા. ૯ મા અધિવેશન પ્રસંગે નડિયાદમાં ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્રના વિભાગો શાખવામાં આવ્યા હતા. ૧૨ મું સંમેલન ત્રીજી વાર અમદાવાદમાં મળ્યું ત્યારે પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે મદાત્મા ગાંધીજીની વરણી થઈ હતી અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ અને અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, લલિતકલા અને પત્ર-કારત્વ—એમ સાત વિભાગને સ્થાન આપીને પરિપક્વે પોતાના દેશને વિજ્ઞાપ્યું હતું. ગાંધીજી જેવા કર્મયોગીની છત્રછાયા અને પ્રાણિ વિરનારથી અમદાવાદનું આ સંમેલન નોંધપાત્ર રહ્યું. પરંતુ પરિપક્વના મિનલોકશાહી બંધારણથી હવામાં વિરોધનો ગણગણાટ સંભળાતો હતો. પરિપક્વમાં સાહિત્યમેરીઓનો પ્રધાન અવાજ સંભળાય એ પ્રકારની માગણી પણ આ સંમેલનમાં ઊઠી. અમદાવાદના આ સંમેલને, આ રીતે, બીજા ઐતિહાસિક વર્ગક દર્શાવ્યો.

અમદાવાદ પછી પરિપક્વે કરાંચી, અંધેરી, વડોદરા, રાજકોટ, જૂનાગઢ અને નવસારીમાં પોતાનાં સંમેલનો યોજાયાં. એ સર્વ સંમેલનોમાં વિવિધ વિભાગોની જોગવાઈ થઈ હતી. કરાંચી-સંમેલન પછી ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં પાટણમાં શ્રી હૈમ-સારસ્વત સત્ર પણ ભગયું હતું રાજ્ય પુનર્રચના અંગે અને ભાષાના માધ્યમ અંગે સૂત્રધારોએ મનરસી કરાવેા પણ કર્યા હતા અને ત્યારે સાહિત્યમેરીઓના એ બીનલોકશાહી વર્તન અંગે વિરોધના પ્રબળ સૂર પ્રગટ્યા હતા. સદ્ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ત્યાં સુધી પરિપક્વના મુખ્ય સૂત્રધાર હતા.

ઈ. સ. ૧૯૫૫માં, પરિપક્વે ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ થતાં હતા. ગોવર્ધનગમની ચતુર્થીને મહોત્સવ પણ એ વર્ષમાં જ આવતો હતો. નડિયાદે પરિપક્વને પોતાને આંગણે નિમંત્રી અને પરિપક્વના પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનગમની ચતુર્થી પણ એ પ્રસંગે ઉજવવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ એ પૂર્વે અનેક સાહિત્યમેરી

લેખકોની સહીથી, પરિપક્વતા બંધારણને લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા અંગે માગણી કરતું એક નિવેદન પ્રગટ થયું અને એનો સ્વીકાર ન થાય તો સર્વાંતર પરિપક્વ ભરવાની ચેતવણી પણ આપવામાં આવી. સૂત્રધારોએ, પરિરિચ્છિત કળા જર્જરે, પરિપક્વતા બંધારણ પડવા ન દીધું અને પરિપક્વતા કાયાકંપ થયો. પરિપક્વતા નવું લોકશાહી બંધારણ અસ્તિત્વમાં આપ્યું. સાહિત્યસેવીઓને એમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું અને ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ સમિતિ અને કારોબારીએ પરિપક્વતા સુકાન સંભાળી લીધું. આ રીતે પરિપક્વ, ઈ. સ. ૧૯૫૫ માં, એના પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનરામની જનમુખિમાં, અને એમની જ જનમ શતાબ્દીમાં, પુનર્જનમ પામી.

આ નવી પરિપક્વતા પ્રથમ સંમેલન, ચાર વર્ષ પછી, ઈ. સ. ૧૯૫૯માં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રમુખપદે, અમદાવાદમાં યોજાયું અને એ રીતે અમદાવાદમાં જ જન્મેલી પરિપક્વતા અમદાવાદમાં દ્વિજાતી અને એના ઇતિહાસનો ત્રીજો વર્ણક આરંભાયો. મુનશીજીએ એ પ્રસંગે હાજર રહી આ પરિપક્વતા પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા હતા. અમદાવાદ પછી કલકત્તા, મુંબઈ, સુરત અને જૂનાગઢ મુકામે એના સંમેલનો યોજાયાં; મોડાસા, દાહોદ, બાલાસિનોર, દ્વારકા, શારદાગ્રામ, ઈંડોર જેવાં સ્થળોએ એનાં જ્ઞાનસત્રો ભરાયાં. પરંપરામાં જર્જરે એ પ્રાંતના સાહિત્યકારો સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠિઓ યોજાઈ. ભાષા-સાહિત્યને ઉપકારક એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આરંભાઈ અને એ રીતે આ પરિપક્વતા લોકશાહી ઢંચે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી.

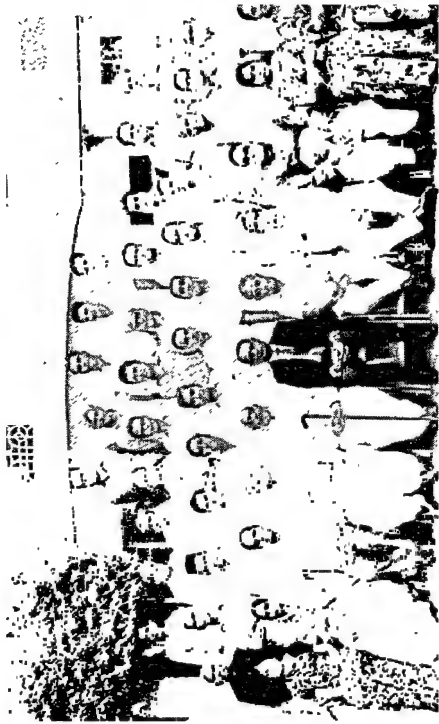
પરિપક્વતા અભ્યાસે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યે કયો કેળવવા માટે ‘આસ્વાદ’, ‘સંગ્રહ’ અને ‘દીક્ષા’ એ ત્રણ પરીક્ષાઓ વર્ષમાં એકવાર યોજે છે. બૃહદ ગુજરાતમાંથી અને ગુજરાત બહારથી પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષાઓમાં ભેમે છે. પરીક્ષાઓનો અભ્યાસક્રમ ક્રમિક સોપાનોવાળો અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ પાસાને આવરી લે એવો સર્વગ્રાહી છે. આ પરીક્ષાઓનો વિશેષ પ્રચાર અને એની જાતી ગુણવત્તાથી એ મુદ્રાંકિત થાય એ માટે પરિપક્વતા સક્રિયપણે વિચારી રહી છે.

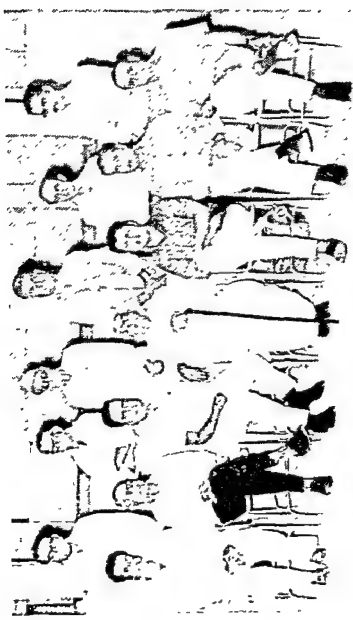
પરિપક્વતા તરફથી લેખકો - અથવારેને ઉત્તેજન મળે, ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને જાતી કેટલું સાહિત્ય પરિપક્વતા દ્વારા પુરસ્કૃત થાય એ હેતુથી, સમાજમાંથી અને હરિઓમ અસ્તિત્વમાં પૂરો મોટો તરફથી મળેલાં જ્ઞાન દ્વારા, ચાર પારિતોષિકો-ચંદ્રકો દર વર્ષે આપે છે.

(૧) શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક, (૨) કાકાસાહેબ કાવેયકર પાઠિતોપિક (૩) ભગિની નિવેદિતા પારિતોપિક અને (૪) ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોપિક શ્રી અરવિંદ ચંદ્રક ભક્તિવિષયક, શ્રેયક, પરાક્રમાદિ ગુણોને દૃઢ કરતી વર્ષની મૌલિક કૃતિને, કાકાસાહેબ પારિતોપિક, અનુસૂચિતના લેખકની શ્રેષ્ઠ કૃતિને કે એની કૃતિ ન મળે તો ગુજરાતી પ્રજાના એમત્વને પોષે એવી વર્ષની શ્રેષ્ઠ કૃતિને, ભગિની નિવેદિતા પાઠિતોપિક સ્ત્રીના જીવનને અને સમાજને ઉજાત કરે એવી ભાવનાનાળી જ્ઞા-લેખકની સર્જેલી મૌલિક કૃતિના અને ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોપિક એ વર્ષના સમયાનુધિકા વર્ષની પ્રગટ થયેલી સાહિત્ય શબ્દના વિશાળમા વિશાળ, અર્થવાળી શ્રેષ્ઠ કૃતિને એનાયત કરવામા આવે છે

આ ઉપરાંત આ વર્ષે પોત્તમદગની શ્રી પ્ર સન્માન મમિતિ તરફથી મૌલિક અને વિશિષ્ટ રીતે શિક્ષણને સ્પર્શતા ત્રયના લેખકને ‘પ્ર ત્રિવેદી સુવર્ણચંદ્રક’ દર વર્ષે આપવા માટે, તથા સ્વ બહુભાઈ ઉમગ્વાડિયાના સ્મરણાર્થે પ્રતિવર્ષ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી એકાકીને સુવર્ણચંદ્રક અને અન્ય ક્રમાનુસારી પાઠિતોપિકો આપવા માટે અનુદાનો મળ્યા છે

પરિપદ એક વર્ષે અધિવેશન અને બીજે વર્ષે જ્ઞાનસત્ર યોજે છે પરિપદ-અધિવેશન વખતે છત્રી સાહિત્ય પરિષદથી વિભાગોની યોજના ચર્ચા દતી, તે દિવસી અધિવેશન સુધી મદદગે ચાલુ દતી સાહિત્ય ઉપગત શિક્ષણ, પત્રકારત્વ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સમાજવિદ્યા, રંગભૂમિ કલા, વિજ્ઞાન, સંશોધન જેવા દેગવાક વિભાગોની યોજના એમા થતી પરતુ સમય જતા અન્ય વિભાગોની જ્વનત્ર પરિપદો અસ્તિત્વમા આવતા આ વિભાગોની મખ્યા ઓછી થઈ અને જારીત્સન—એ વખતે પણ વિભાગો જ યોજવામા આન્યા દતતા આ વખતે પણ સાહિત્ય, સંશોધન અને સાહિત્ય-સગમ એ વિભાગોનુ આયોજન થયું છે તો તે વિષયમા અવિભરી

દાબી ખાનુષી - સંવંદી હર્ષદ જડાન શુભરાય દવે, નિલેષકુમાર વ્યાર, રમણલાલ દવે, વામનભાઈ દવે, કેશુભાઈ દવે, (બડેલા) સંવંદી ગુલાબચંદ નેન, જયંત ગુપ્તાયા, જયંતી નાઈ પોદેખ, પી. કે. જાની (ચેરમેન), કિરાન જોશી, શાહ (સંચાલક), સલિલભાઈ મોહરી, ગુપ્તલાલભાઈ

પરિપદ્મ મહત્વનું અગ્ર પ્રકાશનોત્તુ હોયું ઘટે પરિપદ્મ મુખ્યપત્ર
 ‘પરબ’ અનિયતકાલિક છે, તેમ ઠતા એમા આવર્તા લખાણોએ એકદં
 લિચી મુણ્વત્તા જળવી છે સાહિત્ય-વિવેચન અને સશોધનના સ્વતન્ત્ર લેખો
 ઉપરાંત એમા પ્રગટ થતા જ્ઞાનસત્રોની ચર્ચાના અહેવાલોથી ‘પરબ’ અડો
 મુલ્યવાન બની રહ્યા છે પરિપદ તરફથી નીચકઠ બાલોપયોગી શ્રેણીનું
 પ્રકાશન ચર્ધ રહ્યું છે અને આપણા બાલસાહિત્યને તે અન્ય સમૃદ્ધ
 કરશે તાજેતરમા શ્રી ગમપ્રસાદ બક્ષી અને શ્રી ગમણવાલ જોશીએ સપાદિત
 કરેલ ‘ઉત્તમવાલ ત્રિવેદીની ગદ્યરિદ્ધિ’નું પ્રકાશન પણ પન્નિપત્તી પ્રકાશન
 પ્રદત્તિનો એક મણુકો છે અલારે રાજ્ય સરકારની સહાયથી પરિપદ, ગુજરાતી
 ભાષા-સાહિત્યનો બૃહદ ઇતિહાસ વિદ્વાનો પાસે તૈયાર કરાની રહી છે
 એનો પ્રથમ ખડ પ્રેસમા છે અને બાકીના બે ખડો પણ દૂક સમયમા
 પ્રેસમા જશે.

પરિપદ અનારનવાર અધિકારી વિદ્વાનોના વ્યાખ્યાનો યોજીને સાહિત્યને
 પોષક વાતાવરણ સર્જે છે પરંતુ પરિપદ પાસે હજી સમૃદ્ધ ગ્રંથાલય, આગવા
 પ્રકાશન વિભાગ અને સરકાર-પ્રતિષ્ઠાને વિકસાની-વિસ્તારી શકે એની
 સગવડ નથી એ માટે પ્રથમ તો પરિપદનું પોતાનું વિશાળ વ્યાખ્યાનખડ
 અને અનેક સુવિધાઓવાળું મકાન જોઈએ પન્નિપત્તી આ પ્રથમ અને
 અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે ગુજરાતી પ્રજા એની સરકાર સરથાની આ
 જરૂરિયાતને પરિપૂર્ણ કરવા પાછી પાની નહિ કરે એવી શ્રદ્ધા છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૬મા અધિવેશન પ્રસંગે સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી. ડી. સી. કેઠારીનું વ્યાખ્યાન

ના મદાર શ્રી કે કે શાહ માનનીય તિરૂ એમ કચ્છાનિધિ,
માનનીય શ્રી રતુભાઈ અદાણી, શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ,
ઉપસ્થિત સન્માનના અને સન્નારીઓ,

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૬મા સમેતન પ્રસંગે આપ મૌને આનંદારતા મને ખૂબ આનંદ થાય છે મદ્રાસમાં આ પ્રમાણુ સમેલન પહેલી જ વાર ભગવામાં આપું છે આમ તો આ સમેલન ગયા ડિસેમ્બર મહિનામાં ભરાવાનું હતું પણ દેશમાં યુદ્ધની પરિસ્થિતિ સર્જતા એમોડુફ રાખવું પડેતું પરંતુ સ્થાનિક ગુજરાતી સમાજના અગ્ર્ય ઉત્સાહને પશ્ચિમે સમેલન આજે ભગઈ રહ્યું છે એનો મને ખૂબજ આનંદ થાય છે તામીલનાડુ રાજ્ય સરકારે અમને આમાં પૂરેપૂરો સહકાર આપે છે અને રાજ્યપાન શ્રી કે કે શાહની યોગ્ય દોરવણી નીચે આજે આ સમેલન ભરી શક્યા છીએ હકીમતમાં શ્રી કે કે શાહની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી જ આ સમેલન યોજનાની કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપી શકાયું છે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સરમાના વિસ્તારમાં તેઓશ્રી ને જોડે તે સ અને ધગશ દાખવે છે તે ખરેખર પ્રશસ્ય છે અમારા માનવતા મુખ્ય પ્રધાન નિત એમ કચ્છાનિધિ તામિલ ભાષાના પ્રમુખ વિદ્વાન, પ્રથમ મ્હાના વક્તા, કવિ અને કુશળ સવાદનેખક હ ગાન્યવહિવગ્નો ભાર વહેવા છતાં તેઓ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પણ ઉત્તરે ભાગ લઈ ગયા છે માનનીય શ્રી રતુભાઈ અદાણીની ઉપસ્થિતિ ખરેખર ઉત્સાહપ્રેરક છે માદિય પરિષદના વગરેલા પ્રમુખશ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (એલગરિમ) કવિ, લેખક અને શિક્ષક તરીકે લોકપ્રિય બનેલા છે આજના શુભ દિને આપ સૌનું સ્વાગત કરના મને અનેરો આનંદ થાય છે

એકેસે હાથે આવો વિશાળ, ભરચક કાર્યક્રમ ગોઠવાઈ ન જ શકે એ દેખીતુ છે આ કાર્યમાં, સ્વાગત સમિતિમાં જવાબદારીભર્યા હોદ્દા પર રહી, ખંભેખભા મેળવીને પોતાનો યોગ દેનાર મારા સાથીદારો સર્વશ્રી કે ડી શાહ, પી કે. જમી, કે જે. જોશી, શાંતીલાલ મહેતા, રજનીકાંત મહેતા તથા અન્ય અનેક નામી-અનામી ભાઈબહેનોએ અયાગ પશ્ચિમ કર્યો છે. તેમની સુયોજીત અને સંયોજીત પ્રવૃત્તિઓને લીધે જ આ સમેલન જેવું છે તેવું બની શક્યું છે

આજના સુપ્રભાતે ગુજરાતી જનસખ્યાની આ વિપુલતા અને સમસ્ત ગુજરાતમાંથી આવેલા પાંચમો જેટલા ડેલીગેટોની સખ્યા સૂચવે છે કે ગુજરાતના સીમાડા સીમા-બાંધ્યા નથી ભારતમાં રથજે રથજે સમયે સમયે આવાં સમેલનો ભરી સાહિત્યની દુનિયા એક આગવી આંતર સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તેમાં નવાઈ નથી હજારો વર્ષોથી ગુર્જરભૂમિના સુપુત્રોએ વનવગડા વીધી, કુંગરો ઝોળંગી, ટ્રિયાપાર જઈ ‘ગુર્જર વાણી’ અને ‘ગુર્જર ઉદ્યમપ્રીત’નો વિખતાર કર્યો છે શુ આદિકા, શુ ફીઝી ટાપુઓ, શુ મવયે-શિયા કે શુ ઇન્ડોનેશિયા—યુ. એસ એ, યુરોપ અને બીજા પ્રદેશોની વાત જતી કરીએ તોપણ બૃહદ ગુજરાતના સંસ્થાનવાસીઓએ જે તે સ્થાનિક પ્રજાના જીવનમાં આત્મપ્રેત બનીને પણ ‘ગુજરાતીપણા’ની એક આગવી છાપ ગળવી જણી છે કવિશ્રી નાનાલાલની કેટલીક પંક્તિઓ સ્મરણમાં ચમકી જાય છે—

“ભારતી એ કઈ કૂલ કુવારો અજલીમાં શુ લીધ,
દિશદિશમાં ફૂલધાર ઉડારી દિલના પરિમલ દીપ

ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ, અમારો ગુણિયવ ગુર્જર દેશ !”

સ્વભાવથી જ ઉદ્યમપ્રિય ગુજરાતીઓએ સાહસને હમેશા આવકાસુ છે અને એમ કરતાં માદરેવનનથી દૂર જઈ વસવાનુ સાહસ કર્યું છે. મેંકંડો વરસથી વ્યાપારાર્થે દેશના આ ભાગમાં આવીને વમેલા અનેક કુટુંબો છે. ખુદ મદ્રાસમાં જ બસો-ત્રણસો વરસથી એકધારું જીવન ગુજરાતી ગુજરાતી કુટુંબો છે મદ્રાસ શહેરમાં વસના ગુજરાતીઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રિથર થયેલા છે, અને તેઓ મુખ્યત્વે વ્યાપારમાં જ રોકાયેલા છે. સ્થાનિક પ્રજાની રીતભાત, બોલચાલ વગેરેમાં ભાગ લેતા હોવા છતાં પોતાનું ‘ગુજરાતીપણું’ તેમણે અનાયાસ સાચવી રાખ્યું છે, એ જ ગુજરાતીઓની વિશિષ્ટતા છે

એક વેપારી પ્રગ્ન તરીકે ગુજરાતીઓ હમેશાં આપ-લેની નીતિમાં માનતા આવ્યા છે - પછી એ વેપાર હોય કે અન્ય સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિ હોય.

અંતે સ્વાભાવિક એક પ્રશ્ન ઊઠે કે આવા સંમેલનનો શો હેતુ હોઈ શકે? આપણા કવિઓ અને લેખકોનાં બહુમાન કરીએ, આપણા લગ્ન જૂતકાળના વારસાને માદ કરી કૃતકૃત્ય ચર્ચાએ, દેશની એકતાને ધ્યાનમાં લેતાં તામિલ અને ગુજરાતી પ્રગ્નએ અન્યોન્ય સંસ્કારોની કરેલી આપ-લેને સમજાવે - કદાચ આ બધાનો સંયુક્ત સર્વાંગી અભ્યાસ પણ કરીએ તામિલ ભાષા ભારતની જૂનામાં જૂની ગણાતી ભાષાઓમાંની એક છે. તેનો પ્રભાવ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં સુપ્ત છે સંસ્કૃત ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ પડ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી કદાચ તામિલ ભાષા જેટલી પ્રાચીનતાનું ગૌરવ ન લઈ શકે તો પણ હજારેક વર્ષોથી પશ્ચિમ ભારતમાં તેનું આગવું ધ્યાન સ્થાપીત ચર્ચા ચૂકેલું છે. સંમેલનના આ બે-ત્રણ દિવસો દરમિયાન આપણે આપણા કવિઓ અને લેખકોએ વર્તમાન ભારતના જીવનમાં મૂકેલી અસરો વિશે કંઈક બાણકારી પ્રાપ્ત કરીશું.

ભાષાકીય પ્રાંત રચનાને પગિણામે બાજકને તેના નૈસર્ગિક જીવન-ધડતર માટે યોગ્ય વાતાવરણમાં મૂકવામાં આવે છે એ જરાયર છે માતૃ-ભાષા દ્વારા શિક્ષણનો અમલ્ય લાભ તેને મળે છે તેની ના નહીં, એ હક-દરેક માટે એક સરખો છે જ અને હોવો જોઈએ. એ સાથે આપણે અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ પણ ન બૂલીએ એમ મને લાગે છે આંતરરાષ્ટ્રીય પગિણોમાં અંગ્રેજી ભાષાના જાને આપણને ઘણો લાભ ક્યો છે. આપણો બુદ્ધિશાળી વર્ગ આ ભાષા ઉપર પણ અન્ય ભાષાઓની જેમ અપૂર્વ પ્રભુત્વ ધરાવી શકે છે આજે દુનિયાના અન્ય દેશો પણ લોકશિક્ષણ માટે અંગ્રેજીને ખીકાગતા થયા છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે એમ મને લાગે છે કે આપણે જો અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ ઓછું આકીર્ણ તો કંઈક મદત્તનું આપણે શુભાવીશું. અહીંયાં ઠોઈ એમ ન માની એમે કે તુ અંગ્રેજી શિક્ષણની તમને કુ છુ એન તો અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ ધરાવતી અન્ય સુરોપીય ભાષા પણ શીખી શકાય પણ અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષા જેવી અને જેટલી બુદ્ધિશાળી વર્ગમાં ફેલાઈ શકી છે એ બાજતને ધ્યાનમાં લેતાં અંગ્રેજી આપણા માટે સુવલ બની ગ્દે છે ગુજરાતી ભાષાના સમર્થકોને દું સચન કરીશ કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારની અનુકૂળતા માટે અને એ સિવાય પણ અન્ય વ્યાવસાયિક તકો પૂરી પાડવાની સફળતા માટે આપણે અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ સમજી

તેને આપણી યુવાન પેઢી માટે સુપ્રાપ્ત બનાવીએ આ હું એટલા માટે કહું છું કે જાણેઅજાણે પણ અભ્યાસ અને સાહિત્યના આગ્રહમાં આપણે આપણી યુવાન પેઢીના શિક્ષણની અને એ દ્વારા ધધાકિય તકો પૂરી પાડવાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં અંતરાપરિપત્તિ તો નથી થતાને ? મારે આ નમ્ર વિચાર હું પરિપક્વના સૂત્રધારો સમક્ષ રજૂ કરું છું ગુજરાતી તેમ જ અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાના વિકાસ સાથે આપણે અંગ્રેજી શિક્ષણ માટેની તકનો પણ પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકીએ. જનગૃહ અને કિયાશીલ બનતી ભારતની યુવાન પેઢીના ઝડપી વિકાસ માટે આ જરૂરી છે એમ હું માનું છું

માટે ભાગે એમ મનાવું આવ્યું છે કે લાડી, વાડી અને ગાડી પ્રાપ્ત કરવામાં રાચના વેપારપ્રિય ગુજરાતીઓ માટે સાહિત્ય તથા અન્ય લલિત-કલાઓનું સ્થાન જીવનમાં ગૌણ બની ગયું છે આજે દરે એવું માની શકાય એમ નથી કારણ કે લલિતકલાઓના વિકાસ માટે ગુજરાતમાં તેમ જ અન્ય ગુજરાતની શ્રી અને સરસ્વતીના બહેનપણાંએ વિશાળ ક્ષિતિએ દષ્ટિગોચર કરી છે

અહીંયા રચાયો બનેલ ગુજરાતી સમાજની પ્રવૃત્તિઓનો આજો ખ્યાલ આપવો અરથાને નહીં ગણાય ધધાકિય પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે અહીંની ગુજરાતી પ્રજાએ શૈક્ષણિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી અનેક સમ્યાઓના ખીજ વાન્યાં છે, જે આજે પાગરતા દેખાય છે અત્રેની ગુજરાતી કન્યા-શાળામાં નહિ નહિ તોય પદરમો જેટલી બાળાઓને માધ્યમિક શિક્ષણ માતૃભાષા ઠાગ આપવાની વ્યવસ્થા છે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે એવી જ રીતે માતૃભાષા દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું પાડતી ત્રણેક જેટલી સંસ્થાઓ— શ્રી ગુદાકૈત વૈષ્ણવ દાદરિકુલ, શ્રી એ બી પારખ વિદ્યામંદિર અને શ્રી એ. જી જૈન દાદરિકુલ—તોમદ્રાસ શહેરમાં જ છે ઉચ્ચશિક્ષણની પણ જોગવાઈ આપતી વૈષ્ણવ કોલેજ અને જૈન કોલેજ પણ છે ગુજરાતી સમાજ દ્વારા એકે દવાખાનું પણ ચાલે છે, જેનો બહુમુખી વિકાસ હાયવેતમાં જ છે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓ પણ છે. દૂકમાં ઇવનના અનેકવિધ ક્ષેત્રોને આવરી લેતી પ્રવૃત્તિઓ વિરિધ સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલે છે જેમાં અખાવવૃદ્ધ દરેક ભાગ લઈ રહ્યા છે માત્ર ગુજરાતીઓ માટે જ નહિ, અન્ય બહુ-સમાજને પણ આ સંસ્થાઓ ઉપયોગી બની રહી છે, એ આપણા સમાજનું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે આ સંસ્થાઓને સ્વાભાવિક રીતે જ નાણાકિય ખર્ચ તો રહે છે પણ એ સાથે સમાજમાં દાતાઓની પણ ખોટ નથી. મદ્રાસ શહેરની

વર્તમાન ત્રીસદમ્ભર નેટલી ગુજરાતીઓની વચ્ચે આવનારા વર્ગોમાં વધતી જવાની પૂરી શક્યતા છે. મુખ્ય-ભાષી પ્રભુ સાથે આપણે સમાજ દ્વંધમાં સાકરની જેમ ભજવે છે.

આ સંમેલનની એક ચિરંજીવ યાદગીરી રૂપે અમે રૂપિયા પચીસ દમ્ભરનું ફંડ અગ્રગ દાગવી મદાસ વિદ્યાપીઠમાં ભાષા સાહિત્યની એક 'ચેર' આપિત કરવામાં તેને ઉપયોગ થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ એ માટે તેમ જ ઉચ્ચશિક્ષણ માટે ગુજરાતીને દાખલ કરવાની વિનંતી મદાસ વિદ્યાપીઠને કરવાની અમારી ધારણા છે.

સંમેલનને પૂરેપૂરી સફળતા ઇચ્છું છું. આ એ-ત્રણ દિવસોમાં આપણે ઓ મનનયુક્ત માહિતીથી સમૃદ્ધ થઈશું એની મને ખાતરી છે મદાસની સમગ્ર પ્રભુ પર ખાસ કરીને ગુજરાતી પ્રભુ ઉપર આ સંમેલન એક ચિરંમરણિય છાપ મૂકી જશે એમાં શંકા નથી. ફંડ સમયમાં જ અમે એ યોગ્ય એ પ્રદર્શન ખૂલ્યું મૂકવામાં આવનાર છે, જેમાં ગુજરાતના પ્રભુજીવની લાક્ષણિકતાઓ દશે. પરિપક્વ રેલીગેટો માટે પણ આ સમય એક સુખદ યાદગીરીરૂપ બની રહેશે એમ ઇચ્છું છું. અંતમાં મદાસમાં રહી પોતાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને વિકસાવનાર અને એક વખત સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ યોજાવનાર ગૃહદીપ સ્વ. અરદેશર દરામજી ખજરદારના શબ્દોમાં મારું આગતું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ.

‘જ્યાં જ્યાં વમે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૬ મા અધિવેશન પ્રસંગે અધ્યક્ષ શ્રી કે. કે. શાહનું પ્રવચન

મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે હું સાહિત્યકાર નથી. મારે એ પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે હું મારી જાતને સારવ્યત પણુ નથી ગણતો. મને સાહિત્યમા રસ છે કારણ કે મને જીવનમા રસ છે હું માનું છું કે સમાજજીવનનું ભદ્રતત્વ એના સાહિત્ય દ્વારા પ્રગટે છે જીવનથી ભિન્ન એવું સાહિત્યનું કોઈ આગવું અસ્તિત્વ હોય એમ હું નથી માનતો. સાહિત્યકાર જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમા ખૂણેખાચરે પડેલા પેલા ભદ્રતત્વને જ ખોળે છે, દટોળે છે અને તેને પ્રગટાવે છે સાહિત્ય એ મારે વિષય નથી પણુ એનો અર્થ એ નથી કે હું એનાથી અળગો છું હું કાવ્ય લખતો નથી પણુ કાવ્યાનંદ જેવી કોઈક ચીજને હું પેટભરીને માણુ છું. સાહિત્યકૃતિની સૌદર્યાનુભૂતિ એ એકલા સાહિત્ય પ્રકારનો ઇન્નરો નથી એ માટે જરૂર છે સંવેદનાશીલ અને સંવેદનાક્ષમ વિચારશક્તિની જે સર્જક નથી તે આવી વિચારશક્તિ પણુ ધરાવતો નથી, આવું કોઈ કહી શકે ખરું ? બધા સંગીતકાર ન ચર્ષ શકે પણુ જનસામાન્ય ઉચ્ચતમ કક્ષાના સંગીત માટે પોતાના કાન જરૂર કેળવી શકે

આ પરિષદમા ઉપરિચિત થવાનું મેં આવા જનસામાન્યના પ્રતિનિધિને ખાતે સ્વીકાર્યું છે સાહિત્યના સક્ષમ પ્રવાહો અને અદ્યતન વિચારશૈલીઓની સમીક્ષા કરવાનું કામ શબ્દસ્વામીઓનું છે મને “શબ્દસ્વામી” શબ્દ જોડે ખૂબે છે “શબ્દ” એ તો બ્રહ્મ છે અને એની તો સેવા કરવી જોઈએ એ અર્થમા તમે સૌ “શબ્દસેવકો” છો શબ્દનું સેવન અને એ દ્વારા શબ્દશક્તિનો વિકાસ એ તમારો સ્વધર્મ છે સાહિત્યની પરબડીએ મો પર દાય લગાડીને ઊભેલ મારા જેવા લાખો લોકો શબ્દના માધ્યમ દ્વારા તમારી પાસેથી કાઢક પામે છે એ બધાના યતી સ્વધર્મપાલનમા મચેના એવા તમારા સૌનું હું અભિવાદન કરું છું

નરસિંહ મહેતાથી માંડીને નિરંજન ભગત સુધીના કવિઓ અને નર્મદથી માંડીને મુરલી દાકુર સુધીના લેખકોના પ્રદાનની સમીક્ષામાં અને ખણ-ખોડમાં મને ઝાઝી સમજ નહીં પડે. એ અંગે હું લાંબુ કંઈક કહેવાની દિંમન ન જ કરું. મારી સામે બેઠેલા કેટલાક સાહિત્યકારોને અને ખાસ કરીને વાર્તાલેખકોને હું કહીશ કે, “ભાઈઓ, તમારી વાર્તા વાંચવાનું હું કદી ચૂકતો નથી.” અહીં બેઠેલાં કેટલાંક જાણીતાં નામ દર્શને કદી શકું કે નામ જોયા પછી તેમનું લખાણ વાંચી ન જઈ તો મને અસુખ રહે છે. કેટલાંક સામયિકો વાંચતાં એવું લાગે છે કે ગુજરાતનું સંસ્કારધન વધતું જાય છે ‘કવિતા’ દિમાસિકની કેટલીક નવી શૈલીની કવિતાઓ જોઈ છું ત્યારે એ ધટી વાંચ્યા જ કરવાનું મન થાય છે. ‘નિરીક્ષક’માં આવેખાતા સાહિત્યપ્રવાહો, રાજકીય પ્રવાહો અને સંસ્કાર પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાનું ગમે છે. ‘નૂતન શિક્ષણ’ જેવાં શિક્ષણનાં જૂના સામયિકો જે નવું કાઠું ધકળું છે તે મનમાં વળી જાય એવું છે. કેટલાંક ગુજરાતી દૈનિકો પણ હવે સૌપ્રવચકા બનતાં જાય છે.

પ્રગત સુધી પહોંચે એવા સાહિત્યની હવે ખૂબ જરૂર છે સાહિત્ય સાક્ષરોના કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ માટે નથી સર્જાતું જ્ઞાનની ગંગોત્રી જન-સામાન્ય સુધી વહેવડાવવા માટે ભારે પુરપાઈ કરવો પડે. જંગમમાં, સાંભળજી છે તે પ્રમાણે, કાવ્ય માટેનાં ખાસ દૈનિકો પ્રગટ થાય છે. એવાં દૈનિકોને ખરીદવાની ઝાઝી સંખ્યા હશે, માટે જ એમનું પ્રકાશન શક્ય બનતું હશે ને! લોકમિત્રાપ દૂરે આ દિશામાં જે પ્રદાન કર્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. ગાંધીજીનાં જિંદગીનાં વર્ષોમાં પરદેશમાં ગાંધીસાહિત્યનું વેચાણ, મેઘાણી સ્મારક યોજના અને સાહિત્ય શિખરોની યાત્રા દ્વારા દ્રષ્ટ લોકોની સુરુચિનું ધડતર કરવા મથી રહ્યું છે. આ પરમસતોષની વાત છે. સાહિત્ય સસ્તું અને સુલભ હોય તે ઉપરાંત લિપ્તગામી દોડુ ઘટે ૧૯૭૨ ના આ આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકવર્ષમાં વાન પર આપણે સૌએ વિચાર કરવો જોઈશે

એક વાન આજના ચિંતકોને સ્તન સનાવે છે વિજ્ઞાનનો વિકાસ જોનાં એવું લાગે છે કે માનવ યંત્ર જેવો અને યંત્ર માનવ જેવું થતું જાય છે. ધીમે ધીમે બન્નેનું અદ્વૈત તો નહીં ચર્ચ જાય ને! કદિક એમ પણ લાગે છે કે ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણને કારણે મોટી ઇસ્પતાલોમાં દરદી ખેંચાશે છે, જનસમૂહોમાં આદમી અટવાશે છે, મોટી નિશાળોમાં બાળક બંધાવશે બન્યો છે, ઊભરાતા રાજમાર્ગ પર ગાદદારી બેઠાકેળો બન્યો છે.

મહિલા સમિતિ

ડાબી બાજુથી ડાબલા સવશ્રી મહુબેન ત્રિવેદી સુરેખાબેન
બેડેલા સર્વશ્રી શાતાબેન કોઠરી સવિતાબેન કામદાર, સુમદાબેન

યશી બાબુશી : સર્વશ્રી શુભસાથ હવે, સાંતિભાઈ જોષી, મધુવિન, સુરેખાબિન, સહશણુબહેન, ને. એમ. શાહ, રોકરભાઈ
 જોશી : સર્વશ્રી સુખદાબિન, વપાબિન, ગોમિલાબિન, ચંદ્રિકાબિન, સાંતાબિન, મીનાબિન

વિખગના માનવીનો વિસામો ક્યાંક લેને ખરો ! એકવિન ટોફલરે એના પુસ્તક 'The Future Shock' માં ' મોડ્યુલર મેન ' ની વાત કરી છે. ગુજરાતના સાહિત્યકારો આ ચેતવણી પર ધ્યાન આપશે એવી મને યદ્દા છે. માનવ્યનો વિકાસ આખરી ધ્યેય હોય એ મૃદુ છે અને અનિવાર્ય પણ.

આજની લોકશાહીને આવા વિશાળ અર્થમાં મૂલ્યવાની જરૂર લાગી ચર્ધ છે. લોકશાહી એ દોઢ રાજકીય વિચારસરણી માત્ર નથી, એ એક જીવનદષ્ટિ છે. લોકશાહીની સકળતા એ ઘેગેર ફેલાય એમાં છે. દોઢ એમ માને કે આ કામ રાજકીય માણસો કરી શકશે તો એ બૂલબૂલામણીમાં અટવાઈશું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જનસામાન્યની જાગૃતિ અને કેળવણી દ્વારા જ આપણે લોકશાહીનું જાતન અને સંવર્ધન કરી શકીશું. લોકશાહી માનવીના વિકાસની પૂર્વશક્ત છે. ભારતીય લોકશાહી આવા વિશાળ અર્થમાં માનવી ક્રાન્તિનું માધ્યમ બને એવી આકાંક્ષા મનમાં રહે છે.

મારા જેવા સાહિત્યપ્રેમીને અહીં આમંત્રીને સ્વગ્નનો અને વિદજ્જનોને મળવાની તક આપી એ બદલ સૌનો આભારી છું. કૃત્યલ્લમ્...

Gujarati Sahitya Parishad 26th Session
Inaugural Address by
Hon'ble Dr. M KARUNANIDHI
(Chief Minister of Tamil Nadu)

Your Excellency, Mr. Oza and friends,

I am deeply honoured by your kind invitation to me to participate in the All-India Gujarati Literary Conference. It is particularly significant that this conference is being held in Madras. One of the prominent sons of Gujarat is presiding over the political destinies of Tamil Nadu. Thiru Shah is, in the fullest sense of the term, a fitting ambassador of the Gujarati culture. The interest and enthusiasm with which he has taken to the study of Tamil is ample testimony of the fundamental unity that we find in the literary traditions of all Indian languages.

It is also appropriate that your Conference is being held in Madras, which, I can proudly call the cultural capital of our country. The Gujarati people here have become an integral part of the social and cultural life of our State. They have made valuable contributions to promote the tradition of Tamil Nadu. More than 2000 years ago, a Tamil Sangam poet gave poetic

expression to the one-world ideal. In immortal words, he said : ' The world is our home, and all are kith and kin ' It is this spirit of universal brother-hood that has guided the Tamilian, to broaden his out-look and enlarge his vision from times long past.

The post-independence period has activitated our literary creativity. There has been a quickening of effort and flowering of the spirit, in Tamil literature, even as in the Gujarati literary sphere There is increasing need for the people from the various parts of our country, to become fully familiar with the glorious literary traditions of different languages Some work has already been made by Naticnal bodies like the Sahitya Akademi in introducing the literary greatness of one language to the admirers of other languages. But a great deal still remains to be done to promote fruitful exchange

We find reflections of Mira in the devotional poetry of many languages We can never forget Mahatma Gandhi's services to Gujarati literature He continuously attempted to redeem literature from the ivory towers We are also aware of the historical writings of Thiru K M Munshi, the vigorous writings of Kaka Kalelkar, the creative work of Ramnarayan Pathak, the novels and dramas of Darshak, the emotionally rich and rewarding stories of Dhumketu and the rhythmic poetry of Sundaram and Rajendra Shah and several others who have spoken their hearts out in marvellous Gujarati They have influenced the lovers of literature all over the country So I would earnestly appeal for a tireless campaign to promote

cultural exchange. Then it will be possible for the Tamilian and Gujarati public to develop a deeper awareness and an intimate appreciation of each other's language and literature.

Tamil language has an old tradition extending over thousands of years. Tirukkural, our immortal Tamil classic is a gospel of true living, which by its ethical content, and universal appeal is indeed an epitome of the cultural creativity of all man-kind. Our ancient epics like the Silappadikaram and Manimekalai, and our Sangam classics, are full of rich humanism, and cultural awakening. Our prose, which is of recent growth, is forceful in its style, powerful in its expression and purposeful in its theme. At this point, I should say that Tamilians can never forget the everlasting contributions and the pioneering attempts made by our beloved leader Anna for literary renaissance in Tamil Nadu. Tamil is thus, at once, an ancient and a modern language, it is the rich treasure-house of the greatness of the past, and it is a powerful vehicle for the latest thoughts, themes and trends. It has a glorious past to look up to and draw upon; but it is not a prisoner of its past, not a slave to its traditions. Its out-look is modern, its approach is dynamic, and its impulses deeply rooted in the hopes and aspirations, the struggles and strivings of the modern man.

In the earliest stages of development, Tamil literature was fundamentally ethical. At a later stage, the devotional and religious spirit established its influence over literature. The temples and the princely

courts became the forums for the patronage of Tamil literature. Kings vied with one another in their royal patronage of literary creativity, and there were many kings who were poets and scholars in their own right. But probably the most dynamic development in the history of Tamil literature, is the movement during the last few decades to make Tamil, the language of the masses Tamil is no longer merely a court language. It is today the language of the people, mirroring the minds and motivations, giving voice to their demands and dreams, their hopes and challenges.

It is my proud privilege to have had my political and literary baptism from a leader, who, more than any other, helped to evolve this synthesis between the language and the masses, this identification of literature with the life of the common man. The late Anna, was not only an astute statesman, but a pioneer of literary movement in Tamil Nadu. This process of cultural integration, in which life and letters mingled and merged, has released in Tamil Nadu a host of powerful and creative forces which have enriched the literary and cultural life of the masses. They also paved the way for their political advancement and their economic reconstruction. Tamil language today belongs to the common man, lives with him and for him. Tamil literature today is no mere intellectual escapism, but is the powerful expression of the social and cultural awakening of the common masses. It is a literature, which is powerful without being propagandist. It recognises conventions, but refuses to bow to conformism. Its language is simple and sincere, without being high-brow. Its poetry throbs with idealism,

and refuses to be imprisoned by the rigid rules of grammar. Feeling is the grammar of the modern poetry, fervour, its expression, and faith its sheet-anchor. Innovation and imagination have combined to create new forms and new patterns, in poetry and prose, in essays and stories. Tamil literature in short, has today become a symbol of change, growth and progress. It has taken its rightful place in the powerful armoury of non-violent weapons.

I have taken the liberty of sharing with you my pride in Tamil language and literature because I believe that love of one's language is not a narrow or regional emotion. It is the very base and foundation on which our national consciousness should be built. It is my love of Tamil which inspires me to respect other languages. I can be a complete Indian only if I am a conscious Tamilian. Enlightened love of one's language and literature is the most powerful force in promoting and cementing national integration. Let us, then, who have gathered here to pay tribute to one of the great languages and literatures of India, take a pledge to promote the true spirit of literary brotherhood.

Thank you
Vanakkam

પરિષદ મંત્રીનું નિવેદન

શ્રી. પીતાંબર પટેલ

લગભગ અઢી વર્ષ પહેલાં ૧૯૬૬ ના ડિસેમ્બરની તા ૨૬, ૨૭, ૨૮ એ તારીખોએ ભારતની હૃદયધાની સમી ગાંધીજીની જન્મશુભિના જિલ્લામાં જૂનાગઢ મુકામે પરિષદનું ૨૫ મુ અધિવેશન કવિત્રી સુંદરમ્ના પ્રમુખપદે આતિથ્યપૂર્ણ, હિસાહસભર પ્રસન્નમધુર વાતાવરણમાં મળ્યું હતું, એ પ્રસંગનું અમરણ કગતાં આનંદ થાય છે તે પછી મનાસના ગુજરાતી સમાજ તરફથી ૨૬ મા અધિવેશનનું નિમંત્રણ મળ્યું એની જાહેરાત માત્રથી સૌ પુલકિત બની રહ્યા એ એ વર્ષે મળતું પરિષદનું અધિવેશન એક વખત ગુજરાતમાં તો ખીજી વખત ગુજરાત બહાર મળે એ પરંપરા જળવાઈ તેના તો આનંદ હતો જ પરંતુ દક્ષિણ ભારતના ગુજરાતી સમાજો સાથે મળી સાહિત્ય પરિષદને પોતાને આગળે પ્રેમપૂર્વક આવકારે છે તેથી આનંદની માત્રા વધી જાય છે આ સમાજો પોતાની શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તમ રીતે ચલાવે છે તેના પ્રત્યક્ષ દર્શનનું આકર્ષણ પણ ઓછું નથી.

આ વર્ષ ભારતના તત્ત્વજ્ઞ અને પૂર્ણયોગી શ્રી અરવિંદની જન્મ-મૃતાબ્દીનું વર્ષ છે મદ્રાસ એ શ્રી અરવિંદની તપોભૂમિ પોંડીચેરી નજીકનું નગર છે. ગયા વર્ષે યુગમૂર્તિ ગાંધીજીની જન્મશુભિના જિલ્લામાં અધિવેશન મળ્યું હતું તો આ વખતે મહર્ષિ અરવિંદની તપોભૂમિ નજીક મળી રહ્યા છીએ આમ તો અધિવેશન ડિસેમ્બરની ૨૩, ૨૪, ૨૫ ના રોજ મળવાનું હતું, પરંતુ ભારત-પાક સંઘર્ષના વાતાવરણમાં અધિવેશન ભરવાનું શક્ય નહોતું. જેમ ખીજી અનેક વિદ્વા પરિષદો એ દિવસોમાં મોકુફ રહી હતી, તેમ પરિષદનું અધિવેશન પણ મોકુફ રાખવાની જરૂર સમજાઈ હતી.

હવે વિનયના અને કૃતાર્થતાના ઉત્ક્રાસિત વાતાવરણમાં મળવાનું થાય છે તેનો આનંદ પણ ન્યારો છે.

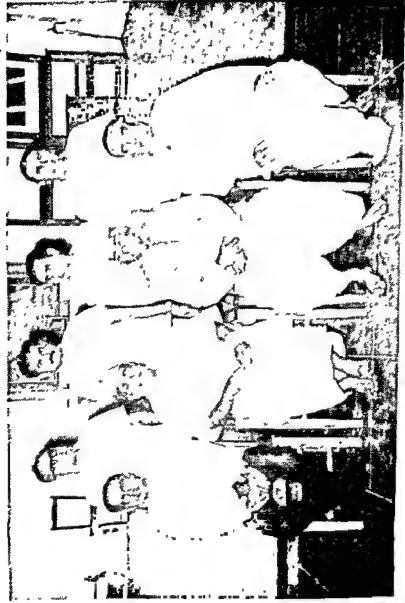
અધિવેશન દર બે વર્ષે મળે તે દાણે પરિપદે કરેલાં કાર્યોનું સરવૈયું આપવું તે પરિપદની પરંપરા છે. પરિપદ સામે મહત્વનો સવાલ હોય તો તે એના પોતાના મકાનનો. સૌનો સહભાવ છતાં આ પ્રશ્ન ઉકેલતો નથી. મકાનના અભાવે ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓ માટેની માગ અને ઉત્સાહ હોવા છતાં તે સરખી રીતે કરી શકાતી નથી, તેનો નમ્રભાવે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. પરિપદ પામે આવકનાં બીજાં ખાસ માધનો પણ નથી એ કારણે પ્રવૃત્તિઓ નલાવવા પૂરા કર્મચારીઓ પણ રાખી શકાતા નથી. દોઢ કર્મચારીઓથી પરિપદ પોતાનો સંઘળો વ્યવહાર નલાવે છે, તેની પાછળ સદ્ગત સાક્ષરો ગોવર્ધનરામ, રણજિતરામ મહેના, આનંદશંકર ક્રુવ, કનૈયાલાલ મુનશી વગેરેનાં પુણ્ય તપે છે, તે છે પરિપદને ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોનો પણ ભરપુર સહભાવ અને સહકાર મળતો રહ્યો છે.

મકાનની બાબતમાં જમીનની અને નાણાંની મોટી આવશ્યકતા છે. જમીનનો પ્રશ્ન ધાર્યો હતો તે કરતાં પણ વધુ શુચિચાલુભર્યો બની ગયો. ગુજરાતના હૃદયસભા તેના સાંસ્કૃતિક પાટનગર અમદાવાદમાં મોખની જમીન મળે તે માટે અમારા પ્રયત્નો ચાલુ છે રાજ્ય સરકાર અને અનન્નાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન બંને આવી જમીન સપ્લાય કરી આપવા માટે ઉત્કટભેર રસ લઈ રહ્યા છે. એકવાર મળેલો મોખની જમીન કાનૂની આંદોલનમાં અટવાઈ ગઈ હતી. બીજાઓ પાસે મકાન કંડ માટે હાથ લાગ્યાં છે તે પહેલાં જ સાહિત્યરસિકો અને લેખકો પાસેથી ફાળો ઉઠા કરવાનો પ્રારંભ જૂનાગઢ અધિવેશન સમયે કંઠમાં આવ્યો હતો અત્યાર મુધીમાં સાહિત્યકારો અને પરિપદના સભ્યો તન્દયી રા. ૨૬,૬૩૮ નો ફાળો મળી રહ્યો છે મકાનકંડમાં માનઅર

દાખી બાન્ધુથી : સર્વશ્રી શ્યાતાળહેન કેઠારી, શાંતાળહેન પા. શાહ, રમનીકાંત મહેતા (સચીવજી), જે. એમ. શાહ, જયદીપ પતીરા,
યુગરચ હવે.

ભરોળ સંમતિ

કામી જાન્યુરી સર્વશ્રી રામુભાઈ શાન્તિભાઈ (સંયોજક), નેહાલાલ સાચાણી, જયનીમાઈ રાહલ બ્રેલ સર્વશ્રી રશિકભાઈ શાહ,
જયનીલ લ ચોકસી, કરુણાચકર ભેષી (પ્રમુખ), હિમતભાઈ ડી શેઠ

ગુજરાત બહારના ગુજરાતી સમાજના સહકારથી વિસ્તારવા માંગીએ છીએ. સૌના સહભાવથી આ વર્ષના અંત સુધીમાં રૂ. દશ લાખ સુધીની માતબર રકમ એકઠી થઈ શકશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

પરિપક્વ બીજ મહત્વની અવૃત્તિ પ્રકાશનની છે. ગુજરાત સરકારના સહકારથી પરિપક્વ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ હાથ ધરેલું છે. પ્રથમ ભાગ પ્રેસમાં ગયો છે અને ભાગ બીજો તૈયાર થઈ ગયો છે. આ ચારે ભાગ મોડામાં મોડા ૧૯૭૪ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જશે, તે પ્રકારનું આયોજન થઈ ગયું છે.

ગુજરાત સરકારની આર્થિક સહાય યોજનામાં “ ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની ગદ્યરિદ્ધિ ” પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. હાલમાં અપ્રાપ્ય ગ્રંથ “ કાવ્યવિચાર ” ની નવી આવૃત્તિ છપાઈ રહી છે. તેના અનુવાદ શ્રી નગીનદાસ પારેખે કરેલો છે અને નવી આવૃત્તિનું કાર્ય તેઓશ્રીની નિગાહ તળે થઈ રહ્યું છે. આ ગ્રંથની સાથે જ અપ્રાપ્ય બનેલાં પરિપક્વ-અમુખોનાં વ્યાખ્યાનો બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જશે.

પરિપક્વ અનિયતકાલિક મુખપત્ર ‘ પરબ ’ વર્ષમાં નિયમિત રીતે ચાર અંક પ્રસિદ્ધ કર્યે જાય છે.

પરિપક્વ તરફથી પ્રતિવર્ષ યોજાતી પરીક્ષાઓ નવેમ્બર માસમાં નિયમિત રીતે લેવાય છે. તેમાં ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતભરમાંથી બેસે છે પરિપક્વે ગુજરાતી સમાજનેના સહકારથી ગુજરાત બહાર પણ નિયમિત રીતે પરીક્ષાઓનો લાભ વિદ્યાર્થીઓ લે તે રીતે તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાની યોજના કરી છે.

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે પરિપક્વે આ અધિવેશનના ગાળામાં બે પારિતોષિક યોજનાઓ મળી છે :

પહેલું, ૨૫ બટુભાઈ ઉમરવાડિયાના સ્મરણાર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦ નું દ્રવ્ય મળ્યું છે, જેના વ્યાજમાંથી પ્રતિવર્ષ પ્રસિદ્ધ થનાર એકાંકીઓમાંથી શ્રેષ્ઠ એકાંકીને સુવર્ણચંદ્રક અને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

બીજું પારિતોષિક, પ્ર. ત્રિવેદી સન્માન સમિતિ તરફથી મળેલા રૂ. ૫,૦૦૦ ના દ્રવ્યના વ્યાજમાંથી દર બે વર્ષે શિક્ષણને સ્પર્શતા મૌલિક અને ત્રિશિષ્ટ એવા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને પ્ર. ત્રિવેદી સુવર્ણચંદ્રકરૂપે એનાયત કરવામાં આવશે.

શ્રી દરિ કેં આપ્રમવાળા પૂજ્ય મે ઠા તરફથી પરિપત્ને શ્રી અરવિંદ મુવર્ણચંદ્રક, શ્રી ભગિની નિવેદિના પારિતોષિક અને શ્રી નીલકંઠ બાલપયોગી શ્રેણી પ્રકાશન માટે માતજર રકમો મળેલી છે તે વિગતથી સૌ સભ્યો વાકેફ ન છે. આ ઉપરાંત શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર અને આજના અધિવેશનના પ્રમુખશ્રી તરફથી મળેલા દાનથી શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક અને શ્રી ઉમા-રત્નેદરગિ પારિતોષિક પરિપદ દ્વારા અપાતાં દયાં છે.

અમે આ સૌ દાતાઓના ધૂળ ન આભારી છીએ. પરિપત્ની આજ્ઞન સભ્યો નોંધવાની પ્રશ્નિતે પણ સાગે અવકાર મળ્યો છે. જૂનાગઢ અધિવેશન વખતે આજ્ઞન મળ્યોની સંખ્યા ૨૦૬ હતી, તેમાં ૬૩૪ નો વધારો થયો છે. આજે પરિપત્ને ચોપડે કુલ ૧૪૫૦ સામાન્ય સભ્યો નોંધાયેલા છે. પરિપદે હેટલાંક નિયંત્રણ મૂકેલાં હોવા છતાં પ્રતિવર્ષ મધ્ય પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધતી ન રહી છે તેમાં ગુજરાતી પ્રજાની સાહિત્યરસિકતા ઉપરાંત તેની પરિપત્ની અને સાંસ્કૃતિક અભિમુખતાનું દર્શન થઈ રહ્યું છે.

પરિપત્નું 'હડું' જ્ઞાનસત્ર સામરકાંઠા ગિરિકામાં ઈડર ગામના ઈડરીવા ગઢના દનિદામપ્રસિદ્ધ મથળમાં અને સુરમ્ય વાતાવંચલમાં ૧૯૭૦ ના ઓકટોબરમાં મળ્યું હતું. ઈડરનું આતિથ્ય 'વેટનું' આદલાદક તેટલું પ્રેમસભર હતું અને અર્ચાઓનું રતર પણ ધણું ઊંચું રહ્યું હતું.

પરિપત્ની સર્વ પ્રશ્નિતોમાં સદકાર આપનાર બંધા હોદ્દાઓ, કાર્યકરો અને સભ્યોનો આ પ્રસંગે અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ અને વિશ્વાસ ગળીએ છીએ કે જૂનાગઢની આફક આ અધિવેશનમાં મકાનફંડ બાબતમાં સાગે પડશે પડશે અને આજના વર્ષ સુધીમાં નવા મકાનનો આકાર બેનાં થઈ ચડીશું

આજાગ

શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - ૨૬મું અધિવેશન : મદ્રાસ

શુભ - સંદેશાઓ

[૧]

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી. વી. ગિરિનો સંદેશ

I am glad to know that the 26th Session of the Gujarati Sahitya Parishad will be held at Madras in April, 1972. This is one way of bringing together the literatures of different languages of our country and helping them to assimilate the best literary traditions of one another. This will also help strengthen the bonds of national unity which is the paramount need of the hour. I send my congratulations to the organisers and my best wishes for the success of the Session.

V V Giri

[૨]

ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ શ્રી જી. એસ. પાઠકનો સંદેશ

The Vice-President is glad to know that the Gujarati Sahitya Parishad will be holding its 26th Session in Madras. He sends his best wishes for the success of the function.

Yours Sincerely
V Phadke
Secretary

[૩]

ભારતના પ્રધાનમંત્રી શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધીનો અંદેશ

The Prime Minister thanks you for your letter
She sends her good wishes for the success of the
twenty sixth Session of the Gujarati Sahitya Parishad
which is being held in Madras

Sd H Y Sharda Prasad

[૪]

ગુજરાતના ગવર્નર શ્રી શ્રીમન્નારાયણનો અંદેશ

ગુજરાતી સાહિત્ય ફેશની અન્ય ભાષાઓની સાથે વૈનિષ્કબરોં માલ
આપ્યો છે ગાંધીયુગમાં પુ બાપુની પ્રેરણાથી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વખતે
ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય-આગીઓએ જનતાને પ્રેરણા-પિયુ કાઢ્યા છે

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના જન્મ થતા તેના વર્ષો-વર્ષના
અધિવેશનોએ ભાષાસાહિત્યને નવો જ વળાંક આપ્યો છે અવગણા સાહિત્યકારો
અધિ મિત્રો અને નાટ્યકારો આ રીતે અવાગનવાગ મળે અને માગ-ગાનિને
દૃષ્ટિમાં નખાને વિવિધ સાહિત્ય કૃતિઓ, નવા પ્રયોગો વગેરે અને ચર્ચા-
વિચારણા કરે તે થઈ જતી છે

વાચકને માત્ર દગલુ મનોરંજન મળે તેવું હનકુ સાહિત્ય સમાજને
અધોગતિ તરફ લઈ જાય છે એમને હવે ચિંતનરીત પ્રેરણાદાયી અને
ઉત્તમ કૃતિઓ તરફ વાચકો વળે તેવા પ્રયાસોની પણ ધારી આવશ્યકતા છે

હું મનુષ્ય છું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મદ્રાસ ખાતે મળતા
જ રીતમાં આ અધિવેશન ટાળે સૌ સાહિત્યમંદો આ દિશામાં સક્રિયપણે
વિચારે અને તે રીતે તેમના સર્જનનો ભાવિ ફાળ ઉતારે

શ્રીમન્નારાયણ

[૫]

ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીશ્રી ઘનશ્યામભાઈ ઓઝાનો સંદેશ

I am glad that the Reception Committee of Gujarati Sahitya Parishad (26th Session) is bringing out a Souvenir to commemorate holding of Gujarati Sahitya Parishad at Madras. It was indeed very good of the Gujarati public at Madras to have invited the Parishad to hold its 26th Session there. As a Gujarati I always followed the proceedings of Gujarati Sahitya Parishad with great interest.

Parishad has played a very important role in the spheres of literature, art, journalism etc. and has given to many Gujarati readers like me a sense of pleasure. I wish the Souvenir and the Parishad great success.

With kind regards

Yours Sincerely,
Ghanshyambhai Oza

□

પરિપદનાં અધિવેશન અને પ્રમુખો

અધિવેશન	પ્રમુખ	સ્થળ	વર્ષ
૧	શ્રી ગોવર્ધનગમ મા. ત્રિપાઠી	અમદાવાદ	૧૯૦૫
૨	„ ઠેચવલાલ દા. ધ્રુવ	મુંબઈ	૧૯૦૭
૩	„ અંબાલાલ સા. દેસાઈ	ગાજીપોટ	૧૯૦૯
૪	„ રમણભાઈ ઉદયગમ દવે	વડોદરા	૧૯૧૨
૫	„ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેડિયા	સુરત	૧૯૧૫
૬	„ હરગોવિંદ દા. કાંટાવાળા	અમદાવાદ	૧૯૨૦
૭	„ કમળાચંદ્ર પ્રા. ત્રિવેદી	ભાવનગર	૧૯૨૪
૮	„ રમણભાઈ મ. નીલકંઠ	મુંબઈ	૧૯૨૬
૯	„ આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ	નડિયાદ	૧૯૨૮
૧૦	„ ભોળાભાઈ જીવજી દેસાઈ	નડિયાદ	૧૯૩૧
૧૧	„ કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી	લાહી	૧૯૩૩
૧૨	„ મોદનદાસ કમચંદ ગાંધી	અમદાવાદ	૧૯૩૬
૧૩	„ કનૈયાલાલ મણીલાલ મુનશી	કરાંચી	૧૯૩૭
૧૪	„ અરદેશર ફરામજી ‘ખખદાર’	અધેરી, મુંબઈ	૧૯૪૧
૧૫	„ વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ	વડોદરા	૧૯૪૩
૧૬	„ રામનારાયણ વિ. પાઠક	રાજકોટ	૧૯૪૬
૧૭	„ કનૈયાલાલ મા. મુનશી	જૂનાગઢ	૧૯૪૯
૧૮	„ હરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેડિયા	નવસારી	૧૯૫૨
૧૯	„ કનૈયાલાલ મા. મુનશી	નડિયાદ	૧૯૫૫
૨૦	„ કાકાસાહેબ કાલેજકર	અમદાવાદ	૧૯૫૯
૨૧	„ વિશ્વપ્રસાદ ગ. ત્રિવેદી	કલકત્તા	૧૯૬૨
૨૨	„ ગણિકલાલ છા. પરીખ	મુંબઈ	૧૯૬૪
૨૩	„ જ્યોતિન્દ્ર દા. દવે	સુરત	૧૯૬૬
૨૪	„ ઉમાશંકર જે. જોશી	દિલ્લી	૧૯૬૮
૨૫	„ ત્રિભુવન પુ. લુદાગ ‘મુદ્રમ્’	જૂનાગઢ	૧૯૭૦
૨૬	„ શ્રીલાલાઈ દેસાઈ ‘સ્નેહરશ્મિ’	મદ્રાસ	૧૯૭૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું મદ્રાસ મુકામે મળેલું ૨૬ મા સંમેલનના વચગાળામાં વિદેહ થયેલા સાહિત્યકારો

૧. શ્રી. મગનભાઈ બૂધરભાઈ પટેલ “ પતિલ ”
૨. „ ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી
૩. „ કેચનલાલ મામાવાળા
૪. „ નાયાલાલ બલભટ્ટ (પત્રકાર)
૫. „ પ્રફુલ્લભાઈ દેસાઈ (નાટ્યકાર)
૬. „ જયંતી દલાલ
૭. „ જવાહરલાલ ઝવેરી
૮. „ ડોલરરામ માંકડ
૯. „ મનુભાઈ રણછોડલાલ વ્યાસ (સ્વપ્નસ્થ)
૧૦. „ જયકૃષ્ણ શીવલાલ મુરતી - મસ્તમયૂર (કવિ-ચિત્રકાર)
૧૧. „ ભક્તકવિ શ્રી શીવજીભાઈ (મગનવાળા)
૧૨. „ કનૈયાલાલ મુનશી
૧૩. „ અબાલાલ નૃ. શાહ
૧૪. „ પરમાનંદ કાપડિયા
૧૫. „ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
૧૬. „ ઠાકોરભાઈ દેસાઈ
૧૭. „ મુનિકુમાર ભટ્ટ
૧૮. „ કવિ વૈરાગી
૧૯. „ કેશવાણી-“ શાકી ” ગઝલકાર (ભાવનગરી)
૨૦. „ ગૌરીપ્રસાદ ઝાઝા
૨૧. „ મનુભાઈ ત્રિવેદી “ સરોદ ”
૨૨. „ જીવજી દેસાઈ
૨૩. „ નાનુભાઈ દેગસરી
૨૪. „ વિક્રમ સારાભાઈ

વગેરેની સાહિત્યસેવાઓને શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પે છે

— પ્રમુખસ્થાનેથી

સ્વાગત-સમિતિના મભયે

૩ ૧૦,૦૦૦-૦૦

ગુજરાત નાન્યની આનંદ

૩ ૨૦૦૦-૦૦

શ્રી હી મી દેશગી

૩ ૧,૦૦૦-૦૦

શ્રી ગમનામ પુગોતમદાસ

„ અનતરાય પ્રતાપરાય મહેતા

„ ગસિન્નાન એમ મહેતા

„ કપુન્ચદ એન સુતરિયા

„ ગસિન્નાન દે શાહ

„ પી દે જાપી

„ અન્નાસ એ વડનગરવાલા

„ એસ એમ દેસાઈ

„ કાન્તિનાન હી શાહ

(દેશવાત તનકચદઆ• નિ•)

„ ચદુવાન વી પરીખ

„ પ્રવીણચદ્ર હી જોશી

„ પૂનમચદ આર શાહ

„ મોમ્મલાર્ધ એમ પટેલ

„ આગ એમ દવે

„ જયનિવાન આગ પરીખ

„ ટોન્ગસિદ્ધ લાલજી કાપડિયા

(દેશનાદ)

„ દે જે જોશી

„ ચદ્રમાન્ત હી શાહ

(નિચિનાપની)

„ શુવણનાત જોશીયાન મહેતા

શ્રી ગગન્નાર્ધ કુવરુ મહેતા

(નિચિનાપની)

„ સુરેશ ગોકુલદાસ નાયનુરા

„ નાનાનાનનાર્ધ બ-

„ એસ હી શાહ

„ વસતનાન સી મહેતા

„ દનૈયાનાન ઈશ્વરનાન મહેતા

„ જ્યતીભાઈ મગજીનાર્ધ મહેતા

„ એચ સી દેશરી

„ લોર્ડ મોહનકિશ્નસ

૩ ૫૦૦-૦૦

શ્રી શાંતિનાન એમ મહેતા

„ જ્યતિનાલ એસ મુરાની

„ રજનીકાન્ત એન મહેતા

(મે મણીનાય એન્ડ સન્સ)

„ પ્રવિણચદ્ર જે મહેતા

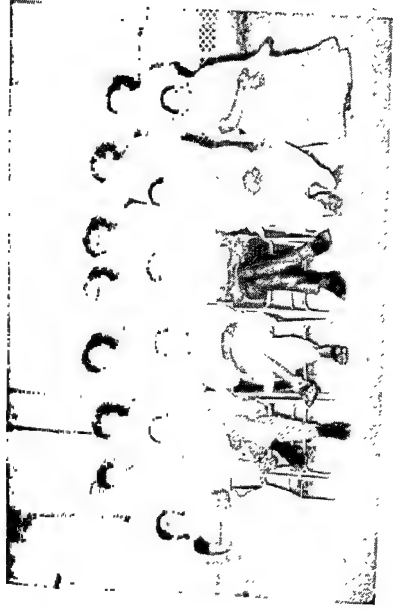
(મેસર્સ સૂરજમહલસ)

મેસર્સ એનાર્ધટ ઓપીકન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

શ્રી જે દે સયાની

„ કરતુરચદ દે મહેતા

„ ગણુનાર્ધ પુનચી સગોઈ

દાખી બાનુશી ભલેલા. સર્વશ્રી ઇતેન્દ્ર, વિજયભાઈ, મનોજ શેલત, રાંછુભાઈ પાઠક, ચહેરા શેલત, ઠાકોરભાઈ, રમણલાલ પટેલ
બહેલા. સર્વશ્રી રાજેશ્વરી બહેન, જયંતીલાલ સુરણી, ગાંગડભાઈ વોરા (પ્રમુખ) સ્થળનીકાંત મહેતા,

પ્રચાર મંમિતિ

ડાબી બાજુથી સર્વશ્રી રાજેન્દ્રભાઈ, રમણલાલ દવે
 યેડેલા સર્વશ્રી કનુભાઈ ભાવસાર (સચિવાલક) લલિતભાઈ મેઝરી (ચિરમન)
 ક્રિશ્ન એચ રાહ

„ અમૃતલોલ ડી. શાહ
 . (મેસર્સ દેવરાજ ભાણુકચંદ)
 „ સુરેન્દ્ર એમ. મહેતા
 (મેસર્સ બાપાલાલ એન્ડ કું.)

„ જયંતીલાલ કે. શાહ
 (મેસર્સ એન. જે. શાહ)

મેસર્સ પારેખ બ્રધર્સ

„ છોટાભાઈ એન્ડ કું

„ વોટર સપ્લાય સ્પેશ્યાલિસ્ટ

શ્રી ચંદુલાલ એ કામદાર

મેસર્સ જે બી બોડા એન્ડ કું

શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ હબિલદાસ ઝવેરી
 (ત્રિચિનાપદ્મી)

મેસર્સ પ્રવિણકુમાર એન્ડ બ્રધર્સ
 (ઠાઠમ્બાપુર)

ડો. એ. જે મહેતા

શ્રી જયંતિલાલ જે. ચોકસી

મેસર્સ આર્યનિવાસ (મુંબઈ)

મેસર્સ ગુજરાત વિશ્વ વિદ્યાલય (આન્ટ)

મેસર્સ ત્રિચિનાપદ્મી મિલ્સ લિં

(ત્રિચિનાપદ્મી)

રૂ. ૨૫૦-૦૦

શ્રી કાન્તિલાલ એ. કામદાર

મેસર્સ એવરેટ કન્ટેઈનર

શ્રી જગદીશભાઈ પરીખ

મેસર્સ હગનલાલ કાલિદાસ એન્ડ કું

„ ભાઈચંદભાઈ પી ભાડીયાદા

(મહાજન)

મેસર્સ પ્રભુલાલ બ્રધર્સ

„ ઠાકરસિં તેજસિ વોરા (પોન્ડીચેરી)

શ્રી , પી. વી શાહ

શ્રી એચ. વી શાહ

„ નવલચંદ એમ. દોશી

„ એચ વી. સંઘવી

મેસર્સ તામિલનાડુ ટુલ્સ એન્ડ

હાર્ડવેર કું.

મેસર્સ રૂપાણી બ્રધર્સ

ડો. પી. એન. પટેલ એન્ડ

ડો. ડી. પી. પટેલ

મેસર્સ અશોક ટ્રેડર્સ

„ નેશનલ ટ્રેડિંગ કું.

„ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્જનીયર્સ

„ વલ્લભદાસ મથુરદાસ એન્ડ કું

„ પી. બી શાહ એન્ડ કું

„ જે કુલચંદ એન્ડ કું

શ્રી કાન્તિલાલ કે. પટેલ

„ કે ચૌડીવાલા

મેસર્સ બોમ્બે જનરલ સ્ટોર્સ

શ્રી દેવચંદ એમ. શાહ

„ ધીરજલાલ બોગીલાસ ગાંધી

(ત્રિચિનાપદ્મી)

„ દયારામ લાધા સોલંકી

„ લાધા રામજી સોલંકી

મેસર્સ પ્રતાપ એન્ડ કું.

(ઠાઠમ્બાપુર)

શ્રી મદુરા ગુજરાતી સમાજ (મદુરાઈ)

„ અરવિંદભાઈ ઘાટલિયા

„ ડી આર. મહેતા.

„ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી

(આન્ટ - વડોદરા)

„ ચીમનલાલ બાવીશી

(મેસર્સ તાજ લેધર)

મેસર્સ એન. ટી પટેલ એન્ડ કું.

૩. ૧૫૦-૦૦

૩ ૧૦૦-૦૦

મેસર્સ કેશવલાલ એન્ડ કું.
 (બેંગલોર)
 „ મેટ્રો સ્ટીલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ („)
 શ્રી લ્હોતીન્ડ વી દોશી („)
 મેસર્સ શક્તિ ટ્રેડિંગ (પોંડીચેરી)
 શ્રી શક્તિ ટ્રેડિંગ કું („)
 „ એન બી શાહ (બેંગલોર)
 „ એન એમ દેસાઈ („)
 „ મનુભાઈ અગમેરા (મદુરાઈ)
 „ વી. એન પદિયાર કોઈમ્બતુર)
 મેસર્સ ગાંધી અધર્સ („)
 શ્રી બાબુભાઈ એમ પટેલ
 (મેસર્સ ભારત પ્રિન્ટર્સ-કોઈમ્બતુર)
 મેસર્સ કુરુજી ધનજી (કોઈમ્બતુર)
 „ મેસર્સ કીકાણી કોટન કું („)
 „ હિન્દુસ્તાન ટ્રેડિંગ કું. („)
 „ કુમાર અધર્સ („)
 શ્રી વસ્તુપાલ ગંગીકાન્ત („)
 „ સુમનલાલ જે શાહ („)
 „ મેસર્સ હોશલાલ ભગવાનજી એન્ડ
 કું („)
 „ નરસિંહ તુલસીદાસ (કોઈમ્બતુર)
 „ રતિલાલ એ શાહ („)
 „ રતિલાલ એન સુતરિયા („)
 „ કમ્પાઈની એન્ડ કું. („)
 „ નવીનચંદ્ર જી. દેવી (સાલેમ)
 „ પ્રવિણચંદ્ર એસ શાહ („)
 મેસર્સ કિર્તિલાલ કાલિદાસ એન્ડ
 કું (કોઈમ્બતુર)

શ્રી ધનરયામદાસ સી. ભાવસાર
 „ કનેયાલાલ મી ભાવસાર
 „ લલિતભાઈ સી કોઠારી
 „ મણિલાલ ભગવાનજી મહેતા
 „ જયંતિલાલ પી સંત્રાજી
 „ પુરષોત્તમદાસ પાડીલાલ શાહ
 „ વાડીલાલ નાનાલાલ શાહ
 „ કાન્તિલાલ કસ્તુરચંદ શાહ
 મેસર્સ રયામ એન્ડ કું.
 „ અનિલ આર્ટ ડાયમન્ડસ
 શ્રી સી એ મહેતા
 „ અરુણ કે ભણુસાલી
 „ હગનલાલ વી બરાઈ
 „ નંદલાલ એ. દેવી
 મેસર્સ મેટ્રોપોલીટન સાયકલ હાઉસ
 શ્રી ગસિકલાલ બરાઈ
 શ્રીમતી સવિતાબહેન જી કામદાર
 મેસર્સ બરાઈ અધર્સ
 શ્રી એચ મી. બરાઈ
 મેસર્સ ચીતલિયા અધર્સ
 „ ભારત બેંગલ્સ
 શ્રી એન એચ. મુનશી
 મેસર્સ એલ્યુમિનિયમ ગ્લાસવેર
 „ વરજીવનદાસ હીરજી એન્ડ કું.
 મેસર્સ પોપ્પુલર સાયકલ
 ઇમ્પોર્ટિંગ કું.
 „ બી એમ. દેવી એન્ડ કું.
 શ્રી એન ડી મહેતા
 મેસર્સ બેસ્ટ સાયકલ ઇમ્પોર્ટિંગ કું.
 „ બોમ્બે સાયકલ ઇમ્પોર્ટિંગ કું.

કુમારી ચીણા એન. મુનગી
 શ્રીમતી એચ. મુનગી
 મેસર્સ વિદીશ માયકલ કંપની
 „ બર્મા માયકલ કંપની
 „ નોબલ હાર્ટવેર માર્ક
 શ્રી. કે. પી. શાહ
 „ આર. કે. શાહ
 „ જે. પી. શાહ
 „ એસ. કે. શાહ
 „ આર. એમ. ઝવેરી
 શ્રીમતી કુસુમબહેન કે. શાહ
 „ વિમળાબહેન આર. શાહ
 „ ગુણવંતબહેન જયાનંદ દેહાડારી
 કુમારી મ્વેતા જે. દેહાડારી
 શ્રીમતી જશીબહેન આર. દેહાડારી
 કુમારી રૂપાબહેન આર. દેહાડારી
 શ્રીમતી સરલાબહેન બિપીનભાઈ મહેતા
 શ્રી બિપીનચંદ્ર એ. મહેતા
 „ દિંમનલાલ ડી. શાહ
 „ કાન્તિલાલ મોહનલાલ હીકડ
 „ બાજુલાલ એમ. હીકડ
 „ દારકાલાલ એસ. શાહ
 શ્રીમતી ઇન્દુબહેન ડી. શાહ
 શ્રી. ધનરામલાલ એમ. શાહ
 „ હંમાબહેન છ. શાહ
 મેસર્સ બિપીન ઓપીકલ કું.
 „ ઓકચુક્કર ઓપીકલ કું.
 શ્રી. જે. જે. ઉપાધ્યાય
 „ સનતયાલ શાહ
 „ એચ. એમ. શાહ
 કુમારી એલ. એ. શાહ
 શ્રીમતી એચ. એ. શાહ

શ્રી. દસિકલાલ કે. મહેતા
 શ્રીમતી કુસુમબહેન આર. મહેતા
 શ્રી. શાન્તિલાલ એચ. શાહ
 શ્રીમતી અનસુયાબહેન ડી. શાહ
 કુમારી નીતાબહેન જરતભાઈ
 શ્રી. રમીકલાલ ચુનીલાલ શાહ
 શ્રીમતી ઠેડીલાબહેન આર. શાહ
 શ્રી. દસમુખ કે. શેઠ
 „ અરોહકુમાર કે. જોગાની
 „ પિયુષ કે. જોગાની
 „ નંદકુમાર આર. દેરી
 શ્રીમતી મગુળા એન. દેરી
 „ દલાબહેન અમરેશ
 શ્રી. યશવંત સી. દેસાઈ
 શ્રીમતી યશવંત સી. દેસાઈ
 શ્રી. મનેશ યશવંત દેસાઈ
 „ સ્વર્ણકાન્ત પ્રજલાલ
 શ્રીમતી સ્વર્ણકાન્ત પ્રજલાલ
 શ્રી. શાન્તિભાઈ
 „ નરેન્દ્રભાઈ
 „ લાલજીભાઈ
 „ હરિદ્રુષ્ણભાઈ
 „ કાન્તિભાઈ
 „ રરિમકાન્ત
 „ હરિદાસ એમ. શાહ
 „ એચ એમ શાહ
 મેસર્સ રરિમ ઇલેક્ટ્રીક કું.
 શ્રી. અનિલ એલ. શાહ
 „ પ્રતાપ એલ. શાહ
 શ્રીમતી પ્રતાપ એલ. શાહ
 શ્રી રમણલાલ એસ. પટેલ
 „ ઇન્દ્રવર્ધન એચ. શાહ

શ્રી ગમૃત એસ. બેડા
 „ દિનેશભાઈ એમ શાહ
 „ હનિશ્ચુ એન સધની
 „ ડી જી દમણિયા
 શ્રીમતી ડી જી દમણિયા
 શ્રી કાન્તિવાન પડયા
 મેમર્સ વોગ મેમ્સ કોર્પોરેશન
 „ ઝીન્દાબાદ એન્ડ સન્સ
 શ્રી સૂર્યકાન્ત મી શાહ
 શ્રીમતી સૂર્યકાન્ત મી શાહ
 શ્રી પાગમમલ્લ જૈન

શ્રી લલિતભાઈ રી ઠાઠારી
 મેસર્સ ભાગવેલ
 „ નિખરવ ટ્રેડીંગ કું.
 શ્રી વાડીનાથ ડી દોશી
 „ કિરણ વી દોશી
 „ હસમુખ એસ શાહ
 „ વીવાવતી એચ શાહ
 „ ગજેશ એચ શાહ
 „ સોમીનહેન પી પરીખ
 „ રેખા પી પરીખ
 „ જયેન્દ્ર ખી શાહ

પ્રતિનિધિઓની યાદી

અમદાવાદ

૧	શ્રી અનડા હોડુભાઈ આગ	૨૭	શ્રી જોસનપુત્ર શિવનાથ
૨	„ અમીન મનુભાઈ છ	૨૮	„ જોશી ઉમાચંદ્ર છ
૩	„ આચાર્ય કાન્તિલાલ એમ	૨૯	„ જોશી જગદીપકુમાર
૪	„ આચાર્ય નવનીલવાન એ	૩૦	„ જોશી દિગ્વિજયભાઈ છ
૫	„ આણુદત્તવાના	૩૧	„ જોશી નવનરનાથ આર
	તાગમનીમહેન એચ	૩૨	„ જોશી પ્રમોદભાઈ આર
૬	„ આણુદત્તવાના હર્ષિદાસ એ	૩૩	„ જોશી બી એન
૭	„ ઓઝા મહંમદનાથ	૩૪	„ જોશી ભગવંતીમહેન આર
૮	„ ઓઝા બાનદાસ આગ	૩૫	„ જોશી રમણનાથ
૯	„ ઉદેસિદ સોધાજી	૩૬	„ જોશી વામુદેવભાઈ એમ
૧૦	„ ઉપાધ્યાય મજેન્દ્રભાઈ	૩૭	„ જવેરી દોશિતીમહેન જે
૧૧	„ કન્નન દોનતમહેન	૩૮	„ જવેરી દીપ્તીમહેન
૧૨	„ કરિ અજનીમહેન	૩૯	„ દા. વિદ્યાગીનાથ જે
૧૩	„ કરિ દેવિમહેન	૪૦	„ દમ્પત્ત નરુભાઈ આગ
૧૪	„ કોશી જયતભાઈ	૪૧	„ દમ્પત્ત બમીન એમ
૧૫	„ કોશી ધનગજભાઈ	૪૨	„ દમ્પત્ત હસુમંતીમહેન બી
૧૬	„ કસાગ કેનાસમહેન એચ	૪૩	„ દમ્પત્ત જસુભાઈ ડી
૧૭	„ કમાગ હર્ષિવદન મ	૪૪	„ દામર રતિભાઈ
૧૮	„ ગાધી જયો સ્નામહેન મી	૪૫	„ દામર લાલચંદ્ર
૧૯	„ ચોસનિયાજીવરાજભાઈ એમ	૪૬	„ દામર જયામહેન
૨૦	„ ચૌધરી ચુવીંગ	૪૭	„ દાકોર જ જે
૨૧	„ ચૌહાણ ચંદ્રમહેન બી	૪૮	„ દાકોર પીનામિતભાઈ
૨૨	„ ચૌહાણ ધનરયામભાઈ એ	૪૯	„ ત્રિપાઠી બાલુભાઈ
૨૩	„ ચૌહાણ જમણનાથ સી	૫૦	„ ત્રિપાઠી સ્વામિમહેન
૨૪	„ જાનીનંદા એચકાંત સી	૫૧	„ ત્રિવેદી અશ્વિનભાઈ
૨૫	„ જાની મહેશકુમાર કે	૫૨	„ ત્રિવેદી એમ એમ
૨૬	„ જાની માનવિમહેન કે	૫૩	„ ત્રિવેદી ઈન્દુકુમાર બી
		૫૪	„ ત્રિવેદી નિતનાથ એમ

૫૫	શ્રી ત્રિવેદી કુંજભાળાબહેન એમ	૮૭	શ્રી દેસાઈ નિલાક્ષીબહેન
૫૬	„ ત્રિવેદી કુદનમહેન	૮૮	„ દેસાઈ પ્રમોદાબહેન એચ
૫૭	„ ત્રિવેદી કે એન	૮૯	„ દેસાઈ ગંગેન્દ્રભાઈ એન
૫૮	„ ત્રિવેદી ચીમનભાઈ	૯૦	„ દેસાઈ વિજયાબેન એડ
૫૯	„ ત્રિવેદી ચદ્ર	૯૧	„ દેસાઈ સિદ્ધાર્થભાઈ એડ
૬૦	„ ત્રિવેદી જયશ્રીબહેન વી	૯૨	„ દેસાઈ સુવર્ણાબહેન છ
૬૧	„ ત્રિવેદી નિરજનભાઈ એમ.	૯૩	„ દેસાઈ સુશીલાબહેન આર.
૬૨	„ ત્રિવેદી પ્રસાદબેન	૯૪	„ દેસાઈ હેમન્તભાઈ છ
૬૩	„ ત્રિવેદી ભાનુપ્રસાદ બી	૯૫	„ ધ્રુવ સરપબહેન વાય
૬૪	„ ત્રિવેદી મહેશભાઈ સી	૯૬	„ ધ્રુવ મોહિણીબહેન
૬૫	„ ત્રિવેદી એચ એમ	૯૭	„ નાયક અમૃતલાલ એસ
૬૬	„ દયવાડી મોહનભાઈ એ	૯૮	„ નાયક એસ સી
૬૭	„ દનાવ અનિલાબહેન એ	૯૯	„ નાયક કાન્તાબહેન વી
૬૮	„ દવે કે એન	૧૦૦	„ નાયક નારણભાઈ સી
૬૯	„ દવે ગિરિશભાઈ પી	૧૦૧	„ નાયક રતિલાલ એસ
૭૦	„ દવે ડાહ્યાભાઈ વી	૧૦૨	„ નાયક રમણલાલ ડી
૭૧	„ દવે નવિનીબહેન બી	૧૦૩	„ નાયક લાલશંકર સી
૭૨	„ દવે પન્નામહેન બી	૧૦૪	„ નાયક વસંતભાઈ
૭૩	„ દવે પી મી	૧૦૫	„ પટેલ અબાલાલ જે
૭૪	„ દવે ખાતમુકુદ	૧૦૬	„ પટેલ અબાલાલ એમ
૭૫	„ દવે ભૂપતગમ વી	૧૦૭	„ પટેલ અબાલાલ પી
૭૬	„ દવે ભૂપેન્દ્રકુમાર એસ	૧૦૮	„ પટેલ ધંધાબહેન એમ
૭૭	„ દવે ગમણલાલ યુ	૧૦૯	„ પટેલ એ એ
૭૮	„ દવે લનિતાબહેન બી	૧૧૦	„ પટેલ કનુભાઈ જે
૭૯	„ દવે વસંતરાય બી	૧૧૧	„ પટેલ કમળાબહેન એસ
૮૦	„ દ્વિવેદી અરવિંદકુમાર એલ	૧૧૨	„ પટેલ કાન્તિભાઈ ઉર્ફે
૮૧	„ દીનાનંદ પ્રમનબહેન		છોટાભાઈ બી
૮૨	„ દીનાનંદ સુમનબહેન	૧૧૩	„ પટેલ કેશવભાઈ જે.
૮૩	„ દીક્ષિત નિગજનાબહેન સી	૧૧૪	„ પટેલ ગોવિંદભાઈ બી
૮૪	„ દેરાસરી રરિમબહેન એચ	૧૧૫	„ પટેલ ચીનુભાઈ બી
૮૫	„ દેમાઈ ધન્દુમતીબહેન સી	૧૧૬	„ પટેલ ચંદુભાઈ એફ
૮૬	„ દેસાઈ ગુનામભાઈ આર	૧૧૭	„ પટેલ હગનભાઈ પી

૧૧૮	શ્રી. પટેલ જમુભાઈ બી.	૧૫૦	શ્રી. પટેલ દંસાજીદેવ બી
૧૧૯	„ પટેલ જમુમતીજીદેવ એમ.	૧૫૧	„ પડાણ મંજુલાજીદેવ ટી.
૧૨૦	„ પટેલ જોડાભાઈ એમ.	૧૫૨	„ પરમાર લાલજીભાઈ પી
૧૨૧	„ પટેલ જયંતિલાલ ડી.	૧૫૩	„ પરીખ કુંજબાળાજીદેવ
૧૨૨	„ પટેલ જોઈતારામ ટી.	૧૫૪	„ પરીખ વિદ્યાજીદેવ જે.
૧૨૩	„ પટેલ ડી. સી.	૧૫૫	„ પરીખ પ્રિયકાન્તભાઈ
૧૨૪	„ પટેલ ડાહ્યાભાઈ એમ.	૧૫૬	„ પરીખ ભાઈનસલાઈ
૧૨૫	„ પટેલ નટવરલાલ એમ	૧૫૭	„ પરીખ મુકુંદભાઈ
૧૨૬	„ પટેલ એન. એમ.	૧૫૮	„ પરીખ સાધનાજીદેવ એસ.
૧૨૭	„ પટેલ પન્નાલાલ	૧૫૯	„ પરીખ મુખંદુભાઈ આર.
૧૨૮	„ પટેલ પી સી.	૧૬૦	„ પાઠક હસમુખભાઈ
૧૨૯	„ પટેલ પીતાંબરભાઈ એન.	૧૬૧	„ પારેખ નગીનલાલ
૧૩૦	„ પટેલ પુરપોત્તમભાઈ ટે.	૧૬૨	„ પેટલીકર ઈશ્વરભાઈ
૧૩૧	„ પટેલ પુરપોત્તમભાઈ એફ	૧૬૩	„ પેટલીકર કારીજીદેવ
૧૩૨	„ પટેલ પુરપોત્તમભાઈ એમ.	૧૬૪	„ પંચાલ ડોઝીલાજીદેવ
૧૩૩	„ પટેલ પ્રવિણાજીદેવ	૧૬૫	„ પંચાલ બી પી
૧૩૪	„ પટેલ બચુભાઈ પી.	૧૬૬	„ પંચાલ રામચંદ્ર એસ.
૧૩૫	„ પટેલ બળવંતભાઈ એન.	૧૬૭	„ પંડયા વિજયાજીદેવ એમ.
૧૩૬	„ પટેલ બાણુભાઈ ડી.	૧૬૮	„ પંડયા નરેન્દ્રભાઈ એસ.
૧૩૭	„ પટેલ બાણુભાઈ ટે.	૧૬૯	„ પંડયા લાનુપ્રસાદ એલ.
૧૩૮	„ પટેલ ભાગરભાઈ સી	૧૭૦	„ પંડયા ગમણિકલાલ ન
૧૩૯	„ પટેલ ભાનુમતિજીદેવ વી	૧૭૨	„ પંડયા શાંતિકુમાર એમ.
૧૪૦	„ પટેલ ભોળાભાઈ એસ.	૧૭૩	„ પંડયા સૈલેશ એસ
૧૪૧	„ પટેલ મોહનલાલ એમ.	૧૭૪	„ પુરોહિત પ્રભુન
૧૪૨	„ પટેલ મોહનભાઈ એસ.	૧૭૫	„ પ્રમપતિ ઈશ્વરભાઈ
૧૪૩	„ પટેલ રસિકલાલ એમ.	૧૭૬	„ પ્રમપતિ ગમણલાલ આર.
૧૪૪	„ પટેલ લાલભાઈ બી	૧૭૭	„ ફડિયા પદ્માજીદેવ
૧૪૫	„ પટેલ લાલજીભાઈ એલ.	૧૭૮	„ શંકર વાલેસ
૧૪૬	„ પટેલ વિજયભાઈ ડી	૧૭૯	„ આરોટ નાનુભાઈ ટે
૧૪૭	„ પટેલ સવિતાજીદેવ જે.	૧૮૦	„ ખોડીલાલ ચીનુભાઈ સી
૧૪૮	„ પટેલ સીતાજીદેવ	૧૮૧	„ બગડીલાલ નિર્મળાજીદેવ
૧૪૯	„ પટેલ શંકરભાઈ આર		આર.

૧૮૨	શ્રી	અભિભટ્ટ અનિરૂદ્ધભાઈ	૨૧૪	શ્રી	માધવ ગમાનુજ
૧૮૩	„	અભિભટ્ટ નનિનીમહેન એ	૨૧૫	„	મિસ્ત્રી કાન્તિલાલ એમ
૧૮૪	„	અભિભટ્ટ સુમતિમહેન એન	૨૧૬	„	મુનડી અવિનાશભાઈ છ
૧૮૫	„	ભટ્ટ કંપનાબહેન આગ	૨૧૭	„	મહેદ સુસ્મિતામહેન
૧૮૬	„	ભટ્ટ કુસુમમહેન એમ	૨૧૮	„	મોદી કનૈયાલાલ જે
૧૮૭	„	ભટ્ટ પ્રવિણભાઈ એમ	૨૧૯	„	યાસિક હમુભાઈ
૧૮૮	„	ભટ્ટ પ્રેમશ કરભાઈ	૨૨૦	„	રનાણી મિ દુભાઈ જે
૧૮૯	„	ભટ્ટ મહેન્દ્રકુમાર એસ	૨૨૧	„	ગઠોડ કાન્તિદાસ એન
૧૯૦	„	ભટ્ટ વસુમહેન	૨૨૨	„	રાવત અશોકકુમાર બી
૧૯૧	„	ભટ્ટ વિનોદભાઈ	૨૨૩	„	રાવળ રમણલાલ એન
૧૯૨	„	ભાયાણી હરિવંનભદાસ	૨૨૪	„	રાવળ અન તરાય
૧૯૩	„	ભાવસાર જય તીના ન પી	૨૨૫	„	લલિતમોહન નરોત્તમદાસ
૧૯૪	„	ભાવસાર નગીનદાસ બી	૨૨૬	„	વક્તા દિનેશભાઈ આર
૧૯૫	„	ભાવસાર બાબુલાલ સી	૨૨૭	„	વસા લાલભાઈ સી
૧૯૬	„	ભાવસાર ભોગીના ન બી	૨૨૮	„	વ્યાસ ઠોકિલામહેન એચ
૧૯૭	„	ભાવસાર રમેશચંદ્ર એ	૨૨૯	„	વ્યાસ ચીનુભાઈ એમ
૧૯૮	„	મજમુદાર હરિન	૨૩૦	„	વ્યાસ શંકરલાલ ટી
૧૯૯	„	મણિયાર પ્રિયકાન્તભાઈ	૨૩૧	„	વ્યાસ હરિપ્રસાદભાઈ એન
૨૦૦	„	મનસુરી છ આર	૨૩૨	„	શાહ આર બી
૨૦૧	„	મનોરમાબહેન એચ	૨૩૩	„	શાહ આર એસ
૨૦૨	„	મહેતા અ જનીબહેન એસ	૨૩૪	„	શાહ એન એસ
૨૦૩	„	મહેતા જય તભાઈ એસ	૨૩૫	„	શાહ એન્જીનાના વી
૨૦૪	„	મહેતા દિગીશભાઈ એન	૨૩૬	„	શાહ કે બી
૨૦૫	„	મહેતા પ્રફુલ્લભાઈ એન	૨૩૭	„	શાહ કે સી
૨૦૬	„	મહેતા પ્રભુના ન ડી	૨૩૮	„	શાહ જય તિલાલ એન
૨૦૭	„	મહેતા પ્રિયકાન્ત છ	૨૩૯	„	શાહ ડાહ્યાભાઈ બી
૨૦૮	„	મહેતા ભગતકુમાર સી	૨૪૦	„	શાહ દીપ્તીમહેન
૨૦૯	„	મહેતા મનોરમામહેન છ	૨૪૧	„	શાહ ધિરજના ન એસ
૨૧૦	„	મહેતા યશોધરામહેન પી	૨૪૨	„	શાહ ધીરેશભાઈ ટી
૨૧૧	„	મહેતા વિદ્યાબહેન પી	૨૪૩	„	શાહ નીનામહેન એમ
૨૧૨	„	મહેતા ગિતામહેન ડી	૨૪૪	„	શાહ પ્રભાશભાઈ એન
૨૧૩	„	મહેતા હેમનતાબહેન પી	૨૪૫	„	શાહ પ્રતિભામહેન ડી

- ૨૪૬ શ્રી. શાહ પ્રભાવનીબહેન પી.
 ૨૪૭ „ શાહ બોગીલાલ એન.
 ૨૪૮ „ શાહ મનુભાઈ છ.
 ૨૪૯ „ શાહ માણતીબહેન એસ.
 ૨૫૦ „ શાહ મૃદુલાબહેન એ.
 ૨૫૧ „ શાહ યોગિનીબહેન એમ.
 ૨૫૨ „ શાહ રસિકલાલ એફ.
 ૨૫૩ „ શાહ ગજેશ્વરીબહેન કે.
 ૨૫૪ „ શાહ વાડીલાલ એ.
 ૨૫૫ „ શાહ સત્યવતીબહેન છ.
 ૨૫૬ „ શાહ સુધાબહેન
 ૨૫૭ „ શાહ સુરેશભાઈ આર.
 ૨૫૮ „ શાહ ગારદાબહેન એ
 ૨૫૯ „ શાહ શાન્તિભાઈ એમ
 ૨૬૦ „ શાસ્ત્રી કે ઠા
 ૨૬૧ „ શાસ્ત્રી લલિતકુમાર
 ૨૬૨ „ ગેઠ કનુભાઈ વી.
 ૨૬૩ „ ગેઠ નયંતિભાઈ સી
 ૨૬૪ „ ગેઠ રૂપાબહેન
 ૨૬૫ „ ગોધન પ્રવિણતાબહેન
 એચ.
 ૨૬૬ „ ગોધન દર્પદલાલ એ
 ૨૬૭ „ ગોબલભાઈ
 ૨૬૮ „ ગુકલ દમયંતીબહેન આર.
 ૨૬૯ „ ગુકલ દામુભાઈ મી
 ૨૭૦ „ ગુકલ ધીરુભાઈ એ
 ૨૭૧ „ ગુકલ નંદુભાઈ ડી
 ૨૭૨ „ ગુકલ મણવંતભાઈ પી
 ૨૭૩ „ ગુકલ એશભાઈ એલ
 ૨૭૪ „ ગુકલ ગમપ્રસાદભાઈ
 ૨૭૫ „ ગુકલ લીલાબહેન વાય
 ૨૭૬ „ ગુકલ સુરેશભાઈ કે
- ૨૭૭ શ્રી. શુક્લ હરિલાલ વી.
 ૨૭૮ „ હઝરન અંગિરસ એ.
 ૨૭૯ „ દિરપરા વિણાબહેન
 અમરેલી
 ૨૮૦ „ ચરાડવા મનહરલાલ
 આણંદ
 ૨૮૧ „ પટેલ મનુભાઈ લ.
 ઉત્તરસંડી
 ૨૮૨ „ ભારતર ધર્મેન્દ્ર (મધુરમ)
 ઉપલેટા
 ૨૮૩ „ ગોહિલ ગંભીરસિંહ
 ૨૮૪ „ ગોહિલ ચંદ્રકુંવરબા
 ૨૮૫ „ ગણિંગ અમૃતલાલ એમ.
 ૨૮૬ „ સોજવા એમ. કે.
 ઉમતા
 ૨૮૭ „ પટેલ રામચંદ્ર 'મુક્તિ'
 ઊંઝા
 ૨૮૮ „ દેસાઈ વિનોદકુમાર એ
 ૨૮૯ „ પટેલ જોડાભાઈ એમ.
 ૨૯૦ „ પટેલ રમેશચંદ્ર એ.
 ૨૯૧ „ શાહ કીર્તીકુમાર એલ.
 કડી
 ૨૯૨ „ કડિયા રામજીભાઈ
 ૨૯૩ „ કડીકર યશવંતભાઈ
 કલકત્તા
 ૨૯૪ „ આચર સગલાબહેન
 ૨૯૫ „ આચર રયામજી
 ૨૯૬ „ બેશી મન્યવતીબહેન
 ૨૯૭ „ બેશી શિવકુમાર

ગી બ ૪૫ી સ ૪૩ી કમિયન ડેક હારી કેશુભ ઈ વ્ય સ નિમયકમાર વ્ય સ કાતિભાઈ ક મદર ઝરેલા સવશ્રી ગાગલ્લમ ઈ વેર
સ યન ચચાજી તિવેહી સરે જક જયનીસ સ યાકમી (ચેરમેન) કમિય ઈ ભાવસર

ਪਾਤੀਲ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਾਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਸ ਕਾਨਿਆ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਲ ਸ਼੍ਰੀ
ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ (ਸ਼੍ਰੀ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ) ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ

- ૨૬૮ શ્રી. પારેખ અરવિંદભાઈ
 ૨૬૯ „ પારેખ સુવર્ણાબહેન એ.
 ૩૦૦ „ ભાટીયા કનુભાઈ
 ૩૦૧ „ ભાવરિયા ન્યોતિબહેન કે.
 ૩૦૨ „ મહેતા મીરાંબહેન આર.
 ૩૦૩ „ મહેતા રમેશભાઈ

કલોલ

- ૩૦૪ „ પટેલ રમણલાલ સી.
 ૩૦૫ „ મુનશી કાનુભાઈ એમ.

કરજણ

- ૩૦૬ „ શાહ બિપિત્રચંદ્ર કે

ખાતકૂવા

- ૩૦૭ „ પટેલ ઉમેશભાઈ બ.

ખાપડ

- ૩૦૮ „ ઉપાધ્યાય ગિધરલાલ ડી.
ગાંધીનગર
 ૩૦૮ „ ગાંધી અર્ચનાબહેન ડી.
 ૩૧૦ „ ગૌતમ ધનંજય વી
 ૩૧૧ „ પટેલ હરજીવન વી.
 ૩૧૨ „ પાઠક હરિકૃષ્ણભાઈ
 ૩૧૩ „ વર્મા શિવકુમાર
 ૩૧૪ „ શિનોરવાલા ત્રાહિદ

ગાધરા

- ૩૧૫ „ દવે સુભાષભાઈ

છરાછા

- ૩૧૬ „ મોદી મહેન્દ્રકુમાર આર.

છોરાઉદિપુર

- ૩૧૭ „ પટેલ કાન્તિભાઈ ટી
 ૩૧૮ „ પટેલ મનુભાઈ સી

- ૩૧૯ શ્રી. પટેલ રમણભાઈ બી.
 ૩૨૦ „ મહારાજા મહેશકુમાર જે.
 ૩૨૧ „ વાડી એચ. આર્ષ
 ૩૨૨ „ શાહ એ. જી.
 ૩૨૩ „ શાહ અંબાલાલ એચ.
 ૩૨૪ „ શાહ કે આર.
 ૩૨૫ „ શુક્લ આર્ષ બી.

જામનગર

- ૩૨૬ „ ઝવેરી મનોહર

જૂનાગઢ

- ૩૨૭ „ જોશી ધન્ધુકુમાર
 ૩૨૮ „ જોશી મનુલા આર્ષ.
 ૩૨૯ „ પંડ્યા જશવંતભાઈ
 ૩૩૦ „ ખૂચ ઉપાબહેન
 ૩૩૧ „ ખૂચ ચંદ્રકાન્ત એલ.
 ૩૩૨ „ ખૂચ જનકરાય સી
 ૩૩૩ „ ખૂચ વર્ણાબહેન સી.

ઝઘડિયા

- ૩૩૪ „ ગાંધી કુમુદચંદ એન

ટાંકાદુંડા

- ૩૩૬ „ પટેલ સવજીભાઈ જી.
 ૩૩૬ „ સુધાર અમૃતલાલ એમ.

દહાણુ

- ૩૩૭ „ સોમૈયા જાવાવતીબહેન જે.
 ૩૩૮ „ સોમૈયા જેઠાલાલ

દિલ્હી

- ૩૩૯ „ દવે મહેન્દ્ર
 ૩૪૦ „ મહેતા ચંદ્રકાન્ત
 ૩૪૧ „ સ પટ મ ગવદાસ
 ૩૪૨ „ શાહ એચ. સી.

ધનમુરા

૩૪૩ શ્રી ગાદ વદનજ્ઞાનમ હી

ધરમપુર

૩૪૪ „ દોડિયા દગીસિદ્ધ કે

૩૪૫ „ પટેન કપિય ની

ધ ધુકર

૩૪૬ „ યાસિક નિગજનભાઈ

૩૪૭ „ વ્યામ સતિશભાઈ

૩૪૮ „ મુણાવડા કનુભાઈ હી

ધાંગધા

૩૪૯ „ નિભાવત જે મી

૩૫૦ „ પટેન પી આગ

૩૫૧ „ માડ આગ મી

૩૫૨ „ શાદ પી એય

નડિયાદ

૩૫૩ „ કાગવાના કચનનાય

૩૫૪ „ ચોમ્મી પ્રભાળહેન

૩૫૫ „ ચૌધરી દેવગજ કે

૩૫૬ „ જોરી જય તિભાઈ

૩૫૭ „ જોરી જ્યોતિમહેન

ભરૂચ

૩૫૮ „ જોશી પુડગજ

૩૫૯ „ જોશી જડનામહેન

૩૬૦ „ પટેન જ્યોતિમહેન એસ

૩૬૧ „ પટેન યોગેન્દ્ર મી

૩૬૨ „ પટેન દર્પદભાઈ એસ

૩૬૩ „ પડયા ગમચદ એન

૩૬૪ „ પડયા રિજ્યાવદ્ધમીમહેન

૩૬૫ „ પડયા દગ્ગિસાદભાઈ

૩૬૬ શ્રી પડયા હ સામહેન

૩૬૬ „ ભાગતીય પ્રદુલભાઈ

૩૬૭ „ મહેતા ખુશવન્ન કે

૩૬૮ „ મહેતા તડલનામહેન

૩૬૯ „ મહેતા દિપકભાઈ

૩૭૦ „ વૈદ્ય ભાનુપ્રસાદ

૩૭૧ „ શાદ અડણામહેન

૩૭૨ „ શાદ મનોજભાઈ

૩૭૩ „ શાદ મનોગ્રમામહેન આર

૩૭૪ „ શાદ લનામહેન એસ

૩૭૫ „ શાદ મુરેન્દ્રભાઈ

૩૭૬ „ શાદ હમમુખભાઈ

નવમારી

૩૭૭ „ દેમાઈ ખડુભાઈ બી

૩૭૮ „ દેસાઈ લીનામહેન કે

૩૭૯ „ શાદ મુણવતીમહેન

૩૮૦ „ શાદ તાગમહેન

નાગવામ

૩૮૧ „ પટેન ગમણભાઈ જે

નિકોલ

૩૮૨ „ મુનાગ ધનજીભાઈ પી

પાટણ

૩૮૩ „ વ્યામ અનતનાય આગ

૩૮૪ „ વ્યાસ મૃણાનિનીમહેન એ

પાલનપુર

૩૮૫ „ દેગનાની તખીર

પીપસોદ

૩૮૬ „ ચૌદાણ ચક્રિશમહેન

પુરપોત્તમનગર

૩૮૭ „ મુયા કે જી

પૂના

- ૩૮૮ શ્રી. દેવે જગદીશભાઈ જે.
 ૩૮૯ „ નાગર રમણુલાલ
 ૩૯૦ „ પરીખ કાન્તિભાઈ

પેટલાદ

- ૩૯૧ „ ત્રિપાઠી અનિલકુમાર વાય.
 ૩૯૨ „ દેસાઈ નલિનભાઈ ડી.
 ૩૯૩ „ પંડ્યા વિનોદભાઈ એ
 ૩૯૪ „ મોદી જનાદન એ
 ૩૯૫ „ મોદી ધર્મિષ્ઠાચહેન જે.

પારખંદર

- ૩૯૬ „ ગોહિલ મુખનસિંહ છ.
 ૩૯૭ „ પલાળ નરેશભાઈ
 ૩૯૮ „ માંડલિયા ધીરજીએન
 ૩૯૯ „ વ્યાસ દયાચહેન બી
 ૪૦૦ „ શર્મા કાન્તિલાલ

બલોલ

- ૪૦૧ „ પટેલ ઈશ્વરભાઈ છ.
 ૪૦૨ „ પટેલ મનુભાઈ એલ.

બારડોલી

- ૪૦૩ „ દેસાઈ અશ્વિનભાઈ

બાલાસિનોર

- ૪૦૪ „ અધ્વર્યુ વિનોદભાઈ
 ૪૦૫ „ અધ્વર્યુ સુગંગીએન
 ૪૦૬ „ દલોત ચંદનસિંહ
 ૪૦૭ „ પટેલ કાન્તિભાઈ
 ૪૦૮ „ પાઠક ઇન્દ્રવદન કે
 ૪૦૯ „ ભટ્ટ સરોજીએન
 ૪૧૦ „ શાહ અંબકભાઈ

બેંગલોર

- ૪૧૧ શ્રી ટોલિયા પ્રતાપકુમાર જે.

બોરાદ

- ૪૧૨ „ ગડવી ગમદાન સી.

બોરસદ

- ૪૧૩ „ પટેલ બેચરભાઈ આર.
 ૪૧૪ „ પટેલ ભાઈલાલભાઈ એસ.
 ૪૧૫ „ મોદી ધીરભાઈ કે.
 ૪૧૬ „ વાળંદ નરેશભ કે.

ભાદરજી

- ૪૧૭ „ ત્રિવેદી નવીનચંદ

ભાલક

- ૪૧૮ „ ત્રિવેદી શુદ્ધિધન લ.

ભાવનગર

- ૪૧૯ „ ઓઝા જયંતભાઈ કે
 ૪૨૦ „ ગોહિલ મહેન્દ્રભાઈ
 ૪૨૧ „ ત્રિવેદી ચંદ્રકાન્ત એન
 ૪૨૨ „ દેવે નાથાલાલ
 ૪૨૩ „ પાઠક અજયભાઈ
 ૪૨૪ „ પાઠક પ્રિયવદન એન.
 ૪૨૫ „ ભટ્ટ અનંતરાય જે.
 ૪૨૬ „ ભટ્ટ કાન્તાલાલકુમી એ
 ૪૨૭ „ ભટ્ટ કુમાર જગવતરાય
 ૪૨૮ „ ભટ્ટ હરિહરરાય જે
 ૪૨૯ „ મહેતા જગવતભાઈ
 ૪૩૦ „ મહેતા રમાગૌરીએન
 ૪૩૧ „ મહેતા શાન્તિલાલ કે.
 ૪૩૨ „ મંત્રી દિલેશ્યાયુ એસ.

૪૩૩ શ્રી વ્યાસ આર પી
 ૪૩૪ „ વ્યાસ પી રી
ભોપાલ
 ૪૩૫ „ મહેતા અરજીઆહેન એ
 ૪૩૬ „ મહેતા અધિનકુમાર છ

મહુવા

૪૩૭ „ ભટ્ટ રામચંદ્ર ના
મહેમદાવાદ
 ૪૩૮ „ મોદી ગુણવત્તભાઈ એસ
મહેસાણા

૪૩૯ „ પટેલ કેશુભાઈ છ
 ૪૪૦ „ પ્રજાપતિ મણિભાઈ આઈ
 ૪૪૧ „ રાવન રજનયાગા એ

માતર

૪૪૨ „ માતરવાળા શકરનાન
 આર

મારવી

૪૪૩ „ શુકેવ તનમણિશકર
મુઅર્ક

૪૪૪ „ અડાનમ નરસભાઈ પી
 ૪૪૫ „ ઉદેશી જે એચ
 ૪૪૬ „ ઉપાધ્યાય ભરેશ લ
 ૪૪૭ „ કન્ગીયા નરીનચંદ્ર મી
 ૪૪૮ „ મતાળી કાન્તિભાઈ
 ૪૪૯ „ કિનાવાળા વગદીશભાઈ
 ૪૫૦ „ મિનાવાળા નિરજનામહેન
 ૪૫૧ „ ઠાકરી અગિનભાઈ
 ૪૫૨ „ ઠાકરી શાન્તામહેન

૪૫૩ શ્રી ગાધી અરજી એસ
 ૪૫૪ „ ગાધી ચંદ્રકાન્ત જે
 ૪૫૫ „ ગાધી સરખૂ મી
 ૪૫૬ „ ગોર પુષ્પામહેન પી
 ૪૫૭ „ ગોર બાલકૃષ્ણભાઈ છ
 ૪૫૮ „ જસાપગા કમન
 ૪૫૯ „ જોશી ક્રિષ્ણમન્ત
 ૪૬૦ „ જોશી જયતિનાથ એમ
 ૪૬૧ „ જોશી દિનકરભાઈ
 ૪૬૨ „ જોશી ભગીરથભાઈ આર
 ૪૬૩ „ જોશી રમણિનાથ એચ
 ૪૬૪ „ જોશી લસાળહેન
 ૪૬૫ „ જવેરી મનમુખનાલ
 ૪૬૬ „ જવેરી ગણિભાઈ
 ૪૬૭ „ જવેરી શુશીનામહેન
 ૪૬૮ „ હંકર જસવતીમહેન
 ૪૬૯ „ હંકર તાગમહેન
 ૪૭૦ „ હંકર નિગજનામહેન એમ
 ૪૭૧ „ હંકર મનમુખનાન
 ૪૭૨ „ હંકર મહેન્દ્રભાઈ પી
 ૪૭૩ „ હંકર ગમણુભાઈ
 ૪૭૪ „ હાકર જયતિલાન કે
 ૪૭૫ „ હાકર મુગલી
 ૪૭૬ „ ડોઆ પ્રાગજીભાઈ
 ૪૭૭ „ ડોઆ એમકુવળા પી
 ૪૭૮ „ દનાન જયતિલાન એમ
 ૪૭૯ „ દનાન જયમુખિમહેન જે
 ૪૮૦ „ દવે અનંતિભાઈ
 ૪૮૧ „ દવે બ્યોતિન્દ્રભાઈ એચ
 ૪૮૨ „ દિવાન નિનમ શ
 ૪૮૩ „ દિક્ષિત કૃષ્ણસીંગ ટી
 ૪૮૪ „ દેમાઈ દુખતભાઈ એમ

૪૮૫ શ્રી. દેસાઈ સુધીરભાઈ	૫૧૭ શ્રી. મહેતા દિલીપ સી.
૪૮૬ „ દોશી ધીરેન્દ્ર	૫૧૮ „ મહેતા નિમંળાજીને
૪૮૭ „ પટેલ ગોવિંદભાઈ	૫૧૯ „ મહેતા નિરંજન સી.
૪૮૮ „ પટેલ ધીરૂભાઈ	૫૨૦ „ મહેતા પ્રવિણાજીને
૪૮૯ „ પટેલ પુરુષોત્તમદાસ	૫૨૧ „ મહેતા ભાનુભતીજીને ડી
૪૯૦ „ પટેલ રામભાઈ	૫૨૨ „ મહેતા રમેશચંદ્ર કે
૪૯૧ „ પરીખ પ્રતિભાજીને	૫૨૩ „ મહેતા રાજેન્દ્રભાઈ યુ
૪૯૨ „ પરીખ રાજુભાઈ	૫૨૪ „ મહેતા વનિતાજીને
૪૯૩ „ પાઠક હીરાજીને આર	૫૨૫ „ મહેતા સી એમ.
૪૯૪ „ પારેખ ધીરજીજીને	૫૨૬ „ મહેતા મુલદ્રાજીને આર.
૪૯૫ „ પુરોહીત અશ્વિનભાઈખી.	૫૨૭ „ મુદ્દા અરવિંદભાઈ
૪૯૬ „ પંડ્યા જનાર્દનભાઈ સી	૫૨૮ „ મોદી ખી. એ
૪૯૭ „ પંડ્યા મહિપતભાઈ એસ	૫૨૯ „ મોદી મહેન્દ્રભાઈ
૪૯૮ „ પંડ્યા રમાજીને એમ.	૫૩૦ „ મોદી મોહનલાલ
૪૯૯ „ પંડ્યા વિઠ્ઠલભાઈ	૫૩૧ „ મોદી હર્ષદભાઈ
૫૦૦ „ પંડ્યા શંકરભાઈ એમ	૫૩૨ „ મોદી હીરાજીજીને
૫૦૧ „ પંડિત હરિદ્રભાઈ	૫૩૩ „ મોરપરીયા રવિન્દ્રભાઈ
૫૦૨ „ ફડનીશી યમુનાજીને	૫૩૪ „ મોરપરીયા રમેશજીને
૫૦૩ „ બારીયા સતોષ	૫૩૫ „ યાજ્ઞિક ચંદ્રકાન્તભાઈ
૫૦૪ „ બારીયા સુરેશભાઈ	૫૩૬ „ યાજ્ઞિક મનોરમાજીને
૫૦૫ „ બોલે શાંતિલાલ	૫૩૭ „ યાજ્ઞિક મિનજીને
૫૦૬ „ બ્રોહર મુલાજીને	૫૩૮ „ રૂપારેલિયા સૂર્યાજીને
૫૦૭ „ ભટ્ટ બાબુરાવ ખી	૫૩૯ „ રેલીયા ધીરેન્દ્ર મ
૫૦૮ „ ભટ્ટ ભગવતભાઈ આર.	૫૪૦ „ રેલીયા સુધાજીને
૫૦૯ „ ભટ્ટ ભારતીજીને	૫૪૧ „ જુહાર તારાજીને સી.
૫૧૦ „ મણિયાર ઉમેશભાઈ એમ	૫૪૨ „ વડીલ પુષ્પાજીને આર
૫૧૧ „ મહેતા કાન્તિલાલ જે	૫૪૩ „ વડીલ રમણલાલ ન
૫૧૨ „ મહેતા કુમુદ કે	૫૪૪ „ વસા બૂપતરાય આર
૫૧૩ „ મહેતા કચનજી કે.	૫૪૫ „ વસાવડા જે. એમ.
૫૧૪ „ મહેતા જયાજીને વી.	૫૪૬ „ વાડીવાલા એચ એચ.
૫૧૫ „ મહેતા જયવંતભાઈ	૫૪૭ „ વોરા કલાવતીજીને
૫૧૬ „ મહેતા જયવંતભાઈ ડી.	૫૪૮ „ શાસ્ત્રી અરવિંદભાઈ

- ૫૪૬ શ્રી. શાસ્ત્રી કમલાચહેન
 ૫૫૦ „ શાહ અમૃતલાલ એસ.
 ૫૫૧ „ શાહ કાન્તાચહેન સ.
 ૫૫૨ „ શાહ ધનગ્યામભાઈ
 ૫૫૩ „ શાહ ચંપકલાલ એચ.
 ૫૫૪ „ શાહ જયશ્રીચહેન એસ.
 ૫૫૫ „ શાહ તારાચહેન આર.
 ૫૫૬ „ શાહ દિનેશભાઈ પી.
 ૫૫૭ „ શાહ ધનલક્ષ્મીચહેન એન.
 ૫૫૮ „ શાહ પુષ્પાચહેન એસ.
 ૫૭૬ „ શાહ બિહારીલાલ એમ.
 ૫૬૦ „ શાહ મણિચહેન એ.
 ૫૬૧ „ શાહ એમ. જી.
 ૫૬૨ „ શાહ રમણલાલ સી.
 ૫૬૩ „ શાહ રમેશભાઈ
 ૫૬૪ „ શાહ રમેશચંદ્ર કે.
 ૫૬૫ „ શાહ રાજેન્દ્રભાઈ
 ૫૬૬ „ શાહ આર. એચ.
 ૫૬૭ „ શાહ સેવંતીલાલ સી.
 ૫૬૮ „ શાહ સુરેન્દ્રભાઈ કે.
 ૫૬૯ „ શાહ સુરેશભાઈ કે.
 ૫૭૦ „ શાહ મુલોચનચહેન એમ.
 ૫૭૧ „ શાહ ચક્રાન્તલાલ એન.
 ૫૭૨ „ શાહ શશિકાન્ત એચ.
 ૫૭૩ „ શાહ હંસાચહેન એસ.
 ૫૭૪ „ શુક્લ ચંદ્રવદન
 ૫૭૫ „ ગેઠ પદ્માચહેન
 ૫૭૬ „ ગેઠ રત્નભાઈ
 ૫૭૭ „ સિંદા સુરેશભાઈ
 ૫૭૮ „ મોમપુરા ચીમનલાલ જી.
 ૫૭૯ „ મોમપુરા રમીલાચહેન સી.
 ૫૮૦ „ મોમપુરા સુરેશભાઈ એચ.

- ૫૮૧ શ્રી. મોમપુરા હરિપ્રસાદ
 ૫૮૨ „ મોલકી રાજનભાઈ
 ૫૮૨ „ સંઘવી કિશોરભાઈ એન.
 ૫૮૩ „ સંઘવી જયંતીલાલ એચ.
 ૫૮૪ „ સંપટ જવાચહેન એન.
 ૫૮૫ „ સંપટ નંદકુમાર વ.
 ૫૮૬ „ હડલીકર પ્રેમીલાલ એન.
 ૫૮૭ „ કુડલીકર ચરદીની બી.

મોડાસા

- ૫૮૮ „ પટેલ શુભવંતભાઈ એમ.
 ૫૮૯ „ સોની રમણલાલ

ભારખી

- ૫૯૦ „ સારડા ચંદ્રકાન્તભાઈ જી.
 ૫૯૧ „ સારડા નિર્મળાએન મી.

મોહોને કલ્યાણ

- ૫૯૨ „ શાહ પદ્મકાન્તભાઈ આર.
 ૫૯૩ „ શાહ સુમનબાળાચહેન પી.

રાજકોટ

- ૫૯૪ „ આચાર્ય અમૃતલાલ મી.
 ૫૯૫ „ આચાર્ય ભાનુચંદ્ર એન.
 ૫૯૬ „ અંબાણી રાજનીકાન્તભાઈ
 ૫૯૭ „ અંબાણી મુશીલાલ એન.આર.
 ૫૯૮ „ દવે હર્ષિદલાલ આર.
 ૫૯૯ „ દેસાઈ ભાનુચહેન પી.
 ૬૦૦ „ દોશી મૃદુલાચહેન મી.
 ૬૦૧ „ મણિયાર હંસીકાચહેન એ.
 ૬૦૨ „ સંઘવી હરમુખભાઈ

રાજપીપળા

- ૬૦૩ „ પાણેની એમ. આર.
 ૬૦૪ „ મિત્રી નવનીનલાલ એમ.
 ૬૦૫ „ સુથાર ડી. આર

રાંદેર

૬૦૬ શ્રી. સૂરતી ભૂપેન્દ્રભાઈ વી.

રાંધેજા

૬૦૭ „ ત્રિવેદી જેઠાલાલ એન.

લાલજીપુર

૬૦૮ „ મધાગ વિરેન્દ્ર વરલભદાસ

લુણાવાડા

૬૦૯ „ વૈદ્ય કિરીટભાઈ

વાડનગર

૬૧૦ „ પટેલ અમૃતલાલ એસ.

૬૧૧ „ મહેતા મહેન્દ્રભાઈ એન.

૬૧૨ „ સોલંકી પ્રતાપભાઈ એન.

વડોદરા

૬૧૩ „ જોગા અમૃતભાઈ સી

૬૧૪ „ ગાંધી સુભદ્રાબહેન બી

૬૧૫ „ ગાંધી મુરેશભાઈ એફ

૬૧૬ „ ગાંધી હંસાબહેન એસ

૬૧૭ „ ત્રિપાઠી યોગેન્દ્ર જગન્નાથ

૬૧૮ „ દેસાઈ પ્રફુલ્લભાઈ પી

૬૧૯ „ પંડિત વિનુભાઈ સી.

૬૨૦ „ ભાવસાર હિતુભાઈ એન

૬૨૧ „ વ્યાસ મણિભાઈ

૬૨૨ „ શાહ નિરજન એન

૬૨૩ „ શાહ રમણલાલ એન.

વલસાડ

૬૨૪ „ દેસાઈ અમરતલાલ એમ.

૬૨૫ „ પંડ્યા નટવરલાલ કે.
(ઉશનસ)

વલ્લભવિદ્યાનગર

૬૨૬ „ જાડેજા દિવાવરસિંહ

૬૨૭ શ્રી. જાડેજા દિવાબહેન ડી.

૬૨૮ „ ઠક્કર રમણલાલ એમ.

૬૨૯ „ ત્રિવેદી રમેશભાઈ

૬૩૦ „ પટેલ જશભાઈ કા.

૬૩૧ „ પટેલ ડી એ.

૬૩૨ „ શેખડીવાલા જસવંત મ.

વાલમ

૬૩૩ „ દવે ભારકર જી

૬૩૪ „ પટેલ ચતુરભાઈ એસ

વાસણા

૬૩૫ „ ઠાન્દ્રાકંટર મનુભાઈ એન.

વાંઝ

૬૩૬ „ પટેલ તનસુખલાલ ટી.

વિસનગર

૬૩૭ „ આચાર્ય જતીન્દ્ર

૬૩૮ „ દલીયા બી. ડી

૬૩૯ „ નાયક એચ. સી.

૬૪૦ „ પટેલ ગોરધનદાસ સી.

વ્યારા

૬૪૧ „ ચૌહાણ ધીરેન ન

૬૪૨ „ ટેલર જયાબહેન વી

૬૪૩ „ ટેલર વિઠ્ઠલભાઈ વ્યાર.

૬૪૪ „ દરજી જમભાઈ ર.

૬૪૫ „ દેસાઈ નવીનચંદ્ર મ.

૬૪૬ „ પઠાણ જલીલઅહમદખાન
એન.

૬૪૭ „ વ્યાસ ધન્ડુભાઈ

૬૪૮ „ વ્યાસ કાન્તાબહેન આઈ.

૭૪૯ „ શાહ કલાબહેન એન.

૬૫૦ „ શાહ કાન્તિલાલ આર.

૬૫૧ „ શાહ નટવરલાલ એમ.

- ૬૫૨ શ્રી. શાહ નટવરલાલ એલ.
 ૬૫૩ „ શાહ મનહરલાલ એન.
 ૬૫૪ „ શાહ રમેશચંદ એક.

સાણંદ

- ૬૫૫ „ જામજી રમેશભાઈ લ.

સોજીત્રા

- ૬૫૬ „ પટેલ શંકરભાઈ એ.

સિદ્ધપુર

- ૬૫૭ „ આચાર્ય ચંદ્રકાન્તભાઈ
 એન.

- ૬૫૮ „ પટેલ આત્મારામ કે
 ૬૫૯ „ શાહ બચુભાઈ એસ

મુરેન્દ્રનગર

- ૫૬૦ „ શાહ મનોજભાઈ ડી.

મૂરત

- ૬૬૧ „ ગઢવી જેડીદાન
 ૬૬૨ „ ગાંધી નટવરલાલ કે.
 ૬૬૩ „ ટાંક વજુભાઈ
 ૬૬૪ „ દહીવાલા ગનીભાઈ

- ૬૬૫ શ્રી. દેસાઈ અરવિંદકુમાર એમ.

- ૬૬૬ „ દેસાઈ નિલકંઠભાઈ
 ૬૬૭ „ પટેલ ઠાકોરભાઈ બી
 ૬૬૮ „ પાંકજી નયંતભાઈ
 ૬૬૯ „ પાનવાલા રમેશચંદ્ર યુ.
 ૬૭૦ „ ભટ્ટ ભાલચંદ આર.
 ૬૭૧ „ મહેતા કે. જે.
 ૬૭૨ „ મોદી નગીનભાઈ
 ૬૭૩ „ સર્મા ભગવતીકુમાર
 ૬૭૪ „ શાહ, મંજુલાબહેન વી.
 ૬૭૫ „ શાહ વસંતભાઈ ડી.

હરસોલ

- ૬૭૬ „ શાહ અશોકકુમાર ડી

હિંમતનગર

- ૬૭૭ „ ચંદુલાલ એમ
 ૬૭૮ „ પટેલ નયંતભાઈ આર.
 ૬૭૯ „ પટેલ મયુરભાઈ એચ

કાર્યાલય

- ૬૮૦ „ દવે વિતેન્દ્ર સી.
 ૬૮૧ „ વાઘમોરે બી. એમ
 ૬૮૨ „ મકવાણા જાણજી કે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : કાર્યવાહક સમિતિ

સને ૧૯૭૨-૭૩

શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ)	(પ્રમુખ)
„ યશવત્ પી શુક્લ	(ઉપ પ્રમુખ)
„ ગુલાબદાસ બ્રોકર	(„)
„ હીરાબેન પાઠક	(મંત્રી)
„ પીતાંબર પટેલ	(„)
„ શિવકુમાર જોશી	(„)
„ ઇશ્વર પેટલીકર	(દોષાધિક્ષ)
„ ઉમાશ્વર જોશી	(કા. મ.)
„ અનંતરાય રાવળ	(„)
„ દામુભાઈ શુક્લ	(„)
„ વિનોદભાઈ અધ્વણી	(„)
„ જયંત પાઠક	(„)

મધ્યસ્થ સમિતિ

શ્રી પિનાકીનઃઠાકોર	શ્રી સુસ્મિતાબહેન મહેડ
„ મનમુખલાલ ઝવેરી	„ ચંદ્રકાન્ત મહેતા
„ બકુલ ત્રિપાઠી	„ દિવાવરસિંહ જાડેજા
„ કેશવરામ કા શાસ્ત્રી	„ રઘુવીર ચૌધરી
„ ભોગીલાલ સાહેસરા	„ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
„ નરવરલાલ પંડ્યા	„ નરોત્તમ વાળદ
„ હસિતભાઈ બૂચ	„ જયંતીલાલ દલાલ
„ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	„ પ્રફરભાઈ ગોકાણી

થી રમજીવાસ એકી
 રશિજીભાર એકી
 , વસુમેન કદ
 , દિગીસભાર મદેના
 જગતીય કિલ્લાવાસ
 „ થીજીભાર કાકર
 „ અવિનાય મુનથી
 , જોહાવાત નિવેદી
 „ રમજીવાસ એકી શાલ
 „ જગતીય મી ખૂચ
 , કાજાભાર એક પટેલ

થી નિયત ન સા ન વક
 , અદવાન થી મુકલ
 ધમેન્દ્ર મારન
 „ રમજીવાસ એકી
 „ કાજાભાર કિ
 , વ કીલાસ ઉગ્ધ
 „ કાલીવાસ મોમપુરા
 „ ચિત્રનમ ક નિવેદી
 , સુદન્ધ
 „ દગિવતલ જ વાળી
 „ અદવાન એક મદેના

સ રથા મળ્યો

થી જગતીય કા પટેલ
 , પ્રકુલ જાગીય
 „ દેવગળદેન સરેવા

મદ્રાસના ૨૬મા અધિવેશનના નયનરિત પ્રમુખ
શ્રી ડી.જી.ભાઈ રેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ)

ചാഴയാൾ

૨૬ મા અધિવેશનના પ્રમુખ
શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ (રેનેહરશિમ)નું વ્યાખ્યાન
સાહિત્યની ગંગોત્રી

[૧]

ભારતીય સમૃદ્ધિ વ્યાપકતા વધુ પ્રમાણમાં સચવાઈ રહી છે એની મદિરોની આ તીર્થબૂમિમાં, ભારતના સુદૂરના પશ્ચિમ મિનારે આવેલા ગુજરાતના સાહિત્યકારોનું સમ્મેલન ભગવત એ કેરો મગન યોગ છે ! છેક પ્રાચીનકાળથી આપણી એતનામાં વિકસતી રહેતી આપણા વૈવિધ્યસભર ઉપખંડની માઠૃતિ એકતાની ભાવના અહીં અનુભવાય છે જે ભૌગોલિક મીમાંસામાં આ એકતાનું મર્જન થયું છે તેનો વિષ્ણુગણમાં આ પ્રમાણે ઉત્તેજ છે

उत्तर यन् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद् भारत नाम भारती यत्र सति ॥

બહુ જૂના માગથી આજ નુધી આખા ભાગ્યમાં

गगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नमदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् मग्निधिं वरु ॥

એમ સ્નાન કરતાં વખતે ભાગ્યની મહાન નદીઓની મુલતિ રતા ભારતના ભારતની એકતા અનુભવે છે એ એકતાનો આજે અતી આવતા જે સાક્ષાત્કાર આપણે કરીએ છીએ તે આપણા જીવનનું એક મીઠું સભાગલુ બની રહેશે

આ તીર્થભૂમિમાં પણ મુક્તિ આપણે અનુભવીએ છીએ કે ભારતને એના મહાન આચાર્યોની ભેટ આપનાર એક મોટા સામ્રાજ્યક્ષેત્રમાં આપણે છીએ. એ પરંપરા ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું જેવા મનીષી દાગ આજ પર્યંત જળવાઈ ગઈ છે.

એ જ પ્રમાણે અહીં આવનાં આપણા મુક્તિમંત્રામના એક લોકપ્રિય કવિ ને આપણી સાહિત્યપરિપક્વતા એક ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અરેશર દ્વિમંત્ર ખબરદારની ભાવભરી રમૂતિ આપણા ચિત્તને ભરી દે છે, ને

ત્યાં ત્યાં વમે એક ગુજરાતી

ત્યાં ત્યા સદાકાળ ગુજરાત !

એ એમનું દર્શન, એની સાર્થતા સાથે આપણી કંપનાને સભર જનાવે છે. અહીંની સ્વાગતસમિતિએ અત્યંત ઉચિત રીતે આપણા એ દિવંગત કવિની રમૂતિ આ પ્રસંગ સાથે ગૂંથી લઈ આપણા સોની કૃતજ્ઞતાને મૂર્ત કરી છે

આ પ્રદેશની તમિળ ભાષા ભારતની પ્રાચીનતમ અને સમૃદ્ધ ભાષાઓ પૈકીની એક છે સંસ્કૃત ભાષાએ પણ એમાંથી ધાતું ઉઠીતું લીધું છે. મુઘમઅમ્ ભારતી જેવાં કવિરત્નોની સરમ્પતીથી એ ભાષા દીપ્તિમંતી બની છે. વળી એ પણ એક નોંધપાત્ર ઘટના છે કે આ પ્રદેશના શ્રી રામજી જેવા મમર્થ રાજનીનિજો અક્ષરની આરાધના પણ કરતા ગઢે છે અહીંના મુખ્યમંત્રી શ્રી કુણાનિધિ પણ આવા જ એક સાન્નિધ્ય છે, અને આપણા મમ્મેલનનું ઉદ્ધાતન એમના જેવા અક્ષરના ઉપામકનેનાને શુભ દસ્તે થાય એ ઘણા આનંદની વાત છે

તમિળભાષી આ પ્રદેશમાં આજે રાજ્યપાલના પદે એક ગુજરાતી છે એ ઘટના આમ તો આપણા દેશની ગજકીય વ્યવસ્થામાં અસાધારણ નહિ લેખાય, પણ અહીં આ પદે પાંચ વર્ષ રહેવાની ગણતરીથી આવેલા આપણા શ્રી કે. કે. શાહ તમિળભાષી બનવાના સંકેત સાથે આવ્યા, ને જોનજોનામાં એ ભાષામાં એમણે કૌશલ્ય પણ મેળવી લીધું છે, એ નોંધપાત્ર બીના છે. આ સમેલન અહીં ભરાય તે માટે પ્રોત્સાહન ને સત્કાર ગ્રેષ્ણા આપી, એની પ્રયેક વિગતમાં સક્રિય રસ લઈ એમણે પરિપક્વ માટે પૂરી આત્મીયતા દાખવી છે

આપણું આ મમ્મેલન શુદ્ધને લઈને મુવતરી રહ્યા પછી જે કંઈ બની ગયું છે તેણે, કળજની જતી માનવચેતના સમજ, શ્રદ્ધાનાં નવાં દાર

આપણી અને અન્ય પ્રજાઓ માટે ખેડી આપ્યાં છે. આપણી પ્રજાની એ ગૌરવગાથા માટે આપણા રાષ્ટ્રની અડગ સકલપશક્તિ અને દક્ષ આયોજન તથા આપણા જવાનોનાં વજ્રસામર્થ્ય, અન્ય ત્યાગ અને બલિદાનનાં આપણે આભારી છીએ. પ્રેમ અને બંધુતાથી ભરેલા નવા જગતના સર્જન માટે પ્રતિગામ્ય એવા આપણા રાષ્ટ્રને વિનાશક શત્રુઓ ઉપયોગ કરવાની જે કડવી દુઃખ જાળવવી પડી તે ન્યાય, ધર્મ અને માનવતાની ઝંજીરી ધર્મભાવના વિના આપણે જાળવી શક્યા ન હોત. આવા કપરા પથમાં આપણને પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ સાથે અને સુદૃઢ પગલે દોડવા માટે આપણે ભગવાન મહાકાળના ઝગપી છીએ. તાંડવ દ્વારા મિયનું સર્જન કરતા એ નટરાજને વિનમ્ર હૃદયે આપણી ભાવભરી વંદના હો !

[૨]

દર બે વર્ષે જ્યારે આપણે એક વખત ગુજરાતમાં અને બીજી વખત ગુજરાત બહાર આપણું સંમેલન યોજીએ છીએ ત્યારે આપણા કાર્યપ્રદેશ અને આપણી સિદ્ધિઓ ને મર્યાદા તથા જીણપોનું ચિત્ર મત્રીઓ રજૂ કરતા હોય છે, એટલે એ અંગેની વિગતોમાં અહીં નહિ જિતરતાં આપણે સહુ સાથે મળી, આપણે બે વર્ષ પછી ફરીથી મળીએ તે દરમિયાન આપણે કરવા જેવું શુ શું છે તેનો એક અઝડતો ઉલેખ કરી લઈએ.

પહેલા સાહિત્ય-સંમેલનના પ્રમુખ ગોવર્ધનરામે પરિપક્વો હેતુ સમજાવતાં જણાવેલું કે, ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું’ આ હેતુ સિદ્ધ કરવા પરિપક્વ આજ સુધી મળતી રહી છે. સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવા ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પરિપક્વનાં મૂળ ફેલાવી અનેક તેજસ્વી વિદ્વાનોને પરિપક્વના મત્ત પર એકઠા કરવા એ પ્રયત્નશીલ રહે છે અગાઉ માત્ર સંમેલન મળતું તેનો વિસ્તાર કરી એક વર્ષ સંમેલન તો બીજે વર્ષે જ્ઞાનસત્ર એવી પ્રણાલી એણે અપનાવી છે એને પરિણામે આપણા સાહિત્યક્ષેત્રે ઘણા નવા નવા વિદ્વાનોની શક્તિનો આપણને જ્ઞાત મળવા માડ્યો છે વળી જ્ઞાનસત્ર આમ વિસ્તારમાં ભરાય એ નેમ પોતાની સમક્ષ રાખી પરિપક્વ ગોવર્ધનરામે નિરૂપેલા ‘સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો’ અને ‘સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું’ એ ધ્યેયને પાર પાડવાની દિશામાં સક્રિય પગલા ભરતી રહી છે.

દ્વે જ્ઞાનસત્રના આયોજન પાછળ રહેલી દષ્ટિનો વિસ્તાર કરી ગુજરાતનાં ‘જુદાં જુદાં સ્થળોએ સ્થાનિક જ્ઞાનસત્રો દર વર્ષે એવી રીતે યોજવાં જોઈ એ કે

દર ત્રણેક વર્ષે ગુજરાતના બધા વિદ્યાર્થીઓમાં રથાનિક જ્ઞાનસત્રો વાગાફરી થતાના રહે. શિક્ષણના વધી ગેયા વિદ્યાર્થી નાના નાના જ્ઞાનસત્રો માટેની સારી એવી ભૂમિકા સર્જવાની શક્યતાઓ હોવાથી યુવાન સામ્રાજ્ય પેઢીની શક્તિનો આપણા લોકોને લાભ મળશે અને પરિવર્તન મૂળ આપણા ગુજરાતમાં ફેલાશે. આમ એક બે દાયકામાં, સાહિત્ય જે આને મૂળભૂ લોકોની પામે ન જળવાયું છે તે બહુજનસમાજ મુખી પહેલવાની કામના પ્રાપ્ત કરશે.

આ જ પ્રભાવે આપણા સાહિત્યની જે કાયાપવટ થઈ ગઈ છે તેની પૂરી સમાનતા ને સમજ આપણા પ્રાથમિકથી માટી યુનિવર્સિટીકક્ષા સુધીના અધ્યાપકોમાં આવે ને તે તાજ ને તાજ રહે એ દૃષ્ટિએ આપણી છબે યુનિવર્સિટીઓ ને સરકારના શિક્ષણ અધિકારીઓ સહકારથી પરિવર્તન વર્ષે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો માટે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યશિક્ષણની ગ્રીષ્મ મરથાઓ ચનાવે, એ વખતે પાઠ્યપુસ્તકોનું મૂલ્યાંકન પણ થાય, ને અનુભવોની આપણે થાય તો પરિવર્તન પોતાની નેમ પાઠ પાઠમાં બહુ મદદરતું પગલું ભરી શકે સાહિત્યને વધુ લોકપ્રિય બનાવવા માટે પરિવર્તન સમક્ષ જે વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે તે પૂરતા જ આ ઉદાહરણો છે.

[૩]

ગોવર્ધનગમે વ્યક્ત દેવી બે નેમો પૈકી ‘સાહિત્યનો વિસ્તાર’ આપના માટે અગ્રગણ્યનો તરફ નજર કરવાની હોય તો એમાં ઘણું સારું તેમ જ તરફ પણ સર્જાઈ રહ્યું છે પરિવર્તન પોતે પણ પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે, પણ ‘સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો’ અને ‘સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું’ એ બે નેમ બેગી લેતા ‘વિદ્યારથી’ જે અભિપ્રેત છે તેમાં સાહિત્યની ગુણવત્તા વધવા સાથે એના ભાવકોનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તરવું જ રહે એ અપેક્ષિત છે એ ત્યારે જ બને જ્યારે એનામાં લોકપ્રિય બનવાની કામતા હોય આને ‘સાહિત્ય’ અને ‘લોકપ્રિયતા’ એ લગલગ વિરોધાભાસી શબ્દો બની ગયા છે એથી તો કોલિયાઓ પણ માણી શકે એનું સાહિત્ય સર્જવાની વિદ્વાનોને વિનંતિ કરવા ગાંધીજી પ્રેરણા હતા.

આ વિનંતિ પાળી ગાંધીજી ‘સાહિત્ય’ શબ્દથી શાનું સ્ત્રવન કરતા હતા? એ પોતે સાહિત્યના સારા એવા ભર્મી હતા. એમના લખાણમાં

અનેક વખતે સાહિત્યની છટાઓ સહજ રીતે વ્યક્ત થતી, એટલે જ્યારે લેખકોને એમના જોવા મનીષી વિનંતિ કરે ત્યારે લેખકો પોતાનાં સાહિત્યનાં ધોરણો કે મૂલ્યોને ભોગે કવિકર્મ કરે એવી એમની દૃષ્ટિ હોઈ શકે જ નહિ. સાહિત્ય એટલે સમયના દર્પણમાં પડતા શાશ્વતીના પ્રતિબિંબો લાઘવી, રસાનુભૂતિએ પ્રેરેલી, સમયને અતિક્રમતી વાણી. માનવજાત પોતાના કવિઓ દ્વારા આવી વાણીનું સર્જન યુગાન્તરોથી કરતી આવી છે. એ પરંપરા છેક ગઈ કાલ સુધી ચાલુ હતી. સમયે અતિક્રમતી નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ આદિની રસાનુભૂતિપ્રેરિત વાણી આજ પણ એના નવનવોન્મેષ સાથે આપણા રસાત્માને પ્રસ્પંદિત કરે છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી ગાંધીજી જ્યારે લેખકોને પોતાના દિલની વાત અને દર્દ જણાવતા હતા ત્યારે તેમની કલ્પનામાં આથી લેશમાત્ર ઓછું ન હતું. છેક દયારામ સુધી આપણે ત્યાં આ પરંપરા એના અનેક નામી-અનામી કવિઓએ સારી રીતે જળવી રાખી હતી, અને મોટે ભાગે અક્ષરગાનથી વંચિત આપણા બહુજનસમાજ સંસ્કૃતિનાં અજવાળામાં વિહરતો હતો. એમાં જેમ પુરૂષો તેમ સ્ત્રીઓનો પણ મહત્વનો ફાળો હતો, અને તેમની પાસેથી ઉપનિષદોની વાણીનું સ્મરણ કરાવે એવું ઘણું આપણને મળતું રહેતું. ઉદાહરણ તરીકે ગંગાસતીની આ એક પંક્તિ જુઓ :

‘વીજળીને ઝળકારે મોતી પરાવતું હો પાનખાઈ.’

આની આર્ધવાણી આજે આપણે જેમને ‘એલિટ’ નામે ઓળખીએ છીએ તે ભદ્ર લોકની જ અનામત નહિ પણ બહુજનની પણ અણુભોક્ષ સંપત્તિ હતી

[૪]

બહુજન સમાજથી પોતાને નોખે લેખનાર આજના જેવો “વાચક” એ સમાજે સંજોઈ ન હતો, પણ આજનો વાચક જે કાવ્યાનંદ ઝાંખે છે તેવી ઝખના એ સમાજમાં સૌ કોઈને રહેતી એ સમાજનો પ્રત્યેક જણ સાંભળવા આતુર અને પોતે જે કંઈ સાંભળતો તેનો પોતાનાથી બની શકે તેવો બદલો વાળવા તત્પર એવો મુગ્ધ ‘શ્રોતા’ હતો જે જગતમાં તે રહેતો તે તેને અજાણ્ય ન હતું. તેમાં તેને અખૂટ રસ હતો. તેના મનોરથો, તેની આશા, આર્કાક્ષા, તેની ચિન્તા ને ભીતિઓ, તેના રાગદ્વેષ, તેના ઉત્સવો, તેના મેળા, તેનાં મનોરંજન, નાચગાન, વાર્તાપુરાણ, વાણીવિશ્વાસ, કલ્પના-

વિદાર, ઊર્મિઓ ને ઉન્મેષ ને એવું એવું ધણું બધું તેના શ્વાસોચ્છવાસરૂપ હતું. એ જગતમાં તે પરાયો ન હતો, બધકે એનાથી અચારનવાર અકળાવાનાં, નિરાશ થવાનાં, કે એના પર કોઈ બગવાનાં કારણો પણ તેને મળતાં, પણ સારેય તે તેને પરાયું નહોતું લાગતું.

એ સમાજમાં એ 'ઓના' ના જેવો જ એના નિત્યના જીવનમાં અનેક તાણાવાણાથી ગૂંચાયેલો, આજે જોને આપણે કવિ, સર્ગક, કલાકાર આદિ નામે ઓળખીએ છીએ તેવો 'કવિ' પણ હતો. સમાજનાં ખીમ્મ અનેક ચેતનવંત અગો કરતાં તે જુદો ન હતો. સમાજમાં સર્ગક તરીકેની પોતાની વિશિષ્ટ મુદ્રા અંકિત કરવાની નહિવત્ સમાનતા તેનામાં હતી સમાનધર્માં મળે તેથી વધુ મોટો આનંદ તેને ખીજો કોઈ ન હતો; અને એવા સમાનધર્માંની તેને કદી ખોટ ન હતી એ 'કવિ' પોતાની કૃતિઓ સાથે પોતાનું નામ જોડવાની પણ પડવા કરતો નહિ, પછી 'કોપી ગર્હટ'નો તો તેને વિચાર સરખો પણ ક્યાંથી હોય? આ બધા નામી-અનામી કવિઓએ આપણા સંસ્કૃતિક જીવનને અખૂટ ચેતનાથી ભરી દીધું હતું.

નિસર્ગનો ખોજો ખૂંદતાં એ મલતુ ઓપુરપો ને બાળકો માટે કવિતા જીવનનાં આનંદ, ઉત્સાહ, શોક, પરિતાપ, આશા, આકાંક્ષા આદિની અભિવ્યક્તિનું એક સંઘમાધ્યમ હતું હૃદય અને ભુદ્ધિને એ સુલભ સંગમ હતો. વ્યક્તિના મનોભાવોના આદાનપ્રદાનની અભિવ્યક્તિ ઉપગત સંઘ-જીવનના અસ્તિત્વની મુદ્રા એમાં અંકિત થતી, ને એ જ એના અસ્તિત્વનું આગવું લક્ષણ બનતું એમાં કંઈક કહેવા કરતાં વધુ તો સાથે મળીને માણવાની, અનુભવવાની ઊર્મિઓની રમણા હતી. અજવાળી રાત જોતાં ધરમાંથી ફળિયામાં નીકળી આવેલી કોઈ ગમણીનું 'ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ' સાંભળતાં જોતજોતામાં ધર ધરમાંથી 'રાધિકા રગીલી અભિરામ'નું ગુંજન કમ્તી અનેક ગોરીઓ નીકળી આવે, ગરબાની રમઝટ જામે ને એકના ઉરમાં જાગેલી ઊર્મિ સદાજર્મિ બની જાય. આ હતું આપણા ગર્હ કાલના લોકનું જગત લેખનકળા પર આધારિત નહિ એવી પેઢી દર પેઢી કંઠ મારફત વારસામાં ગતરી આવતી એ કવિના વ્યક્તિની નહિ રહેતાં સમષ્ટિની બની જતી, એમાં પાકાંતરો પણ થતાં રહેતાં ને એવાં પાકાંતરોથી કેટલીકવાર એ વ્યનાઓ કલાકૃતિ લેખે મુઘરતી પણ ખરી.

જીવનની નાની મોટી પ્રયેક પ્રવૃત્તિમા કવિતાનો આનંદ અનુભવની આ સૃષ્ટિ જોતજોતામાં ક્યાંક અવોપ થઈ ગઈ છે. ગાંધીજીએ ન્યારે

લેખકોને સબોધી લોકો વની જે માગણી કરી ત્યારે આપણા જીવનમાં આવેના આ મોગ ફેરફારનો તેમને ખ્યાલ હતો જ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ હજારો વર્ષથી ચાલતા આવેલા આપણા જીવનક્રમમાં જે ફેરફાર કર્યા ને જેની સૌથી પહેલી અસર પશ્ચિમે અનુભવી તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ આ પરિસ્થિતિ બની આપણે માટે એમાં વધારાનું તત્ત્વ એ ઉમેરાયું કે પાશ્ચાત્ય દેશની કેળવણી સાથે, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની અસર નીચે સર્જવા માડેનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય પણ આપણે ત્યાં આ યુગ, આપણે તેનાથી પ્રભાવિત બન્યા, ને એના જેવું સર્જવાના ડોહ માથે એના અનુકરણમાં મડી પડ્યા અને બઈને પશ્ચિમના દેશો સાહિત્યક્ષેત્રે જે મુશ્કેલીઓ અનુભવતા થયા તેના અનુભવ ઉપનાત આપણે આત્મજોગની મથામણ (crisis of identity) જેવી બીજી મુશ્કેલીઓ પણ અનુભવવાની આરી આપણને તત્ત્વ કે સ્વગત આ યા પછી તો આપણે અનુકરણની લઘુતાએ ધિમાથી મુખ્ય ધર્મ જાગતિક ચેતનામાં સમાનધર્મી બની પ્રવેશીશું, અને આપણી ધર્મતા પર આપણા પગ સુદૃઢ કરી જાગતિક સપર્દના લાલથી આપણા આત્મનિર્ભર જીવનને સમૃદ્ધ કરી શકીશું દુર્ભાગ્યે એ પરિસ્થિતિ સમજવા પામી નથી

[૫]

એમાં મોટું અસરોધક બળ અંગ્રેજ અમનમાં જે શિક્ષણપ્રથા અપનાનાઈ તે કે એ શિક્ષણપ્રથાએ આપણા ચપરીભર ભરેના અને આપણા બહુજન સમાજ વચ્ચે ન પુગાય એવું અન્તર સંજ્ઞું આ અંગ્રેજો પોતાની અતર યથા વ્યક્ત કરતા કવિ ચેટ્સે 'તુ હતુ ' ભાગમાં વિનાયતી દેશની કેળવણી દાખલ ચાલુ પગનું ભાગત પગના ચિન્નના મોગમાં મોટા અસાચારરૂપ છે એવો એ ગૌરવ તી પગને ગલા જેવી બનાવી તેનું આત્મગૌરવ તરી લીધું છે' પગધીનતાના કાગની આ શિક્ષણપ્રથા હવે સ્વાધીનતાના કાગમાં વળી વડુ દૃઢમળ બને એ નિધિના વકેતા છે આગાહિ એનો ઉપર ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષણપ્રથાની જ મુદ્રા હતી હવે એની ઉપર અમેરિકન મુદ્રા પા અમિત ધર્મ છે

જાગતા અ પરિવર્તિત દેશોનો શિક્ષણપ્રથા પશ્ચિમની દમે ગોઠવતા તેમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓમાં કેવો આન્તરવિરોધ પેદા થાય છે એનું ચેટ્સના વિધાનનો જાણે અર્થ વિસ્તાર હોય એવું વેધક ચિત્ર માન્ચેસ્ટર યુનિવર્સિટીના લોર્ડ બાઉડને દોર્યું છે એ ઘાના ગથેલા ત્યારે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને મધ્યયુગના ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનો અભ્યાસ

કરતા તેમજે જોયા, પણ તેમના અભ્યાસક્રમમાં આદિકાને સ્થાન ન હતું! એ દેશગીથી ત્યાના જોતાઓને પોતાની ધર્મીમાંથી સમૂળ ઊપડી ગયેના તેમજે જોયા પોતાના લોટે ના મુખદુ ખમાં તેમને રસ ન હતો, પણ પોપ ને એડિમનની ગદ્ય શૈલીની ચર્ચામાં કે મૂળ ગ્રીકમાંથી યુગિપિડિસની કવિતાનો પાઠ કરવામાં તેમને જીવનનો સમય મિલિ લાગતી હતી!

‘આ અભ્યાસક્રમ પમદ કર્યા માટે જવાબારી દેતી?’

એના પ્રશ્નના જવાબમાં એમને જે હતું તે તો તેમના પોતાના શબ્દોમાં જ આપજો જોતું જોઈએ આ ન્યા એ શબ્દો

‘આ પ્રશ્નની ચર્ચા રતો તો કમરમાં આવે છે ખૂટી તો એ છે કે આક્રિકનો પોતે જ આવા કાર્યક્રમ માટે આજ સખતા દતા તેમને જનનમાં જે ર્ઈ એ ક હોય તે જ જોઈતું હતું અને તેમન એમ લાગુ કે એમને આ સફર્ત યુનિવર્સિટી જોઈએ છે તેમને ખ્યાલ જ નહોતો કે યુનિવર્સિટીને સામાજિક ગ્રામસાધકતા પણ હોય છે, ન સમાજનું જ તે એક ધર્મતત્ત્વ છે પરિણામે મનુષ્યકીર્તિન ચર્ચાના નિષ્પદ સચોટની આધુનિક આશ્ચર્ય તેઓ ઉપજતી ગયા છે, જેમાં વધીને, ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો અને વિજ્ઞાનો એક એવા આત્મજ્ઞતા મુખ્ય બની જાય છે જેની વૃદ્ધાદત્તી ગ શ્રીય ન રહેતા આત્મતાશ્રીય થઈ જાય છે આદી વ્યક્તિને દેશવિદેશમાં મિ ત્યા સ્વેચ્છવિદાર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે તે પોતાના જ ક્ષેત્રના વિદેશી નિષ્પાતો વચ્ચે જોટની સાદૃશ્યિકતા અનુભવે છે તેટલી પોતાના દેશવાસીઓ જોડે અનુભવી રાગતી નથી. તે એમ માને છે કે તેની ફરજ વિજ્ઞાનમત પ્રત્યે છે સામાન્ય માણસના જગત પ્રત્યે નહિ. આ દેશ પરત્વે આપજો આથી વધુ બધા જરૂર બધગવ કરી નવા ન હોત પાશ્વર જગતના સૌથી નિઃસ્વાર્થ અને પ્રચુર માણસોના ઉત્તમાનમ પ્રયત્નોનું આ પશ્ચિમ આવ્યું છે’ *

આમ જગતના અન્ય સભ્ય દેશોમાં ઓછોગિત કાન્તિ સાથે જે મોગ પશ્ચિમનો આન્યા ને જે હતું ચાતુ જ છે તેમના પૂર્વની જ આપણી મમ યા હોત તો આપજો તેમાં સહભાગી બની નથી તા તત મેગરી શબ્દમાં દોન પણ એમને જે નથી નડી એવી આપણા મૂળમાંથી આપણને ઉખેડી નાખતી પરિસ્થિતિ આપણા શિક્ષકો આપજો માટે સર્થ છે આપણે બાજનસમાં / જેના પગ એજો અજગગનો જેમ ભડો લીસા કે તે પોતે એને હતું ઓગખી શ તો નથી તે તો જ્વળ નામની ઉપનનો ચગકા જોઈ પ્રમાણ આવો અધ ૧૦ કેવી ગીતે મ શરે એની મૂઝવણમાં છે આ સન્નેશોમાં વિદેશી શાસનની બાલ આપત્તિ સામે ફનાગીરી વેગને

* ‘નિરીક્ષક’માંથી (અનુ. શ્રી હર્ષદ દેસાઈ)

વિદેશી ધૂંસરીમાંથી આપણે મુક્ત થયા તેમ હવે આપણે આ આંતરિક
જોખમ સામે, એટલે કે આપણી પોતાની સામે જ, લડવાનું રહે છે. એ
આપણે કરી શકીશું ?

[૬]

આપણા લેખક સમક્ષના આ મહાન અવરોધ ઉપરાંત પશ્ચિમના લોકો
ને અવરોધોનો સામનો કરતા આવ્યા છે તે સૌની અસર નીચે આપણે
આપણું સાહિત્ય સર્જ્યે છીએ. પરિણામે પશ્ચિમી જગતમાં ઔદ્યોગિક
ક્રાંતિના આગમન સાથે સર્જવા માંડેલી લેખકોના અલગ ચોકાની પ્રક્રિયા
આપણે ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસી છે, ને લેખક તથા બહુજનસમાજ
વચ્ચેનો વિચ્છેદ પ્રમાણમાં મોટો રહ્યો છે

આ પ્રક્રિયાની સભાનતા પશ્ચિમમાં બહુ વહેલી આવવી શરૂ થઈ
હતી. ઈ. સ ૧૮૦૦માં 'લિરિકલ બેલાડ્સ'ની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં
કવિ વર્ડ્ઝવર્થે નોંધ્યું હતું કે —

‘અગાઉના જમાનાને અપરિચિત એવાં અસંખ્ય તત્ત્વો આજે સર્જવા પામ્યાં
છે. એ બધાંની સંગઠિત શક્તિ મનની વિવેકશક્તિને કુદિત કરી સદૃશ રીતે કામ
કરવાની એની યોગ્યતાનો છેદ ઊઠારી દઈ, અમદ્ર મૂર્છા (Savage Torpor)માં
એને બંધારી રહી છે. આ તત્ત્વોમાં સૌથી મોખરે ને સૌથી અસરકારક છે રોજ-
બરોજ બનતા મોટા બનાવો અને નગરોમાં મોટા પ્રમાણમાં થતી માનવમહેનની
જમાવટ. આ નગરોમાંના વ્યવસાયોના કંટાળાજનક એકધારાપણાથી અસાધારણ
બનાવ માટેની જાંખના નજરે છે, અને સમાચાર-પ્રસારણની ક્રિયા વધુ વેગવંતી બનેલી
હોઈ એ સંતોષાય છે. સાહિત્ય અને રંગમૂર્તિને આ ફેરફારોએ પકડમાં લીધા છે.’

વર્ડ્ઝવર્થે ઉલ્લેખેલા આ ફેરફારો તે ઇંગ્લંડ અને યુરોપના જીવનમાં
આવેલા મોટા રાજકીય, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પલટાઓ નેપોલિયને
યુરોપનાં રાષ્ટ્રોના પાયા હચમચાવી મૂક્યા હતા, યત્રોએ જીવનમાં વેગથી
પ્રવેશ કર્યો હતો ને પ્રચલિત મૂલ્યોને પલટાવવા માડ્યા હતા જૂના
મહાનગરો ઉપરાંત ઠેરઠેર નવા ઔદ્યોગિક નગરો ઊભા થઈ રહ્યા હતા ને
ભાંગવા માડેલા ગૃહઉદ્યોગો ને કામઘડાને કારણે તેમ જ નગરજીવનની
બૂરખીથી અનર્ધને ગામડામાંથી લોકોનો પ્રવાહ એ નગરો તરફ વધતી
ગતિથી વહેતો થયો હતો યત્રોને કારણે સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાનની જરૂરિયાત
વર્તાતાં કેળવણીનો વ્યાપ વધ્યો હતો ને શાળાઓમાં એક નવો માનવસમાજ
સર્જવા માંડ્યો હતો. પ્રકૃતિનો ખોળો ખૂદતા ને પોતપોતાની આગવી ને

સાદાશીલ રીતે પાંચરનાં મનુષ્યોના જીવનમાં યાંત્રિકતા પ્રવેશી હતી ને એ યાંત્રિક જીવનના કોટાળાજનક એકધારાપણામાંથી મદન મેળવવાના ઉપાય લોકો શોધતા થયા હતા.

[૭]

આજથી સગમમ પોળા બે સદી ઉપર વર્તુલવર્થે જીવનની જે સમસ્યાઓ અનુભવી તે ઉત્તરોત્તર વધતી જઈ ગઈ અને એ બધી અસરોના વારસા સાથે પશ્ચિમે આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો. આપણે તેનાથી અંતર્ગત થયા અને આપણે ત્યાં અધ્યાત્મિકી સુનિવર્તિતીમાં દાખલ થઈ, અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યનું અધ્યયન કરી, તેના જેવું સર્જવાની મદરવાઈ શકા મેળવી થયા. એ સુનિવર્તિતીઓએ સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી જેવી પૂર્વની ભાષાઓને પણ અભ્યાસક્રમમાં ગ્રાહ્ય આપ્યું. પરિણામે આપણે ત્યાં જે વિચારધારાઓ શરૂ થઈ : એકનો એક પશ્ચિમ તરફનો હતો તે બીજોને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફનો. આ બે પ્રવાહો વચ્ચે ત્રીજી સમન્વયની ભૂમિકા પણ સર્જાઈ. એણે બહારથી આવતાં ઉત્તમ તત્ત્વોને અપનાવી પોતાના ઊજળા બૂનકાળમાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ હતું તેને ફરીથી ચેતનવન્ત કરવાનો પુરુષાર્થ આદર્યો. આ ભાવનાઓ, મહેન્ટાઓ અને મયામણોનું કલાત્મક પ્રતિબિંબ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ઝિંકાયું.

આની મોટી અસર સદીઓથી બહુજનની સહિયારી થી અને સિદ્ધિરૂપ રહેતી આવેલી કવિતા ઉપર થઈ. કવિ લોકોમાંનો એક હતો તે હવે લોકોથી કંઈક જુદો, લોકો પર પોતાનો પ્રભાવ પાડનારો અને પોતાની નોખી ન્યાત સર્જનારો બન્યો. પરિણામે જૂના અને નવા વચ્ચેનું અંતર સર્જવાની શરૂઆત થઈ. જે અખડ કાવ્યધારા યુગોથી વહેતી હતી તેનું મળ બાળે સુકાવા લાગ્યું અને એક નવી આછીપાતળી ધાર શરૂ થઈ. એનાં ક્ષેત્ર અને શક્તિ મર્યાદિત બન્યાં જૂની સજિતા જે વિદ્યાળ પ્રદેશોને નવપદ્ધતિન કરતી રહેતી તે ક્ષમતા એ દાખવી ચકી નહિ, પણ જૂની ધારા પામેથી મળ્યું ન હતું એવું ગદ્ય આ નવી ધારા લઈ આવી અને એણે આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનમાં મદરવનો ફાળો આપવા માંડ્યો. વખત જતાં એ ગદ્ય પાંડિત્યના ભારણ હેઠળ આવ્યું, ને પડિત યુગની દેણગીરૂપ લેખાયું. એમાંથી બહાર આવી સુનશીએ ગદ્યને વધુ લોકમોગ્ય ને ઉન્મેષસભર બનાવવાનો પુરુષાર્થ આદર્યો, ને ગાંધીજીના ગદ્યે એમાં માદાઈ, સરળતા, વેધકતા ને અર્થ-લાઘવનાં તત્ત્વો વ્યાપક બનાવ્યાં. પરિણામે અગાઉ જે

પડિતોની જ સ પતૃપ હતુ તે ગદ્ય બહુજનસમાજની સ વેદના ને ઊર્મિઓના સક્ષમતા સદમ તારોને સ્પર્શવાની ક્ષમતા ધગવતું બન્યું સો કોઈ ને આકર્ષે ને મુગ્ધ કરે એવો આકાર એણે ધાગણ કર્યા

આવી જ કાન્તિ આપણા કવિઓએ આપણા પદ્ય માટે ઝખી, પણ એના ગ્સજોનુ ક્ષેત્ર ઘણુ નાનુ બન્યું જો કે મુક્તિસત્રામે પ્રગટાવેલી બહુજનસમાજ સાથે એકાત્મતા અનુભવવાની ઝખનાએ પ્રેગયેલા આપણા કવિઓ પોતાની કવિતાઓ દ્વારા એની એકાત્મતા સર્જવા મથ્યા, પણ એ પ્રયત્ન મહદંશે છુદ્ધિજીવિઓમા જ સીમિત બન્યો, અને બહુજન સાથે મનના તાણાનાણા ગૃથી લેવાની ઝખના, બહુજનને કાવ્યવિષય બનાવવામા જ મર્યાદિત બની એ સમાજ હવે કવિતાનો વાચક, શ્રોતા કે બોક્તા રહ્યો નહિ આ મર્યાદા બાદ કરતા આ યુગમા ત્યાગ અને બલિદાનની લાવના, મુક્તિની ઝખના, પ્રેમ અને અહિંસા આદિના ઉન્મેષોએ આપણા લોકમાનસ પર જે પકડ જમાવી હતી તેની મુદા એ વખતની આપણી કેન્દ્રીક કવિતાઓમા અકિત થઈ ને પડિતયુગના વિદ્વાનોની આખ કંરે એવો આકાર એણે દાખવવા માડ્યો ગદ્યમા આ વધુ સુરેખ રીતે વ્યક્ત થયું, અને બહુજનસમાજ તથા લેખક વચ્ચેનું ન પુરાય એનું અતઃ કંઈક સંકેતાયું

[૮]

આ બધા સમય દરમ્યાન આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પર પશ્ચિમી સાહિત્યની અસર ચાનુ જ નહી—જો કે, મુક્તિસત્રામના તુમુન નાદો વચ્ચે થોડા વખત આપણી દષ્ટિ આપણા પોતાના જ સીમાડાઓમા રમતી રહી એમા અપનાદો નહોતા એવું ન હતું પણ વિશેષતઃ આ વલણ મુખ્ય રહ્યું સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી આ પરિસ્થિતિ જોતજોતામા પનટાર્ડ ગઈ ને નવી ક્ષિતિજોની શોધ માટેની ઝખનાઓએ આપણા સર્જકોનો કનઝો લીધો

નનુ જાણવાની અને તેમા જે કાઈ ઉત્તમ હોય તે અપનાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પનગ પ્રાણુસક્રિતની સચક છે, પણ જો એ કેવળ અનુકરણને જ મૌલિમ્તા ગણે તો એના કરતા વધુ મોટો શાપ કંઈવે મુશકેત છે સ્વરાજ આ યુ ત્યા મુધી આપણે રાજકીય પરાધીનતામા જકડાયેલા હતા એ પરાધીનતાએ આપણી ઉપર સસ્રૂતિતું દાસ્ય પણ લાગુ હતું પરંતુ એ સામે આપણી મનીષીઓનો છુલદ અવાજ પ્રગટતો થયો હતો આપણી સસ્રૂતિના ઉત્તમ અગોના એમનામા દર્શન કરી આપણે તેમને આપણા આદર્શ સ્થાને

સ્થાપ્યા હતા. આપણે અધોગતિના કિંડા કૂપમાં ગમડી પડેલા હોવા છતાં આપણા આવા નેતાઓની દૃઢચી આપણી ધરતીમાં આપણા પગ ટેકવી રાખવાની મધામણ કરી શકતા હતા; પરંતુ સ્વરાજ આપ્યા પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ. આપણાં બધાં અનિષ્ટોનું મૂળ આપણે જોને લેખતા હતા તે અંગ્રેજો ગયા; એટલે હવે જગતમાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ છે તે લાવી આપણા દેશમાં નંદનવનનું સર્જન કરીએ એ મદત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરણા વિદેશો પર મીઠાં મીઠાં ત્યાંથી આપણે પ્રેરણા મેળવવા મંડ્યા ! આપણે એ બૂલી ગયા કે અંગ્રેજોનું આધિપત્ય આપણી નબળાઈઓને લઈને હતું. એ નબળાઈઓ તો હજુ જેવી ને તેવી જ આપણામાં પડી હતી. એમાંથી આપણને બહાર કાઢવા સ્વાધીનતાની લડત દરમ્યાન જે મધ્યોનો આપણે મહિમા કરતા હતા તે બધાં જોતજોતામાં જૂનનાણી રૂપ લેખાતાં ચયાં. ટાંગોર અને ગાંધીએ ચી ધેલા સાંસ્કૃતિક નવનિર્માણ માટેના શૈક્ષણિક પ્રયોગોની પણ એ જ હાલત થઈ.

આપણું જ જીવનનાં લગભગ બધાં જ મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં પણ બન્યું. ખાનપાન, પહેરવેશ, ગૃહોળીકગણી, સાહિત્ય, વર્તમાનપત્રો, મનોરંજનનાં સાધનો, મકાનોની બાંધણી, જાહેરખબરો આદિમાં આપણે જાણે પશ્ચિમના જેવા બનવા કાળ ભરી, ને અંગ્રેજ અમલમાં જો આપણે ક્રિસ્ટનની ગંજડીય વસાહતરૂપ હતા તો હવે યુરોપ-અમેરિકાની સાંસ્કૃતિક વસાહત બનવા તગડ હોએલાઈ ગયા છીએ

સાહિત્ય પર એની જે અસર થઈ રહી છે તેમાં મનુષ્યને મનુષ્ય નહિ પણ જંતુ લેખવાની મનોદષ્ટા ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહે એમ નથી. ન માનુષાત્ શ્રેષ્ઠતર હિ કિંચિત્. એ મહાભારતની શ્રદ્ધામાંથી આપ્યા ડગતી જણાય છે ને માણસ એકલવાયાપણું, પરાયાપણું, રિક્તતા, નિર્વેદ આદિનો જ અનુભવ કરવા સર્મયો હોય એવી માન્યતા તરફનો ઝોક વધતો લાગે છે. પશ્ચિમમાં આ પરિસ્થિતિ સર્મવા પાછળ જે સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક આદિ પરિણામો ગ્યાં છે તેનો આપણને હજુ નામનો જ સ્પર્શ થયો છે ત્યાં સરખુખત્યારશાહી ગાંધીમાં લેખક જે ગૂંચળામણ અનુભવે છે તેવું આપણે લાં દહુ સર્મયું નથી આપણા ગાંધીનાંઓની જાહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં ટીકા કરવા આડે કોઈ અવરોધો આપણને નડતા નથી. વિચારવ્યાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, મનઘ્યાતંત્ર્ય આદિ આપણા બધાંજો આપણને બહેલા દોકો હજુ છીનવાઈ નથી ગયા હા, એ બધા ઉપર

પ્રચારની-માસ મીડિયા (Mass Media)-સમૂહમાધ્યમ-ની પકડ વધતી જાય છે, અને એ સાધનો પર કમળે જમાવવા માટે સત્તાજૂથો વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ સર્જાઈ રહી છે એનાથી આપણને ખ્યાલ પણ ન આવે તે રીતે આપણી માનસપત્રોટ (conditioning) થઈ રહી છે - પણ એ પ્રક્રિયા ગૂઢ કે ગઢસ્યમયી નથી સામાન્ય વ્યક્તિ પણ એ સમજી શકે છે. પણ એ સામે ચલાવી એને નથી કોઈ પ્રેરણા મળતી કે નથી એને કોઈ જરૂર જણાતા લેખક પણ એ જ રાહ અપનાવે તો માનવને જતુ લેખવાની અસહાયતામાંથી પશ્ચિમના તૈયાગ થતી વાસી વાનગીઓ પીરસવાનું જ એના નસીબમાં રહે છે જતુ લેખાવા કે તે મુજબ અસહાયતા અનુભવવા સામે પ્રબળ પુરવાર્ય કમનાનો મક્કિત હલુ માણુમે શુભાવો નથી તેના ઉદાહરણો સ્ટેલિન જેવાના હથિયાર જેનો આગળ બૂકા નોવડવા તેવા પાસ્તરનાક જેવાના જીવનમાંથી સાપડે છે માણુસજાત માટે એમાં ઘણું મોટું આશ્વાસન અને ઘણી મોગી આશા રહેલી છે માસ મીડિયા, માનસપત્રોટ, સંગમુખત્યાગશાહી આદિના ઓધાર નીચે હડસેવાઈ જતી માનવતા તરફના લેખકના ધર્મ અંગે ટોચની ભારપૂર્વક કહે છે કે આત્મવિનાશનું જોખમ વહોરીને પણ સર્જક લેખકે પોતાના તેમ જ અન્યના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝઝૂમવાનું રહે છે એની આ પ્રવૃત્તિ સત્તાધીશોને વિદ્રોહરૂપ લાગે અને તેના સામે તેઓ પોતાના શસ્ત્રો ઉગામે તોય, ટોચની જણાવે છે તેમ, લેખકે જગોના જોમ પોતાના ખેંચને ચોગી ગહી લોકોની ચેતનામાં રપન્દતો જગાડતા રહેવાનું, અને એમ કરતા મસળાઈ, ચૂથાઈ, ફગોળાઈ જનાય તો તે માટે પણ પૂરો માનસિક સજ્જતા રાખવાનું રહે છે આમ પશ્ચિમના ચિન્તકોમાં મનુષ્યને જતુમાં પલોટવાની ક્રિયા સામે જે ચિન્તા, વ્યથા, સભાનતા છે તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય ને આપણા સર્જકો એ પ્રશ્નના જીડાણમાં પ્રવેશે તો સભન છે કે મનુષ્ય અંગે જે નિરાશાજનક વલણ આજે આપણી દેટલીક કૃતિઓમાં નજરે પડે છે તે બદલાય, ને એ કૃતિઓના સર્જકોમાં જે ધગશ છે તે, જેમાં ચિરજીવી બનવાની શક્યતાઓ રહેલી છે તેના, સર્જનની દિશામાં વગે

[૯]

આપણી સર્જન પ્રવૃત્તિનું બીજું એક નોંધપાત્ર લક્ષણ જીવનને બદલે પ્રેરણા માટે પ્રયોજના વધી રહેલા ઉપયોગને લગતું છે આને લઈને અન્યના અનુભવોમાંથી ઉછીનું લઈ સર્જન કરવાની વૃત્તિમાં રહેલા ભવચાનો

અંગેની સમાનતા ઘટે છે. આપણે ત્યાં, પશ્ચિમના સાહિત્યથી આપણે અંગ્રાએલા હોઈ, આવું બને એ સમજી શકાય, પણ પશ્ચિમમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ વ્યાપક બની રહી છે. ‘હર્જોગ’ નામની પોતાની નવલકથા માટે ૧૯૬૫નો નૅશનલ બુક એવોર્ડ સ્વીકારનાં સોલ બેલોએ જે વાત કહી તે આના સંદર્ભમાં જોવા જેવી છે. ગ્વટેમલા અનુભવમાં જેનાં મૂળ નથી એવા સિદ્ધાન્તો ઉછીના હર્જ પોતાના અનુભવ તરીકે તેને ખપાવવાની ‘ફેશન’ સામે લેખકોને ચેતાવનાં તેણે કહ્યું કે,

‘કેટલીક પેઢીઓથી સાહિત્ય પોતામાંથી (અધીમાંથી) જ ગ્રેસી મેજવર્ડ રહ્યું છે. પોતામાં જ એ એનું જગત સીમિત કરતું આવ્યું છે, અને પોતાની એ પેઢીએ પ્રસ્થાન કરના રહી સામાન્ય જગત સાથેના છાંયેડાનો રંગભર્યો (Romantic) તરંગ એણે અપનાવી લીધો છે.’

આ પરિસ્થિતિમાંથી જન્મતાં પરિણામોના આલેખનમાં સોલ બેલોએ જણાવ્યું કે આ સાહિત્યને પોતાના આસપાસનો સમાજ પાશવી, કૂર, માનવ-જીવનમાં જે કંઈ પવિત્ર છે તેનો ધાનક, બધાનક ને મરુબૂમિ તુલ્ય લાગે છે.

યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિએ કવિઓને આ રીતે વિચારતા ક્યાં ને કુદરતમાં બધું સુંદર છે, કક્ત માનવી જ અધમ છે એવો રોપ બ્યક્ત થયો; તેને પગલે આપણે ત્યાં નરસિંહગવ જેવા જીવનમાં શિવ તત્ત્વને જોનાર પણ ફૂલોને સંબોધી ગાવા પ્રેરાયા કે—

‘તમમાનું હું પણ રે, હમમ એક કામળિયુ,
રહી મનુજ સંગાવે રે, વદન કરમાઈ ગયુ.
નાસી ત્યા થડી રે આબો તમ પાસ હુ તો.’

આવું ગાવા એ પ્રેરાયા તો ખરા, પણ એ કેવળ અપવાદરૂપ જ રહ્યું ને અનેક આઘાતોમાં પણ ‘સુંદર શિવ મંગળ ગુણ ગાઉં ઈશ્વરા!’ એ ધ્રુવપદ્મ જ એ રટણ કરતા રહ્યા આમ પશ્ચિમના સાહિત્ય-પ્રવાહને અપનાવવા મથતી એ પેઢીનું દર્શન તો જીવનમાં સંવાદનું જ રહ્યું, ને સ્વરાજ આવ્યું ત્યાં સુધી એ ચાલુ રહ્યું એમાં ફેર પડ્યો સ્વાતંત્ર્યોત્તર ચાલુ સમયમાં.

સમાજમાં અધમ તરવો નથી એવું નથી, પણ આખા સમાજને મરુબૂમિ તુલ્ય લેખવો એ સમાજના ચેતન તત્ત્વનો ઇન્કાર કરવા બરોબર છે. આતતાથીઓની એડી હેઠે કચરાતો, પડતો, અથડાતો, આઘાતો વેઠતો,

છેતરાતો, ભૂરાતો માનવ દેવગ આજના જ જગતનું વેદનાજનક અગ
 નથી પિરામિડોના બાધનારાઓના સમયથી કે તેના કરતા પણ ઘણા વહેલા
 આના ખીજ ન પાતા જ રહ્યા છે, અને છતાં સમાજ ન્યાય માટેની,
 સૌન્દર્ય માટેની, મૈત્રી માટેની, જીવનની પવિત્રતા માટેની સવેદના ખોઈ
 નથી બેઠો એથી તો યુગે યુગે એ પોતાનામાયા મનીરીઓનું સર્જન કરતો
 રહ્યો છે એથી લેખક સમાજના આ પ્રાણુતત્ત્વને અવગણી સમાજ સાથેના
 સબધમા પોતાને માટે પરાયાપણા (Alienation)ની લાગણી સેવે
 એમા સમાજને લેખના મનની કોઈ ખીમારીની શકા આવે તો તે
 અસ્વાભાવિક નથી આપણા આજના લેખકોમાંથી પરાયાપણાના તર મની
 છાજોયા જેમની કૃતિઓ તાજગીનો અનુભવ કરવા ને કરાવવા મથી રહી
 છે તે સૌને પશ્ચિમના વિચારકો એ અગે શું વિચારે છે તે અવગણવું કયા
 સુધી અનુભવ રહેશે? આદ્યમેર કામુના જણાવ્યા મુજબ,

‘કનાકારનું એક પ્રતોભન પોતાને એકાકી લેખવાનું છે, અને સાચે જ અતિ
 હીન આનંદોન્માદથી ધાટા પાડીને આ તેને સહજાવવામા આવતું હોય છે
 પણ એ સાચું નથી જોયો પરિશ્રમ કરે છે, મથામણ કરે છે તે સદુની વચ્ચે એ
 બોલો દોય છે, એ સદુનો તે સમક્ષ છે નથી બોલો, નથી નીચો એનું પ્રમુખ
 માર્ગ, જીરમોનો પ્રતિકાર કરતા કે કારાગારોને ખુલ્લા કરી આપતા, સૌની વેદના
 અને હર્ષને વાચા આપવાનું છે’

આમ લેખનું કવિકર્મ તો વ્યક્તિ અને સમાજના અસપ્રજાત મન
 વચ્ચે પ્રેમ અને સમજાવવાનો એવું સર્થ સમાજના સયોજક ને હનાતુશ્રૂત
 તરવોને સુદૃઢ બનાવવાનું છે પરાયાપણાના નારિતવાચક મન મ્થિતિ તેને
 એના એ કવિકર્મથી ઘણી દૂરની કોઈ અધારો ખીણમા હડમેની દે છે
 ત્યાં જેમા વાસ્તવિકતાની કોઈ જીવ ત ધ ાક નહિ હોય એની વાતો તેણે
 દેવગ પોતાના જાત સાથે પ્રવાની રહે છે જે એ ખીણમા જ દ્યુરાર્થ જાય
 છે માનવજાત માટે ને જીવનમા જે કઈ મૂલ્યવાન છે તેની સુરક્ષા માટે
 આના રતા વધુ આપત્તિજનક ભાગે જ ખીણ કોઈ ઘટના હોય હર્ષદ
 રીડે ઉચિત રીતે જ કહ્યું છે કે—

‘સાહિય પ્રજાની પ્રાપુરાન્તિની પારાશીશીરૂપ છે સ સૃષ્ટિના ભાગ્યનો આલેખ
 દોસ્તી એ ચેતનવન્ત આગળી છે શાણા રાજકર્તાએ એ આનેખ પર ચિન્તામરી
 દષ્ટિ રાખવી જોઈએ, કારણ કે નિકાસમા આવતી ઓટ કે ચલારી નાણાના થતા
 અવમૂલ્યન કરતા એના પરિપામ વધુ દૂરગામી હોય છે’

પશ્ચિમના દેખાડ લેખકોના માદના મનનાં વિઠ્ઠલિઓની બીજી જે અસરો આપણે ત્યાં પ્રવેશવા મથે છે તેમા બૂતકાગને તુલ્ય લેખનો, પૂર્વમુદ્ધિઓમા કનાપગુના જોવી, ન્યનિ વખડન કુતુ આદિ અવાગનવાગ દેખાતી હોય છે આપણા એ લેખકોએ એ પગ નોધવું જોઈએ કે યુરોપના સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓના લખાણોના આ વાકાંતો અચિત જ લેવા મળે છે ત્યાં જે ગૌણ પ્રસાદ છે તેને અહીં મુખ્ય પ્રસાદ બનાવવાના પ્રયત્નો કરી પણ સફળ થઈ શકે ખાતર

આ યુગના એક મોટા નવનકથાના તરીકેનું મિત્રદ પામેન જર્મન લેખક ગુન્ડર ગ્રાને તેમના જાણીતા નવનકથા 'ગીન ફ્રમ' (૧૯૫૯)મા એ નવનકથાના નાયક ઓગ્રાગના મુખમા અનિવાર્ય રીતે જે વાત મૂકી છે તેમા દેવગ મળત જ હોય તો પણ તેના તરફ ધ્યાન ગયા વિના ગ્રહે એમ નથી કથાનાયક આકાર મેલે છે,

'વાર્તાને અધવચથી માર કુઠી આજણપાલન મેધક દૂદમ મારીને તમે દુયવારો પેદા કરી શકો, સમય કે અન્યનો પોઈ પણ હોય નિવારીને તમે આનુતિષ્ બની શકો, અને જ્યારે આપણે કાર્ય પૂરું થાય ત્યારે જાગેરી મારે, અથવા પોઈ પાસે જાહેર મારી શકે કે તમે આખરે, હા હાની ધગએ અજ-સમયને મદાપ્રદ હોયો નાખો છે અથવા તો તમે જ્યાંના આગળના જ જાહેર કરી મારે કે આજકાલ નવનકથા લખવાનું અગ વ છે પરંતુ પછી તમે, જાણે કે, મનસતા જ જરી નવનકથાઓના અત આપણનાં એ નવનકથાને જન્મ આપી દીરો છે'

[૧૦]

આપણી જેમ જાપાન પણ પશ્ચિમના નવનકથા આપું અને એ નવનકથા એના જીવન પર જે અસર થવા પામી છે તે આપણે કાગલપૂર્વક તપાસીએ તો આપણને આપણો માર્ગ જરી ગ્રેવો જોઈએ યુરોપે જ્યારે જાપાનમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, માનવસમૂહમા નવસત્ત્વજ્ઞાની જે વૃત્તિ હોય છે તેને જાપાને ધાન્દા બનારી એણે જેવું કે પશ્ચિમ પામે એક નવી વિદ્યા-ય ત્રવિજ્ઞાન છે, અને તે એક મોટું માર છે જેને એ પણ જેવું કે પશ્ચિમે સાહિત્ય ને મ્યાસેરે જે સિદ્ધિઓ મેળવી છે તે પણ મેળવી છે આ બે પૈકી ય ત્રવિજ્ઞાન ને તેને મોખે મને અને ખુ ને હાથે આવેલું ને જોનજોતામા પોતાના શુરુ યુરોપને નોમા આગળા નાખરા પડે જેરી આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ એમા એજે સારી નાદિયની બાજનમા તેજે સભાળીને રજ બનવાની નીતિ અખન્યાગ કરી પોનાપણ જોખમાય નદિ અને પ્રગતના આમોનજ્વાસ રૂપ સામુદ્ધિ દવા બાદે નદિ તે નાદે તેજે સાવધાનાં રાખી આનુ પશ્ચિમા

આન્તરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલા આસામ દાઝાર્થ કે યાસુનારી કાવાખાતા જેવા સર્જકોની કૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે. એ કૃતિઓ વાંચતાં એમાંનાં પાત્રો અને અંશોનાં નામો ઉપગત એની પંક્તિએ પંક્તિએ જે મુદ્રા હાથમે છે તે સંપૂર્ણપણે જાપાની હોવાની પ્રતીતિ કગવે છે.

આમ પોતાના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોને અખંડ ને એકધારા રાખી, બહારના પ્રવાહોને એ મૂળ વહેણોમાં વિકૃતિ આવવા પામે નહિ એ રીતે જાપાને પ્રવેશવા દીધા છે યત્રવિજ્ઞાનની રમતમાં પશ્ચિમને શિક્ષન આપી જગતની ઔદ્યોગિક મહાસત્તામાં નહત્તવતુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિએ સર્જેલી કેટલાંક માનસિક અસરોના અનુભવથી જાપાન વચિત રહે એવું તો કેમ કરીને બને? ત્યાં પણ એકલતા, રિક્તતા, પરાયાપણું, નિર્વેદ આદિનો અનુભવ થાય છે; પરંતુ તેને વાચા આપતી વખતે જાપાની સર્જકો પોતાનું જાપાનીપણું વીસગતા નથી.

[૧૧]

અરાજપ્રામિના અમય મુધી આપણે ત્યાં આપણી સંસ્કૃતિનું જતન કરવાની ને એને વધુ અમદ્ધ કગવાની ભાવના હતી, પણ સ્વરાજ આવ્યા પછી, આધીનતાની હાડત મગ્યાન જે 'ગાંધીવાદ' આપણે ઉપાર્યો હતો તે આપણને સક્રિય લાગ્યો હોય કે વિશ્વનાગરિક જનવાની એવણા આપણા મનમાં જાગી હોય તેમ, આપણે આપણા ધર્મનાં બારીબારણાં એ રીતે બુદ્ધિમાં મૂકી દીધાં છે કે બહારથી આવતી આધીઓમા આપણે આપણી ધરતી ઉપર ચિયગતાથી આપણા પગ ટેડરી શકતા નથી એનો ઉપાય એ નથી કે આપણે આપણાં બારીબારણાં બદલ કરી દેવાં એ આધીઓ સામે આપણે અડીખમ ખડકની જેમ ઊભા ગઈ શકીએ એવા અતઃસત્ત્વની ઉપાસના એ જ એક ઉપાય છે, ને કરીફગિને આપણે તે બિન્દુ પર આવડું પડે છે જ્યાં આપણી માનવતાને ઘાટ અપાય છે એ છે આપણી વિદ્યાઓ ઔદ્યોગિક ક્ષતિએ શ્રમવિભાજન (Division of Labour)ના બિદ્ધાંતને વ્યાપક રીતે ઉપયોગમાં લેવા માંડ્યો ત્યારથી વિદ્યાઓમાં પણ એ નત્ત દાખલ થયું ને વિજ્ઞાન તથા માનવવિદ્યા એવા બે પ્રવાહો શરૂ થયા શરૂઆતમાં તો એ લગભગ એકબીજા સાથે ભળીને વહેતા હતા, પણ વખત જતા એ અલગ થઈ સમાન્નર ક્ષીટીએ વહેતા થયા. આ પરિસ્થિતિ છેલ્લા ઘોડા દાયકામાં જ જન્મી છે, ને વિજ્ઞાનનો પ્રવાહ વધુ ને વધુ પહોળો બનતો જાય છે

આજ તો માનવનિધાના થતી પ્રગતિ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ આગળ જાય છે ઝખવાતી લાગે છે વિજ્ઞાનની શોધથી મનુષ્ય ચંદ્રવાસી બન્યો ને અન્ય અહો પર પણ તે પગ મુકશે એ હમીકતોનું લોકમાનસ પર જેવું તેવું જાડું નથી આની અસર વિજ્ઞાન પાછળની વેતજાલરી દોષમાં જોઈ શકાય છે આમાં રહેના ભયરયાન પર ઘણા સમય પડેના આગળી મૂ તા બદ્ધાંત રમેયે કહ્યું હતું કે, 'આપણે બાર્મેરિયનો (જગનીઓ)ની જાત સર્જી ગયા છીએ' આના પશ્ચિમ આજે દેખાવા માડયા છે યંત્રનિર્ભર વિજ્ઞાન માણસને પણ યત્ર જેવો બનાવી ગયું છે યુરોપમાં એણે સંપૂર્ણ વર્ષ જામા યું તે પહેલાની શ્રમવિલાસનને પગને પગને આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ હતી લગલગ છએક દાયકા ઉપર એનો ઉ નેખ કન્તા કવિવર ગીન્દનાથે કહ્યું હતું કે—

‘પશ્ચિમમાં વાલિન્ટિન અને ગાજકારણનો ગાંધીય સભ્યે ચોકસાઈપૂર્વક દેખાવી તૈયાર કરેલી માનવમાસનીઓનું ઉત્પાદન કરે છે બગવાને સાચે જ માણસને માનવ થવા સક્ત્યો, પણ ખીમાદાજ આ આધુનિક પેઢાગતી બનાવટ એવી તો નખશિખ સંપૂર્ણ અને અદ્ભુત છે, જનવર યંત્રોત્પાદનની જેમા એવી તો જુ છે કે મુદ સર્જનદારને પણ પોતાના દેવી નુમાથી સર્જેલી ને પ્રાણતત્વથી ભરેલી વસ્તુ તરીકે એને જોખખરામા મુકી પડે’

કવિવરે આ અવનોમન કહ્યું ત્યાંપછી તો યુરોપમાં માનવવિદ્યા ને વિજ્ઞાન વચ્ચેનું અનર ધણ વડી ગયું છે અને તેમાંથી અને નવી સમસ્યાઓ જન્મી છે

[૧૨]

જે સમસ્યાઓનો જગતિક સદર્મમાં અર C નેખ નહિ કરતા આપણને નાગેવગે છે તેના પૂતો એનો થોડોક નિર્દેશ મ્ત્રી લઈએ વિજ્ઞાનનો મળધ મુખ્યત્વે વસ્તુજગત સાચે દાર્ઢ માનવવિદ્યાના પ્રમાણમાં આપણે વિજ્ઞાનમાં કઈ નાટુ પશ્ચિમ વાવવાની લમતા ધનવતા થયા છીએ આપણા દેના નિજાનીઓએ આતંગાટ્રીય ખ્યાનિ મેગરી છે યંત્રવિજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ વધી ગયા છીએ એ જાડુ પશ્ચિમની શાગના રિન્ય તરીકે આપણા યુઓની પ્રથસા માગી લે એવું છે આપણા સાંકૃતિક મદર્મમાં આપણી આ જનિવિધિને ને અન્યાસ થાય તો આપણે હવે એ પ્રિમેટે આપીને ામા છએ ન્યા એને ચોકસા વિજ્ઞાના વાજવાની, યુરોપ-અમેરિકાને નથી તેવી તક આપણને છે ‘ધનધાન્ય-પુષ્પભગ’ આપણી વસ્તુભગમાં જીવનામનની જે અખૂ મનવાણીઓ

એના અનેક સ્તરોમાં વહે છે તેને સપાટી પર લાવવાનું, વખતોવખત ચંડી કરાકી બનતી આપણી લોકભાતાઓનાં ગાંઠાં ઘોડાપૂરેને ભગીરથની જેમ ભારતના વિગટ જનસમુદાયને તારતી જાહનવીઓમાં પલટાવવાનું, વેરાન રણોને લીલીછમ હરિયાળી ધરતીમાં ફેરવવાનું—એવું એવું કેટલું બધું આપણા વૈજ્ઞાનિકોને પ્રતિપજ આપવાન આપી રહ્યું છે ! જે એ દિશામાં આપણું વિજ્ઞાન વળે તો માનવ્યની જે ભૂમિકા પર માનવવિદ્યાનો પાયો ચણાય છે તેને એમાંથી અખૂટ તાકાત મળે, વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યા વચ્ચે અભેદ રચાય, અને જે શ્રેય તરવની માનવજાત અનાદિકાળથી ઝંખના કરતી આવી છે તે તેને લાધે.

એટલે પશ્ચિમ પાસેથી મળતા વિજ્ઞાનનો આપણી પોતાની રીતે ને આપણી આગની જરૂરિયાતો તથા માન્યૃતિક સંદર્ભને જાળવીને સત્કાર કરીએ એ યોગ્ય છે. પરંતુ એ સાથે ભાગત પાસે માનવવિદ્યાનો જે મોટો વારમો છે તે તરફ જરા જેટલું પણ દુર્લક્ષ થયા ન પામે એ માટે આપણે સતત સાધવાની ગખનાની રહે છે આપણા વિદ્યાજગતમાં એનો વધતો જતો અભાવ ચિન્તાજનક છે આ માટે એક ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડશે. આપણી ભાષાઓના મૂળ સમૃદ્ધતા છે. વિજ્ઞાન માટેના વધતા જતા આકર્ષણે સંસ્કૃત માટે એક પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ જન્માવી છે આપણી ભાષાઓ માટે સંસ્કૃતનું મન્ય કેટલું બધું છે તે તો આપણી ભાષાઓ જેમ જેમ ખેડાતી થઈ તેમ તેમ આપણા લોકોને વધુ ને વધુ ગ્પષ્ટ થતું ગયું. એક દુહામાં એ હકીકત બહુ સારી રીતે મુકાઈ છે. એમાં ભારતની વિવિધ લોકભાષાઓનો ‘ભાષા’ તરીકે ઉલ્લેખ કરી કહેવાયું છે કે —

માપા શાયા હૈ સહી, સસ્કૃત સો હી મૂલ,

મૂલ રહત હૈ ધૂલમે શાલામે પલફલ

એ તો સુવિદિત છે કે સંસ્કૃતના ભવ્ય વાગ્સાને આપણી લોકભાષામાં ઉતારવાનો આપણો પુરુષાર્થ ધણો નોધપાત્ર રહ્યો છે, અને એને પરિણામે આચાર્ય આનન્દશંકરે નોંધ્યું છે તેમ સંસ્કૃત ન જાણનાર અનેક મૂળા બોલતા થયા અને ‘જે હુ ગરા સંસ્કૃત જાણેલા પડિતો ઝોળગી શકતા ન હતા તે તેઓ સહેલાઈથી ઝોળગી’ ગયા. એથી સંસ્કૃત બોલચાલની ભાષા મટી ગઈ હોવા છતાં એના મૂળમાંથી પોપણ મેળવતી ભાષાઓ શાખાઓ ફળફૂલથી પાગરની રહી છે, પરંતુ મૂળ જે મુકાઈ જાય તો એ શાખાઓનું અસ્તિત્વ ઘણા મોટા જેખમમાં મુકાઈ જાય એ સમજી શકાય

એમ છે. આના સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથનું એક વિધાન યાદ રાખવા જેવું છે. એ મુજબ 'વૃક્ષમાં સંચિત થયેલો અગ્નિ ફૂલેલું સર્ગન કરે છે, બંધન મુક્ત થતાં રાખમાં તે અવસાન પામે છે.' આપણે માટે સંસ્કૃતનું મૂલ્ય વૃક્ષમાં રહેલા એ પ્રાણવાન વદ્ધિ તરીકેનું છે.

સંસ્કૃતના આ ઉદ્દેશ્યમાં પાઠી, પ્રાકૃત, અવેગ્તા, કાર્મી, અરણી, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓ તરફની આપણી યેદરકારી પણ અભિપ્રેન છે. એ જ સ્થિતિ ગુજરાતી અને આપણી ભગિની ભાષાઓની પણ છે એ બધી ભાષાઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિની જાગૃતી સર્જી છે એના સ્પર્શ વિનાની આ ભાષાઓ જગતની જે રીતે કાપાપણ્ટ ચર્મ ંદી છે તેમાં આપણને આપણા મૂખમાંથી ઉખાડી ક્યારે ફેંટી દેશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે-પણ એ દિવસ દુર્ભાગ્યે દૂર નહિ હોય, એટલે આપણા માદિન્યના પ્રવાદને અખંડ વહેતો રાખવા આપણા વિદ્યાપ્રીય ક્ષેત્રે વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યા વચ્ચે સમન્વય સાધવાની અનિવાર્યતા આપણને સમન્વય અને આપણે તેનો સ્વીકાર કરીએ એ ઘણું જરૂરનું બન્યું છે

[૧૩]

આ સંબંધમાં પશ્ચિમ તરફ નગર કરતાં જણાશે કે ત્યાં વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યા વચ્ચેનો સંબંધી સંબંધ જાણે કે તૂટી રહ્યો છે, પરિણામે પોતાની અભિસાર્થ શુભાચી મનુષ્ય છિન્નમાનવ બનવાની દિશામાં ફેરવાઈ રહ્યો છે. આમાંથી હાલવાનો જો કોઈ માર્ગ જાણે જાણે પણ દેખાતો હોય તો જ્ઞાનના ખંડ-દર્શનની જગ્યાએ એની અભિચાર્યતા પ્રકાશમાં આપણે વિદરી શકીએ એવી પરિસ્થિતિ મળવાનો છે

પશ્ચિમ એ દિશામાં ક્યારે વજશે એની ગદ્ય જોયા વિના આપણે આપણી પોતાની રીતે જ આ ગભીર મનઝ્યા દસ કરવી જોઈએ. એ માટે આપણી પામે સારી એવી જૂમિકા છે. ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોમાં જે પ્યાન બુદ્ધિના વિકાસ ઉપર અપાતુ તેવું જ હૃદયના વિકાસ માટે કાળજીપૂર્વક અપાતું. આપણી માનવવિદ્યાઓ હૃદયધર્મમય જની ને વસ્તુજગત એનાર્થી દીપ્તિમન્ન બનતું આપણી એ વિદ્યાપીઠોમાં કોઈ એક વિદ્યામાં પારંગત બનતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીએ જીવન સાથે મળેલ ધગવની વિદ્યાઓનો વ્યાપક સંપર્ક સાધવાનો રહેતો. કેળવણીનો ત્રીક આદ્ય પણ આને મળતો હતો ત્યારે આજની જેમ માણસને 'કોનોમિક મેન', 'ઓર્ગેનિઝેશન મેન' કે એવાં લેખલો લગાડવામાં આવતાં નહોતાં.

દૂંકમાં, માનવવિદ્યાના વિચારજગત ને 'વિજ્ઞાનના વસ્તુજગત' વચ્ચેની બેદરખાઓ બૂંસાઈ તેમાંથી એ બન્ને વચ્ચે રહેલા સમાન સત્ત્વનું દર્શન થાય અને માનવજીવન વધુ સમૃદ્ધ, વધુ સુંદર ને આનંદપૂર્ણ બને, એવી દિશામાં આપણા વિદ્યા જગતે ગતિ કરવી જોઈ એ

[૧૪]

એ સ્થિતિ સર્જાય ત્યાં સુધી અનેક મુશ્કેલીઓનો આપણે સામનો કરવાનો રહે છે. એ દિશામાંની આપણી ગતિ હજી મંદ છે. આપણે જોયું તેમ સ્વરાજના આગમન સાથે આપણા લેખકો નવી ક્ષિતિઓની શોધમાં પડ્યા, ને એ શોધો મદદઅથવા પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવવામાં કે અનુકરણની દિશામાં વળતી થઈ પરિણામે નવલકથા કે નાટક જેવી કલાકૃતિઓના સર્જનન્યાપારમાં અનિવાર્ય લેખાતી દટ્ટિની વિચાળતા, પરલક્ષિતા ને કદપનાનું સાતત્ય દાખવવાનું આપણા લેખકો માટે હજી બાકી છે અત્યારે તો એમની ગતિ ઊર્મિકવિના અને નવલિકા જેવી નાની મીનાકારીની દિશામાં હોય એવું જણાય છે. એમાં શબ્દોની રમત, દુર્બોધતા, ઘટનાતત્ત્વનો લોપ, આકારનિર્મિતિમાં જ કલાની સાર્થતા આદિ પ્રલોભનોમાં થોડો વખત અટવાઈ, આપણી સર્જનપ્રવૃત્તિનાં ડહોળાયેલાં નીર નીતરવા માંડ્યાં હોય, ને આપણા નવોદિત કવિઓ રણમાં લુપ્ત થવા માંડેલી આપણી સરસ્વતીનાં લોકસાહિત્ય ને લોકખોલીમાંનાં મૂળ ઝાંધવામાં ને તેનાં અમૃતમીઠાં ઝગણાને નવી તાજગી સાથે ફરીથી સપાટી પર વહેતાં કરવાના પુરપાથમાં મડયા હોય એવી આજની છેલ્લામાં છેલ્લી કૃતિઓ જોતાં જણાય છે. શબ્દોને ભાંગી તેમને નવો ને પ્રતીતિકર ઘાટ આપવો, નવા શબ્દોનું સર્જન કરવું, અગ્રેજ કે અન્ય ભાષાઓના શબ્દોનો, પૂર્વાપર સબધમાંથી અર્થનિષ્પત્તિ થાય એ રીતે, ઉપયોગ કરી એવા શબ્દોનું શુભ્રાતી-કરણ કરવું, આપણા ગમ્મલડોળને સમૃદ્ધ કરવો, ભાષાના ઉપયોગ-માંથી આભામી સરકારિતાને દૂર કરી રાજની ખેલચાલની ભાષામાં નવી છટા ને ચેતનાનો સચાર કરી તેને અભિવ્યક્તિનું સચળ વાહન બનાવવું,— આવી આવી આપણી દટ્ટિએ પડતી પ્રવૃત્તિઓ આપણા આજના સર્જકોને આડે છે એને પરિણામે જે સાહિત્ય સર્ગર્ષ રહ્યું છે તેમાં ઊર્મિકવિતા ને લઘુકથાના ક્ષેત્રનું આપણું પ્રદાન ભારતીય સાહિત્યના સદર્ભમાં નોંધપાત્ર લેખાતું થયું છે. એ આપણા સાહિત્યનો જન્મ બાળ આપણને ગમે તેવી છે. પણ એટલાથી આપણે સતોષ લઈ શકીએ નહિ એ તો નવલકથા ને

નાટકના ક્ષેત્રે આપણી સિદ્ધિઓ પશ્ચિમને પણ અહોભાવથી જોવા લક્ષ્યાવે
એવી અને ત્યારે જ શક્ય બને.

એ દષ્ટિએ પશ્ચિમ પામેથી જો કંઈ લેવા ને શીખવા જેવું હોય તો
તે ત્યાંના મોટા સર્જકોનો પુરુષાર્થ છે.

ઉદાહરણ તરીકે અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં સોવિયેટ રશિયાએ
ઉત્તમ લેખાય એવું 'કેટ્યુ' બધું સર્જ્યું છે! ત્યાં જે નવવક્યાઓ લખાઈ
છે તેમાંની ત્રણ તો નોબેલ પારિતોષિકની વિજેતા બની વિશ્વકૃતિઓ બની
ગઈ છે. આ સદીની યુરોપીય સાહિત્યિક સિદ્ધિઓ પણ એવી જ મહાન છે
એમાં નવલકથાક્ષેત્ર મોખરે રહ્યું છે. નોબેલ પારિતોષિકના વિજેતાઓની
નામાવલી આની ગૌરવભરી તવારીખરૂપ છે નાટકના ક્ષેત્રે પણ યુરોપ પાસે
સમૃદ્ધ જમાપાતું છે. એ સંદર્ભમાં આપણે એ વિચારવું રહે કે આપણી
સૂક્ષ્મતમ સંવેદનાને સ્પર્શે ને આપણા સમસ્ત ચિત્તતંત્રને ખળભળાવી
મકે એવું ધણું ધણું આપણી યોગેર બની રહ્યું છે, છતાં આપણી સર્જક-
પ્રતિભાને 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી મહાન કૃતિઓના સર્જનમાં એ કેમ દોરી નથી
જતું? આપણા સમાયોગકોને કેમ અમ તોપ વ્યક્ત કરવો પડે છે કે આપણાં
નાટકો પૈકી જેમાં તખ્તાઢાયકી છે તેમાં કવાની ઊણપ છે ને સાહિત્યકૃતિ
લેખે સાગં નાટકોની તખ્તાઢાયકી પાંખી હોય છે? આપણે ત્યાં હવે તો
ગ્રામચિત્તારોમા પણ કોલેજો અસ્તિત્વમાં આવી છે અને એ બધી
ગ્રામસરકૃતિની નાલિ જેની બનવાના મનોરથો મેવે છે. દર વર્ગે તેઓ
નાટ્યમમારંભો યોગે છે પણ એ બધામાંથી વિદ્યુતકવેડા, હક્કાં મનોગંજન,
કડાસો, કે ચગગડિયાં ઉપગંત આપણને કેમ કશું વધુ મુખ્યવાન નથી લાધતું?

આ પ્રશ્નોના જવાબ યોધવા દૂર જતું પડે એમ નથી. આપણે
જાણીએ છીએ કે સાહિત્યનું ગિગમગ્યાન-સાહિત્યની ગંગોત્રી-શૃન્ગાવકાશમાં
નથી, એની સગવાણીઓ સર્જક જે ધરતીમા હોય તેમાંથી ફૂટે છે. આ ધરતી
તે એનો સમાજ ને એના સામાજિક તથા પ્રાકૃતિક મંદબોં આપણા
મર્જકના સામાજિક મંદબોં ને તાણાવાણા કેવા પ્રકારના છે એ પ્રશ્ન અન્યને
પૂછ્યા કળા પોતાને મર્જક લેખનારે પોતાની જાનને જ પૂછવા જેવો છે.
આપણા સર્જકો પોતાના નાનકડા વર્તુળ બહાર જે વિશાળ જનસમુદાય
છે તેના જીવન માથે કેવી રીતે ગૂંથાયેલા (Involved) રહે છે તે તપાસવા
જેવું છે. અગાઉ આપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ પોતાના સમાજમા પોતે
પરાયો છે એવી માન્યતા નથી એને ગમે છે અને એથી પોતાના અનુભવ

બહારના એના વાચનમાંના વિદેશી સમાજમાં એ સમાનધર્મી શોધે છે. એ સમાજમાં તો એ બધી રીતે પરાયે છે, પણ એ સમાજનું સાહિત્ય, એની જીવનપ્રણાલી, રીતભાત આદિ અંગે લખાણો દ્વારા માહિતી તે મેળવે છે તે એને પોતાનું અનુભવ-જગત લેખી પોતે જેને સર્જન માને છે તેવી પ્રવૃત્તિ આદરે છે. પરિણામે એના સર્જનમાં નથી હોતો અનુભવનો રણકો કે નથી હોતા કથા જીવનસંદર્ભો

[૧૫]

આ રીતે પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી સર્જન કરતો આપણો કલાકાર પોતાની આસપાસ અનુભૂતિનું વિશાળ ક્ષેત્ર હોવા છતાં 'પાનીમે' મીન પિયાગી' જેવી હાલતમાં અટવાય છે. પોતાના સર્જન માટે એ જેના પર મીટ મારે છે તે પશ્ચિમનો સમાજ ઉદ્યોગી-કરણના પ્રયત્ન ઓથાગ નીચે હોવાથી ધ્યાનિક વૈશિષ્ટ્યનો ત્યાં સદંતર કહી શકાય તેવો લોપ થયો છે. રવીન્દ્રનાથે જે માનવગાંસડીના ઉત્પાદનનું પશ્ચિમના સમાજમાં દર્શન કરેલું તેવી ગાંસડીઓમાં ત્યાંનાં માનવસમૂહો ને રચણો પણ પરિણમ્યાં છે. આથી જીવનની વૈવિધ્ય સમૃદ્ધિ ઘટતી જઈ તેમાં એકધારાપણું, યાંત્રિક એકતાનતા, વૈશિષ્ટ્યશૂન્યતા ને કંટાળો પ્રગટે છે આ છે પશ્ચિમના કલાકારોના સર્જનન્યાપાર આડેના પ્રયત્ન અવરોધો ને ઓથાર. એની રૂધામણ અનુભવતાં પોતાની જાતને જીવનની યાંત્રિકતાની ચૂડમાથી ઉગારવા તેણે મથવાનું હોય છે ને તે સાથે આ બધા ઓથાર નીચે દબાઈ નિર્જીવ વસ્તુરૂપ બનતા મનુષ્યમાં રહેલા મનુષ્યત્વને શોધી કાઢી તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા તેણે કરવાની છે. આ ભગીરથ કાર્ય પાર પાડતાં પશ્ચિમના સમર્થ સાહિત્યરવામીઓ જે અમર સર્જન કરતા આઝ્યા છે તે આપણા સૌના આદરને પાત્ર છે આપણે જે બહારથી કશું પણ અપનાવવાપણું હોય તો માનવસમાજ સાથે એકાત્મતા સાધવાની આ સાહિત્ય ગ્વામીઓની અસાધારણ શક્તિ, ધૃતિ, નિર્ભીકતા, આત્મગૌરવ, દૃઢ મનોબળ, અવિશ્રાન્ત સાધના અને ત્યાગ અગ્રસ્થાને છે. એ આપણું કેવું મોટું સહભાગ્ય છે કે આપણા થોડાંક મહાનગરો બાદ કરતા આપણી વિરાટ જનતા હજી પશ્ચિમી જીવનના યાંત્રિક દાયામા ઢળાઈ નથી ગઈ પશ્ચિમના કલાકારોને અદેખાઈ આવે એવી વૈવિધ્ય-સભરતા આજ પણ એની પામે ભારેભાર પડી છે

પરિણામે પશ્ચિમમાં માણસની વ્યક્તિગત મુદ્રા ખૂંસાઈ એકસરખાં મહોરવાળાં માનવસુખો સર્જાઈ રહ્યાં છે તેમ હજી આપણે ત્યાં બનવા નથી

પામ્યું. આપણી વ્યક્તિઓએ પોતાની વ્યક્તિમત્તા નથી ગુમાવી આમ જા
આજના મોગ ભાગના ભારતીય આદિય પગ નજર કરીનું તો આ નામ
જુદાં દેશનો અપરાધ બાદ કરતાં કાશ્મીરી, ગુજરાતી કે મગી પાત્રો
સામાન્ય રીતે ખીમાંડાગ બનેલા નજરે પડે છે વૈવિધ્યમાં એકતાના અનુભવ
કગવનાના આનંદને ધ્યાને ઉછીની વીધેની ચાલિત એકતાનું દર્શન કગવવા
મથતો સર્ગક નકલી અને અમલી વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંચી નાખી પોતે
ઢાઈ અપૂર્વ સર્ગન કરી રહ્યો છે એવું માનતો નજરે પડે છે ત્યારે એના
નકલીપણાની નિરૂપનાનું જ દર્શન થાય છે આપણે ત્યાં મહાશય દેસાઈ
કે કનૈયાલાલ સુનશીના કગતા પન્નાલાલ પટેલની નવનકથાઓમાં આપણા
લોકોએ આત્મીયતાના સવિશેષ દર્શન કર્યા છે ને એ વાતોમાં એમને સાદું
એવું પોતાપણું જણાયું છે તેવું ગદ્ય પન્નાલાલે સર્ગક તરીકે ઈડરિયા
ગદને લીજ અને નામુગના ગદ તરીકે નવી પછુ ઈડરિયા ગદ તરીકે જ
જોળખાવ્યો છે એ આપણા દેશની અન્ય ભાષાઓમાં આવા પ્રયત્ન પુરુષાર્થ
થઈ ગયા છે એ નોંધપાત્ર છે જેને નિતાનત ભારતીય ભૂમિની-મનુષ્યની
કથા કહી શકાય તેવી ભૂમિકા પડે તો તાગડકર 'ગણદેવતા' કે 'આરોગ્ય
નિકેતન' જેવી દૃષ્ટિઓ સજો છે તે ભારતીય લેખક જ આપી રાકે એમ
આપણે નિ સંકેત -કી ગણીએ અહીં જણાવેલા ભાષાની એક નવનકથા
'અમન સતાન'નું પણ નમજી થાય જોખીનાથ મદાન્તીની આ નવનકથા
ઢાઈ આદિમાં પ્રજ્ઞની ગદો પીડાણીની માત્ર નવશશ્ત્રીય વાન ન રહેતાં
એક સર્ગનાત્મક દૃષ્ટિ બની જાય છે જે ભારતીયતાને આપણે અભિન્યક્તિ
આપી છે તેના આપણને આમાં દર્શન થાય છે

પરંતુ આ ઉદાહરણો હાલ તો અપનાદરૂપ જ લેખાય એવા છે જેકે
આપણા લેખકોમાં આ ક્ષેત્રમાંની આપણી મર્યાદાઓ અંગેની સમાનતા
કેળાઈ રહી છે, ને એમાં અકગતા મેળવવા પ્રયત્નો પણ થઈ ગયા છે એ
દૃષ્ટિએ ચિન્તનાત્મક ગદ્ય અને નિમિષ સાદિલનું આપણે લા જે રીતે
ખડાણ થયું છે તે નોંધપાત્ર છે એમાં હાલ જે મોનાકારી હજી વ્યક્ત
કનની સાધના નજરે પડે છે તે વખત જના મોનાકારી મિત્ર કે અનન્તા
દેશોગ જેવા ધીંગા આપણે અને શિષ્યની ઝિગામાં ન વળી ગઈ એવું
માનનાની જરૂર નથી પરંતુ એ નાટે હજુ આપણે વધી મજલ કાપવાની
રે છે નિમિષ કે ચિન્તનાત્મક ગદ્યખાણોથી આગળ વધી સગળ
પ્રથમ આયોજન કે નિર્માણ કરવાની દિશામાં ભારાન્તર પ્રતિસ્થિ આપણે

વડા આગળ વધના નથી આપણા અથો મોઠે લાગે આપણા છૂંક લખાણો
 કે નિનધોના સમ્રદ્ધિ હોય છે આપણા અધ્યાપકો પાઠ્યપુસ્તકોનું સંગ્રહ
 અથ તરીકે સર્જન પ્રે છે પણ તેમાં મહા જે લાભાન્તરિયા શુભતા ને
 પરાપણી (Parasitic) વનણુ હોય ઇ ચીનાચાનુ ને ધસાર્ધ ગરેના
 શબ્દોને બંને વક્તવ્યને અસંગ્રહક બનાવના ને તાજગી બક્ષતા શબ્દો
 શોધવાની કે સર્જવાની નહિ જેવી તૈયારી એમાં દખાય છે મોટા સર્જન
 માટે પ્રચી સામગ્રીરૂપ લેખાતા આવા બધા તરવો અગે આપણા
 સમાનોચકો જે જરૂરી માર્ગદર્શન આપના ગહે તો સર્જન યાપારને એ ધણુ
 ઉપકારક નીચે

આમાં આપણી બન્ય પ્રાચીન સાર્વત્રિક પગપરને ઠાજે એ રીતે
 વિશ્વસાહિત્યની દરોળમાં આવતા પહેલાં આપણે વણી મળલ કાપવાની
 છે પણ જે ધડીએ મન એ ક્રિયામાં પોતાની બધી શક્તિ અને નિષ્ઠા
 સાથે પ્રવૃત્ત થશે તે જ ધડીથી આજે જેમ માનવસંજિત યાનો આપણી
 પનામાં પણ ન આવે એવી ગતિથી સ્થૂળ અતરા કાપે છે તેમ આ
 અતરો જોતજોતામાં હટી જશે એ આશા મનવા માટે આપણા નવીનોનો
 હિસાબ આપણને પ્રેરણા આપે છે જોનાતી લાભને શિષ્ટ સાહિત્યના અનણી
 નાણાની ક્ષમતા અપાનનાના એમના મલાન અને સમજપૂર્વકના પ્રવલ્નો,
 ને પ પગમાં બવાઈ રહેવા આડ છૂણા ત મનનું ને નિમેલી લેખાતુ એમનું
 માનસ આપણને ગમે એવું છે પણ જે ધર્મ ઉત્તમ છે તે અ યત્ર છે એના
 ખ્યાનથી પ્રેરણા માટે મહાજો વિદ્યા ઉપર મીઠા માડતા રહેવાનું માનસિક
 વનણુ સજ્જનશક્તિ આડે મોગ અવરોધ ઊભા પ્રે છે એ અગે વખતે
 વખત સમભાવપૂર્વક તજજો નરકથી એમને દિશામૂચન થતુ રહે ને એમના
 મગનાખોર માનસને એ રુચ નહિ તા પણ મોડી વહેલી એની અમર થયા
 વિના નહિ ગહે પ્રાણ ઇ એમના એ માનસ પાછગનું ચિરતત્ત્વ તો સય
 માટેની જોજ જ હોઈ શક-ને જે ડોઈ સાચા સજ્જ બનવાના રુચને
 સેવે છે તેને આથી લેશમાત્ર પણ નીચું નિશાન તાકનું પગડે તમ નથી

[૧૬]

આમ સાહિત્ય માટે નિરતર જે નીચની ક્ષિતિએ આપણે દૂઢતા
 રહેવાનું છે તેનો વ્યાપ અપરિમિત છે અને જીવન સાથે એને ગાઢ સબધ
 હોઈ ફરીથી આપણે તે એકના એક પ્રશ્ન સામે અ રીતે ઊભા રહીએ છીએ

કે લેખક અને વાચકની સંદિયારી દુનિયા કઈ? એમાં લેખક કયા વાચકને
 ને કયાં સુધી સાથ કરી શકે છે? ગાંધીજીની જે વાત હતી તે જ ફરીથી
 આપણી સમક્ષ આવીને બિમ્બી રહે છે. ગઈ કાલે જે કંઈ હતું તે આજે
 નથી, ગઈ કાલની ખોવાઈ ગયેલી દુનિયા આજે તેના તે રૂપમાં પાછી આવે
 એમ નથી એ હકીકતનો સ્વીકાર કરીને જ આપણે નક્કર જૂમિ પર ડગ
 ભરવાનાં રહે છે. અગાઉ કવિ અને શ્રોતા વચ્ચે જે અબેદ હતો તે આજે
 સમ્બન્ધ-માધ્યમ (માસ મીડિયા)ના જમાનામાં રહેવા પામ્યો નથી. સમ્બન્ધ-
 માધ્યમે વક્તા ને શ્રોતા વચ્ચેનો વ્યવહાર એકમાર્ગી બનાવી દીધો છે. એ
 બેઉ વચ્ચેની સંવાદની જૂમિકા લુપ્ત થઈ છે, ને ટેકાવિઝન જે આપણે ત્યાં
 હાથવેંતમાં છે તે આવનાં તો એ જૂમિકાના પુનઃસર્જનની આશા પણ
 સંભવનઃ નહિ થઈ જશે. એ સંલેગેમાં જેમણે સાહિત્યને પોતાનો ધર્મ
 લેખ્યો છે તે સૌની એ જવાબદારી અને છે કે સમ્બન્ધ-માધ્યમનો વિરોધ
 કરવાને બદલે માનવજીવનને ઉર્ધ્વગતિ આપવા એનામાં કેવી રીતે સંવાદિતા
 પ્રગટાવી શકાય તે શોધી કાઢવું જોઈએ. હેતુ યોગ્ય વખતમાં ચક્રચિત્રની
 દુનિયામાં સત્યજિતરાય જેવા નિર્માતાએ લોકમાનસ પર જે પ્રભાવ પાડ્યો
 છે તેમાં આ માધ્યમોના શ્રેયમાર્ગના નૂતન પ્રવાસની શક્યતાઓ રહેલી
 જણાશે. એ દિશામાં એની ગતિ વાળવા આડે અનેક મોટા અવરોધો છે
 ને એ વધના રહેવાના છે. પણ એમાં સર્જક પ્રતિભાને જે અચંડ આહ્વાન
 રહેતું છે તેમાં આપણે માટે સફળ પુરુષાર્થની અનેક નવી શક્યતાઓ છે.

સફળ પુરુષાર્થનો એવો દિવસ આપણે માટે ધણો દૂર ન હો એવી આપણી
 પ્રાર્થના સાથે એ પ્રતીતિ આપણા મનમાં દૃઢ બને કે માથુસ જંતુ નથી કે
 નથી એ દોષ તુરંત વરતુ. એનાથી શ્રેષ્ઠતમ જગતમાં બીજું કશું જ
 નથી, અને એથી સર્જક તરીકે જે આપણા સહપ્રવાળીઓ કરતાં આપણે
 કંઈક વધુ દૂર જોઈ શકતા હોઈએ તો પરાયાપણાની કે એકલવાયાપણાની
 મનોદશા આપણે માટે આત્મઘાતક છે, એ વાત એકદમ ક્ષણ માટે પણ
 આપણાથી ન ભુલાઓ! જે માનવમહેગમણને તીરે આપણે બિલા હાંએ
 તેનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છે. એની સાથે તદ્દાકાં થવાના પ્રતિપગના
 આહ્વાનને ઝીલવાનો આપણો કવિધર્મ પરમ સત્યની એવી અભિવ્યક્તિમાં
 પરિણમે જેમાં છે આત્માની અમૃતા કયા

વિવેચન-વિભાગના પ્રમુખ શ્રી જયંત પાઠકનું વ્યાખ્યાન સાંપ્રત સાહિત્યવિવેચન

[૧]

પ્રમુખશ્રી, સજ્જનો અને સન્નારીઓ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ ૨૬ મા અધિવેશનમાં વિવેચન-વિભાગના પ્રમુખપદ માટે મારી વરણી કરવામાં આવી તે બદલ હું પરિષદના સચાલકોનો તથા આપ સૌ સાહિત્ય-રસિકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ પદ મને અપાયાના નિર્ણયની જ્યારે મને જાણ કરવામાં આવી ત્યારે પહેલાં તો મેં આભારને બદલે ભારતી લાગણી અનુભવી છતાં આપ સૌએ મારામાં મહેલ્લા વિશ્વાસથી પ્રેતસાહિત થઈને હું આ કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું, ને જે થોડો સમય મને તૈયારી માટે મળ્યો. તેમાં મારા વિષય સબધી મેં જે કંઈ વિચાર્યું છે તે આપ સૌના નિરીક્ષણપરીક્ષણ માટે અહીં રજૂ કરું છું.

કૌચવધપ્રસંગથી વાતમીકિને થયેલો શોક અનાયાસ શ્લોકમાં ઉદ્દગારિત થયો તે પછી તરત એમના મુખમાથી આશ્ચર્યપ્રસંગ સરી પડ્યોઃ કિમિદમ્ વ્યાહતમ્ મયા । “મારાથી આ શું બોલાઈ ગયું ?” આ ઉદ્દગારની સાશ્વર્ય પ્રશ્નાર્થતા વ્યક્ત શોકભાવ પરત્વે નહીં તેટલી વ્યક્તિના વૈગિષ્ટ્ય પરત્વે હશે એમ સમગ્રમય છે. વેદનશીન ચિત્ત, સવેદનાની ઉત્કટતામાં, ઉગ્રતામાં સામાન્ય વ્યવહારની વાણી છોડીને અભિન્યક્તિની વિશિષ્ટ ભાષા ધારણ કરે છે, અથવા એમ કહો કે સવેદનની ઉગ્રતાની આય લાગતા વ્યવહારની ભાષા તેના પદાન્વયમાં ને પદવિન્યાસમાં, લયની ગતિમાં ને

આરોહ્યારોહમા વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત કરે છે આનંદરસનં કરે છે તેમ વચન
 આનંદ એના એ જ દલો નના જેવા વાગે છે તેમ વાળી નવન પામે કે
 આમ વાદ્યમીડિના પેલા પ્રેમમા કાવ્યનિર્મિતિના ઘડક તરવેનો ને એમના
 પેના કોતુકપ્રશ્નમા એ તરવેને ઓગળવામનવવાની વિવેચનકૃતિનો ઉપ
 જોનાય પહેતુ સર્જન અને પદ્ધતિ વિવેચન એ ખરુ, તો એ સાથે આ પણ
 એમુ જ ખરુ કે વિવેચન નગર સર્જનની સફળતાનિ ક્ષતાનો, તેની
 ઉચ્ચાચનાનો ને માર્યકનાનો વિવેકપૂત નિર્ણય અશક્ય હવિ કાવ્ય એ
 ને પડિતો એનો રસ જગે-જગે એમુ જ નથી પણ માણે અને મણાવે,
 પદ્ધતિ ભયે એ પડિત ખુબ્ જિ હોય કે કવિની ગમ્મણિને વ્યાપીમાથી પેના
 કોઈ અન્ય વ્યક્તિ દોષ પેનો પ્રશ્ન વાત્મીયિને થયો તેમ ત્યા સાબળના કોઈ
 અન્ય ગણિક હોત તો તેને પણ થયો હોત એવી કપના મગામા બાધ નથી

સાહિત્યને ઓગળવાની પ્રગતિ આદ્યીએ એમન સાહિત્ય એમ્મે થુ
 અને સાહિત્ય શા માટે એમ ને મુખ્ય પ્રતો જિલા થાય વિવેચનની પડિ
 ભાગમા કહીએ તો આદિયના ઉદ્ભવપહેતુ ને પ્રેમજન અગ્રે વિચાર જ્ઞાનો
 આવે, એ વિચારણામા સર્જકની કનાનિર્માણ માટે અનિવાર્ય એવી
 સજ્જતાનો અને ભાવકની અનુભાવન માટેની સજ્જતાનો વિચાર પણ
 મનાવેશ પામે આપણે ત્યા ને પશ્ચિમમા અમથના લાના પદ ઉપર આવા
 વિચારણા ચાલી છે, વાદો ને મિદ્ધાન્તો ગથપાયા છે, જમાને જમાને નના
 યુગમગોના મદ્ધમા, સાહિત્યમા પ્રગળા નવા ઉમેશોના અનુનક્ષમા એ
 સિદ્ધાન્તો તપાસના ગયા છે નના મિદ્ધાન્તો ગથપાયા છે, પંપગનો
 ક્યારેક પુગ્ગકાર તો ક્યારેક નિગ્ગકાર થયો છે ક્યારેક કોઈ મિદ્ધાન્તને
 વિશદ કરી તત્ત્વાનીન સદર્શને અનુકૂળ ને અનુકૂળ કગયો છે તો ક્યારેક વગી
 મૂળ સિદ્ધાન્તનો જ આધાર લઈ તેમાથી કનિત થતા પણ આચાર્યોએ
 અનુનિનખિત ગમેલા વિચારગોને પ્રગળ કરી સિદ્ધાન્તનો મિકાસ કગયો છે

સાહિત્ય શબ્દાર્થનો એમ આગવો પ્રપચ છે આ શબ્દ અને અર્થ
 સાહિત્યનિર્મિતિમા માધનસામગ્રી છે એકની એક માધનસામગ્રીથી આપણે
 જુદા જુદા ધાર ધરી શકીએ, અદુશાન કોઈએ તો ધાર્યા કગતા જુદો જ
 ધાર જિતરે કે પછી ધાર ન મ્હેનાય એમુય કષ્ટિક જની આવે આથી કના
 નિર્માણમા એક નીચ અનિવાર્ય શક્તિનો-પ્રતિભાનો ગ્રીમર કગે પડે
 છે ભાગીય મન્યનીમાસામા જેને પ્રતિભા તરીકે ઓગળવામા ચાલી છે
 તેને જ પશ્ચિમમા કૅલરિજના સમયથી-૧૯ મી સદીથી તો અચર્ય-કલ્પના

(imagination) નહીં છે એમ મનન થાય છે પ્રતિભા કે કલ્પનાશક્તિ વગર મન્ય થતું નથી, એમને જ હ-તકે કવે વર્મ વાલ્યમ્ મ્હીને કવિગકિતના અવર્નનનો મહિમા મોં આપજો સાહિત્યમાં શમ્દાર્થનો વિચાર કરીએ છીએ તે પેની શક્તિના આધિ મારડ પે પ્રગતતા શ-અર્થનો, લો સાધાગણ્ય શમ્દ-અર્થનો નહિ.

આમ જ્ઞાનમાં ગમીને આપજો નમ્દાયની રીનાની વિચારણા મ્હીએ શમ્દને જ્ઞાન મ્હો આદિમાં શમ્દ હતો એમ મ્હેવાયું પણ નાના પ્રેશમાં શમ્દનો વિચાર મ્હીએ ત્યારે જન જુદુ મ્હેવ પડે શમ્દના ઉલ્લસ પડેના માણસ લાગણી અનુભવતો હશે મવેન ને આગેગ અનુભવતો નશે બને પ્રાથમિક પણ વિચારશક્તિ એનામાં હશે એની મ્દપના ખોગી ઠવાનો બહુ મબન નથી લાન અને લાનાની યુગપત્ત મદગ્ધિતિ સરકૃતિની અમુક મ્દ્યાએ મ્હી રામય બાકી તો લાનની અભિ યમ્તિ માટેના એક સાધન તરીકે લાપા ઉદભરી હશે એનું અનુમાન જ વધારે સાચું ઠરે લાપા નગર આપજો વિચારી જ ન શમ્દને જુદિ કે સમ પનો યાપાર અર્થ જ ન શકે એમ મ્હેન મત્તર નાચું નથી નાગતુ લાવ અને લાપા વચ્ચે બને નાનો, અસલક્ષ્યક્રમ પણ ગાજો મ્હેનો કે એવું સમગ્નય છે લાન પ્રકૃતિ છે લાપા સરકૃતિ છે આગે મનુષ્યને લાપા સહજ લાગે છે તેનું કાગણ્ય આપજો વોથી એને અપનાની મ્દવો આપણી પ્રકૃતિના જ એક અસ જોની બનાની દીની છે તે હશે.

નાવિચારણામાં એ વિચારણાની ગતિ અને તેના લક્ષ્યમાં ઉપાલનનો પ્રભાવ મ્હે છે સાહિત્યઉપાદાન શ-મ્વાણીની જ્ઞનીમ્ આતર વિનક્ષણતાનો લીધે સાહિત્યમ્લામાં કેટનામ્ આગના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે રગ કે પથ્થર પોતે વસ્તુ તરીકે કશાના પ્રતીમ નથી એમને કશો અથ નથી શમ્દનું એનું નથી શમ્દ તો એના ઉલ્લસમાં જ કોઈ ને કોઈ અર્થ લઈને આ પો હોય છે મન્યમાં શમ્દના લક્ષ્યાર્થ-યગ્યાર્થ મુધી પડેાચી રાકાય છે એ બહુ તથાપિ શમ્દનો તેના પ્રાથમિક કદ મુખ્યાયથી પૂરો વિ છે સાધી શમ્દતો નથી શમ્દનો આ પ્રાથમિક અર્થ માણસના જનન વનહાર ને વ્યવહારજન સાથે સબદ્ધ છે મ્હે ક એની નીપજ છે એમને સાહિત્યમાં શુદ્ધ અગદના, મ્હીન અમ્હીનના મ પોના પ્રશ્નો અથ મ્નાઓને મુખ્યને વિશિષ્ટ અને વધારે મદરવના બની રહે કે સાહિત્યમાં સાવ નવું કરનાનું કે પરપરા સાથેનો તેનો સબધ સાવ તોડી નાખનાનું બનતું છે તે પણ તેના ઉપાદાન લાસના

અતીત સાથેના અનિવાર્ય સંબંધને કારણે જ. આ સત્યને લક્ષમાં રાખી સ્ટીફન સ્પેન્ડર કહે છે : “.....poetry could not be completely modern and new in the way that the other arts could be, because it uses as its material words which are old and social and which only to a limited extent can be used in new ways. The limitation is imposed by the fact that the meaning words have outside the poem has to be maintained—even if it is stretched—within a poem...language of its own nature repudiates a complete break between past and present.” (The Struggle of the Modern. P. 190-191)

‘કવિનો ગાદી,’ ‘કવિ શબ્દ ગોધે છે’ એવી ઉક્તિઓ પાછળ શુદ્ધ, નિર્બોળ અભિવ્યક્તિની ને સ્વ-તંત્ર કવિકર્મની જિંદગી મહેતી સમજાય છે. કવિ શબ્દનો બંદો પણ હોય ને ગ્વામી પણ હોય એની શબ્દની શોધ એને જે જડયું છે તેના રૂપનિર્માણ માટે જ હોય. કવિને માત્ર શબ્દો જ ગોધવાના હોય તો તે કામ તો અપૂર્ણ નથી; એમાં તો કદાચ એને કવિ થવાની પણ જરૂર નથી. કવિ જોના આધાર લઈને શબ્દની શોધ કરવાનો ? શબ્દની ગોધમાં એને કાણુ પ્રેરે છે ? એને જે પ્રાપ્ત થયું છે તે, જે વ્યક્ત કરવું છે તે એટલે એની દૃષ્ટિ જેની ગોધમાં છે તે તો આ વિદ્યાળ અને ગદ્યનું જીવન અને જગતમાં જે ચમત્કાર રદમ્બ છે—અર્થ છે તે છે પત્તી એની અભિવ્યક્તિ માટે એ જરૂર ગાદી ગોધે છે, પણ પછી, એટલે કે અભિવ્યક્તિના એક ઉપાય તરીકે.

કાવ્યમાં શબ્દનો એકાન્તિક મહિમા સ્વીકારાય એટલે શબ્દાર્થની સંપૃક્તિનો ખ્યાલ દેખાયા, કૃતિમાં આકૃતિનું મહત્ત્વ કે સમૂહિ (content)નું એવો પ્રશ્ન ઊઠે આપણે ત્યાં પણ આવો પ્રશ્ન હીક હીક ચગાવાયો છે ને એક કે બીજાને પક્ષે ચઢી સામસામાં શબ્દસંધાન થાય છે, શબ્દ અને અર્થ મળીને જ કાવ્ય થાય છે એમાંના એકથી બીજાને અન્યત્ર સત્તા નથી. છતાં કાવ્ય શુદ્ધથી જ થાય છે, કાવ્યને કંઈ કહેવાતું નથી, થવાનું છે, એવા એવાં વચનોનો માત્ર વાત્સ્યાર્થ લઈને શાસ્ત્રાર્થ થાય છે આના મુળમાં આપણી આકાશની સમજ વિશેની અપ્રકૃતિ ને રૂપનિર્માણ અને વક્તવ્ય વચ્ચે કંઈપણ લીધેલો વિરોધ એ કારણો રહેલાં લાગે છે. શબ્દ અને અર્થ, આકાર

અને આકારમાં ઢગાઈ ગયેલું વક્તવ્ય, બન્ને વચ્ચેનો અવિરોધ જ, એમનું એકત્વ જ કાવ્ય છે. કવિઓ ને કાવ્યમીમાંસડોએ કાવ્યમાં શબ્દનો મહિમા કાવ્ય ઓળખાયું ત્યારથી જાણ્યો છે ને તેની મીમાંસા પણ કરી છે કાવ્યમાં રચનાનું, આકૃતિનું મહત્ત્વ છે ને આ આકૃતિરચના શબ્દથી થાય છે એ ખરું છે, ને એટલા પૂરતું એમ પણ કહેવાય કે શબ્દ વગર કાવ્યનો આશ્રય નથી; પણ જે આકૃતિ તરીકે જોવાય છે તે તો શબ્દ અને અર્થના કોઈ સમાયણિક યોગની નીપજ છે. એક વાર આપણે ત્યાં વારંવાર લખાતી હતી તે પેલી ઉક્તિ - One does not make poetry with ideas but with wordsનો અર્થ એટલો જ કે શબ્દ કાવ્યનું ઉપાદાન છે ને અર્થનો આશ્રય છે. એથી આગળ જઈને એમ માનવું કે કાવ્યમાં અર્થ કરતાં શબ્દ મોટો, કાવ્યને તો શબ્દની જ ગરજ, અર્થની નહિ એ કલાસર્જનની પ્રક્રિયાને નહિ સમજવા બરાબર છે. ઝીણી બુદ્ધિથી જોતાં વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદીનું મંતવ્ય કે “કાવ્ય એ અર્થની કલા છે; શબ્દની નહિ, લયની નહિ, ભૌતિક ધ્વનિની નહિ” વધારે સાચું લાગે છે.

છતાં શબ્દ કે અર્થ પ્રતિનો વધુ પડતો ઝોક સાહિત્યસર્જનમાં મને હાનિકારક જણાય છે પ્રો બક્ષવન્તરાય ઠાકોરે કાવ્યમાં શબ્દ કરતાં અર્થને દર્શાવુલ ઉચ્ચ રચાપવાનો પ્રયાસ કર્યો તે તત્કાલીન કાવ્યકલાને નડતાં કેટલાક વક્ત્રુઓને દામવાડામવા માટે યોગ્ય હશે, પણ સમર્થ વિવેચક પાસેથી આવતા આવા અભિપ્રાયોને સર્વકાલીન સાહિત્યસિદ્ધાન્ત માની લેવાની ઓછા શક્તિશાળી કવિઓની મનિ થતા આપણને અર્થને નામે કોગ વિચારની, પદનિબંધરૂપ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ તે એનો ગેગલાલ ગણાય હવે પશુ શબ્દની તરફેણમાં નમતા વળી શબ્દશક્તિને નામે મિથ્યા પ્રજ્ઞાપનો, આકૃતિને નામે રમૂસ ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રકાવ્ય જેવી રચનાઓનો મહિમા થાય તો તેટલી કાવ્યને હાણુ છે. જરા અગમનિગમની, ભેદભરમની લાગે એવી છતાં વિવેચન પરત્વે મને સાચી લાગે છે તે વાત કહું તો શબ્દાર્થના ઉપયોગથી રચાતું કાવ્ય શબ્દાર્થને અતિક્રમીને પોતાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. એને પામવા માટે આપણે પેલાં ઉપાદાનો દ્વારા એ ઉપાદાનોની પાર જવાનું રહે છે. બ્રહ્માનુભવની જેમ કાવ્યાનુભવ પણ “પરપ ચ પાર”નો અનુભવ છે.

કાવ્યના પ્રયોજન સંબંધમાં કેટલાક નવા વિચારો પ્રચલિત થયા છે. એમાં શુદ્ધ કવિતા (Pure Poetry) કે વાણેરી જેને કેવલ કવિતા

(Absolute Poetry) કહે છે તે મુખ્ય છે. આ વિચારમાં કવિનાને જીવનમૂલ્યોથી - Ethical અને Moral મૂલ્યોથી - મુક્ત રાખવાનું વલણ જણાય છે. કાવ્યમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધ, સ્વીકૃત-અસ્વીકૃત જેવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે એનું એક કારણ એનું વિશિષ્ટ ઉપાદાન ભાષા છે. શબ્દ હંમેશાં અર્થયુક્ત હોય છે ને તે સામાજિક નીપજ છે તેથી તેના પ્રયોગમાં સામાજિક સંદર્ભ રહેલો હોય છે. ભણે કાન્તાસંમિત, પણ ઉપદેશ એમાં હોય એવા આલંકારિકોના વિધાનમાં શબ્દની સામાજિકતાનો સ્વીકાર રહેલો સમજાય છે. વળી શુદ્ધ કે મૂલ્યનિરપેક્ષ કાવ્યનો વિચાર કરતાં કાવ્યના અનેક પ્રકારો પણ ધ્યાનમાં રાખવા પડે છે. રામાયણ, મહાભારત કે ગીતા પણ કાવ્ય કહેવાય છે ને મુન્દરમનું “ભારી બંચીમાં ખોલ બે વગાડી તું જા” એ ગીત પણ કાવ્ય કહેવાય છે. મુન્દરમતા ગીતમાં કેવલ કવિનાની અપેક્ષા રખાય તેવી રામાયણ, મહાભારત કે ગીતામાં ન રખાય. દેવલ કવિના તે નાના ઊર્જિતકાવ્યમાં શક્ય, પણ પેલાં મહાકાવ્યોમાં તો ભાગ્યે જ શક્ય. પછી મહાકાવ્યોને કાવ્યો જ ન કહીએ તો જુદી વાત. ખરી વાત તો એ લાગે છે કે નરી કવિના એક આદર્શ છે. એવા આદર્શ ઉપર નજર રાખવાથી કાવ્યમાં કાવ્યેતર બળનાં નરવોનો ખોટો મહિમા કરતાં બની જવાય એ લાભ રહેલો છે; ને તેથી એવી કવિનાનો આગ્રહ ઇષ્ટ છે; પણ એવા આગ્રહમાં જે આપણે કાવ્યના ખીજા અનેક પ્રકારોની અવગણના કરતા ધર્મ એ તો હાણુ આપણને જ છે આપણી, અને જગતની અન્ય ભાષાઓની સાંપ્રત કવિના ઉપર કેન્ય અને જર્મન કલાકારો તેમ જ તત્ત્વવિચારકોનો પ્રભાવ પડ્યો છે. શુદ્ધ કવિનાનો વિચાર અન્ય કલાઓના સ્વરૂપવિચાર ઉપરથી ઉદ્ભવ્યો જણાય છે; પણ બધી કલાઓનું વિવેચન એકસરખી રીતે ને ધોળે શક્ય નથી નૃત્ય, ચિત્ર કે સંગીતમાં કાવ્યના પ્રકારોમાં રહેલો છે તેવો તાત્ત્વિક સ્વરૂપભેદ કે રચનાભેદ ભાગ્યે જ જેવા મળે.

કાવ્યની સૃષ્ટિને જ્ઞાની સૃષ્ટિથી સદ્વિવાની ને સ્વતંત્ર કહી તેથી એના શબ્દાર્થને પણ અલૌકિક કહીએ તો ખોટું નથી; એમની અલૌકિકતા એમના ચમત્કારમાં છે. પણ કાવ્યના શબ્દાર્થ અને તેથી કાવ્ય લૌકિકતાથી સર્વથા મુક્ત હોવું નથી. શબ્દને કવિ શુદ્ધ કરે, એને સામાજિક અધ્યાત્મોથી મુક્ત કરે, શબ્દમાંથી ચમત્કારક અર્થ મેળવે તો પણ શબ્દ અને અર્થને મૂળમાંથી સાવ છૂટા પાડી શકાતા નથી સહજ બહે કૃતિમાં માત્ર

સવિધાનરીતિની અનવધતા જુએ, એક અતંત્ર સૃષ્ટિ તેના પોતાના જ
 ઝનને વશ ગ્રહીને પ્રવર્તતી જુએ, તથાપિ એ કૃતિના સમાજિક સદ્ધર્મ
 તરફ એની નજર ગયા વગર ગ્રહી શકતી નથી કાવ્યનું કલાતંત્ર તે તો
 કાવ્ય સમન્વતો અશ છે ને સહાય તો અખંડ કૃતિને જાણવામાણવા
 માગે છે. ભાનકના ચિત્તમાં લૌકિક અને અલૌકિક અનુભવના સચ્ચ માટે
 જુદા ખંડ નથી, જુદા હોય તો ય એન્ગીજમા અગળવર શક્ય છે ને એવી
 અવગળવર અનન થતી ગ્રહે છે પોતાની નૃષ્ટિના તત્રને પૂરી વફાદારીથી
 પ્રગટ કરતી કૃતિ પણ ભાવક માટે સામાજિક બુમિકાએ એના વિશે વિચાર
 કરનાનો અવકાશ આપે છે આનો અર્થ એ થયો કે કાવ્યનું માત્ર સૌન્દર્ય-
 શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ ભાવન થતું નથી, એમા નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ પણ આવે
 જ છે અહીં એમ કહેવાનો આશય નથી કે સમાજના નૈતિક મૂલ્યો જે
 સ્થન કામ પગલે ભિન્ન ને પરિવર્તનશીલ હોય છે તેનો પુરસ્કાર કે તિરસ્કાર
 કલાકૃતિના મૂલ્યાંકનમા નિયામક બન જતી ગ્રહેવું જોઈએ કાવ્ય તો
 કાવ્યનાં ધોરણે જ મૂલનાય, ધ્યાનમા એ ગમ્પવાનું છે કે દેવળ (નીતિ-
 વિષયક) મૂલ્યનિગ્ધેક્ષા ક્રિતિના, કાવ્યની બાહ્ય અને આંતર ઉપાદાન સામગ્રી
 જોતાં, શક્ય નથી આથી એના વિવેચનમા પણ શ્રેય પ્રેયના મૂલ્યોની વાત
 આવે, સામાજિક સદ્ધર્મ આવે તો તેથી ક્રિતિ ઉપર અત્યાચાર થાય છે
 એમ માનવાનું નથી કલાકૃતિમા જ મૂલ્ય વિચારનું ખીજ રહેવું હોય છે
 ભાષાના પ્રભવમા ને તેના મૂલ્યમતમ અર્થવિકાસમા પ્રગટીય ધુચિ ને
 સંકારોનો પ્રભાવ ગ્રહેવો છે ને કાવ્યના શબ્દાર્થ પણ એનાથી સર્વથા મુક્ત
 નથી અન્ય કોઈ પણ વાના કરતા ક્રિતિના લોક સાથેના સબધ વધારે
 ગાઢ અને સ્થાયી હોય છે કાવ્ય કે કાવ્યનું ઉપાદાન જે ભાષા તે પ્રજાએ
 આપેલું સાધન છે જીવનમૂલ્યોને પોષવાનો, સર્વર્વાનો ને સસ્વાગનો
 નિશ્ચય અધિગાર સાહિત્યને એટલે જ મળ્યો છે, એટલે જ એની પાસે પ્રજા
 જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગોમા પ્રેરણા ને માર્ગદર્શનની અવિશેષ અપેક્ષા ગમે જે

કાવ્ય, અને કલા માત્ર રૂપાન્તરનો ક્રીમિયો છે ક્રીમિયો એટલા માટે
 કે આના રૂપાન્તરમા ચમત્કૃતિ સધાય છે આ ચમત્કૃતિ કલાથી આવે છે
 કવિકર્મમાંથી કવિકર્મનો મહિમા કરતા એ જુલનાનું નથી કે અહીં
 "કર્મ" જોડ્યો જ મહત્ત્વનો શબ્દ "કવિ" છે કવિકર્મ તે માત્ર ઉપાદાન
 પરત્વેનો ક્રમ જ નથી, એ કેવન પુત્રર કે ઉત્તમ નથી. કવિની નિર્મિતિ
 પાછળ પ્રેરણાનું તત્ત્વ રહેતું હોય છે પ્રેરણાના આવેગમા જ ને એના નિયમન

હેલંક જ કવિર્કર્મ થાય છે. આ પ્રેરણાનો વાલેરી નિરોધ કરે છે એ તો બાબીતું છે. એ કહે છે કે કોઈ અજ્ઞાત બળ કવિ પાસે કામ લેતું હોય તો તેમાં કવિર્કર્મનું ગૌરવ ક્યાં રહ્યું? એ તો એટલે સુધી કહે છે કે એવી કોઈ પ્રેરણાના પ્રભાવ હેલંક ઉત્તમ કૃતિ સર્જવા કરતાં હું भारी જ શક્તિથી સામાન્ય કલાત્મક કાવ્ય રચવાનું વડુ પસંદ કરું. અહીં વાલેરીનો પ્રેરણાનો ખ્યાલ થોડી વિચારણા માગી લે છે. પ્રેરણાને એ કોઈ અજ્ઞાત બળ કહે છે ને એની સામે પોતાની જ શક્તિ મૂકે છે. આ પોતાની જ કવિની જ શક્તિ તે કઈ? સામાન્ય જનની શક્તિથી કવિની આ સર્જન-શક્તિ ભિન્ન તે શાથી? ભિન્ન છે એ તો સાચું જ, કેમ કે સામાન્ય જન પોતાની શક્તિથી સામાન્ય કાવ્ય પણ લખી શકે તે નથી. એટલે વાલેરી જોને સામાન્ય કાવ્ય લખવા માટેની શક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે તે પણ અસામાન્ય શક્તિ તો છે, જેના વિના કાવ્ય ન થાય તે શક્તિ છે. પછી એને કલ્પના કહીએ, પ્રતિભા કહીએ કે પ્રેરણા કહીએ. પ્રેરણા એ કોઈ કવિશક્તિની બહારનું તત્ત્વ નથી; એ ઉપરથી આવીને કવિને માત્ર માધ્યમ બનાવી કલાકૃતિની રચના કરી આપનારું બળ નથી કવિર્કર્મ અને પ્રેરણા વચ્ચે વિરોધ કલ્પવો, પ્રેરણા કવિર્કર્મનો નિરોધ કરે છે એમ સમજવું બગાડ નથી. આ પ્રેરણા કવિચિત્તની જ એકે અવસ્થા છે. ચિત્તની બધી શક્તિઓ એક સાથે પોતાની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ ગઈ, ઉગ્રતા સાધીને, એકાગ્ર થાય ને એક જ દિશામાં પ્રવૃત્ત થાય એને જ પ્રેરણા અનુભવ તો પેલા નિરોધ કે નિરોધને કોઈ ગ્રાહ્ય રહે નહિ વાલેરીએ અધ્યત્મ આવા વિરોધ દ્વારા એક વસ્તુ નિષ્પટ્ટ કરી આપી છે તે એ કે ‘કાવ્ય લખાઈ ગયું’, ‘કોઈ આવીને લખાવી ગયું,’ એવા એવા દાવા હેલંક કવિને પોતાની શક્તિ અને સર્જનતાનું દગદગ દાકવાનો અધિકાર મળતો નથી એમને કે કાવ્યચર્યાનાં સંપૂર્ણ જવાબદારી કવિની જ છે સર્જનપ્રવૃત્તિ એ સંપૂર્ણ અમાન પ્રવૃત્તિ નથી, ધનુ અને સમાન પ્રવૃત્તિ છે કવિ જે કઈ કરે છે તે બૌદ્ધિક તપાસ કે પૃથક્કણના દષ્ટી શકે એવું હોવું જોઈએ પણ કાવ્યચર્યામાં સમાનતાનો નીકાર કરીએ ત્યારે સાથે સાથે એ ય ન બૂનીએ કે પ્રેરણાના આવેગ હેલંક ને એને વગ ગંધીને પેલી અમાનતા પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ એવું ભાન એ કવિચિત્તનું આગવું ભાન છે એ માત્ર બૌદ્ધિક, તાર્કિક રીતનું ભાન નથી કવિના કલ્પનાના પદાર્થ પદાર્થ વચ્ચે, ભાવ અને વસ્તુ વચ્ચે માત્ર કે વિરોધ જોવાનો શક્તિ મેલેલી છે આથી ક્યાંકે ભાવકને કૃતિમાં કોઈ અવકાશ, પ્રતીક કે પ્રતિરૂપ મૂકવે છે એ બુદ્ધિથી.

માત્ર બુદ્ધિ સામ્ય કે વૈષમ્ય જોવા જાય છે ત્યારે નિરાશ થાય છે તે કવિનાં અલંકારાદિ મનસ્વી ને દૂરાકૃષ્ટ કે ધૃષ્ટ હોવાની ફરિયાદ કરે છે. સાચી વાત એ હાજે છે કે કવિચિત્તમાં કાવ્યસામગ્રી જે ઘાટ પામે છે, વ્યવસ્થા પામે છે તેમાં માત્ર તર્કનું જ પ્રવર્તન હોતું નથી, સ્વપ્નાવસ્થા જેવી અસંપ્રમાત શક્તિનું પ્રવર્તન પણ હોય છે કાવ્યમાં સ્વપ્નવિધાન કે સ્વપ્નસમ વિધાન (Dream-Construction)નો સ્વીકાર થયો છે. પ્રતિરૂપો અને કવિના ભાવવિચાર વચ્ચે જે સંબંધ જોવામાં આવે છે તે માત્ર તર્કથી સિદ્ધ થતો સંબંધ નથી, કવિચિત્તે અન્યથા અનુભવેલો સંબંધ પણ છે.

આજની જાગૃતિક પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યકાર મૂંઝાય, હતાશ થાય એવા ધણાં જાણે પ્રવર્તે છે. બીજા મહાયુદ્ધ પછી જીવનમાં હતાશાની, વિચિત્રતાની, મૂલ્યહીનતાની, અશ્રદ્ધાની ને એકલવાયાપણાની જે લાગણી જન્મી તેનો પડયો સાહિત્યમાં પણ સંભળાય છે સાહિત્યકાર જેવો સવેદનશીલ, પટુકરણુ જીવ એવો પડયો ન પાડે તો જ નવાઈ. આને પરિણામે અસ્તિત્વવાદ, અસાગ્રવાદ, ગ્રન્થવાદ આદિ વિચારધારાઓ પુરસ્કૃત થઈ છે ને એમને સાહિત્યમાં નવી પ્રતિષ્ઠા મળી છે. આ વચણને આવકારીએ, કેમ જે એથી આપણો સાહિત્યકાર કલામાં જીવનદર્શનનો ઇનકાર કરતો કરતો ય તેનો સ્વીકાર કરી રહ્યો છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે સાહિત્યકારને મન જીવન તે આટલું જ ? આવડું જ ? વહેમ એવો જાય છે કે આ સિવાયના બીજાનો સાહિત્યસર્જનમાંથી એકઠો જ કાઢી નાખવાની એણે ગાંઠ તો નથી વાળી ? એને કોઈ પ્રતિબદ્ધતા તો નથી નડતી ? એ કોઈ ગતાનુગતિકતાથી, દેખાદેખીથી તો આવું નથી કરતો ? એના મનમાં એવું તો નથી ને કે આથી જુદું કરીશું તો જીનવાણીમાં ખપી જઈશું ? જેનું આંતર હિપ્પાદાન જીવન છે તે સાહિત્યમાં તો જીવનનું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, આંતર-બાહ્ય સગ્લ-સકુલ, યથાર્થ-ભાવનામય-બધુ જ સામગ્રી તરીકે ખપમાં આવી શકે. શરત માત્ર એટલી કે કલાકારને એની સીધી ને અગત અનુભૂતિ હોય. કોઈ વાદ કે વિચારસંગ્રહીને એ અનુસરતો હોય તો તે ઇતિહાસના એક સમયખંડની વિચારધારા તરીકે નહિ, પણ એના ચિત્તના સવેદનઅંશ તરીકે જ અનુસરી શકે; એને એની બૌદ્ધિક પ્રતીતિ જ નહી, ભાવાનુભૂતિ થવી જોઈએ આમ થાય તો જ કલાકારને માથેથી કૃતકતાનું આળ દળે. જીવનમાં તો એક તરફ લેખે શ્રદ્ધા પણ હોય ને અશ્રદ્ધા પણ હોય શ્રદ્ધામાંથી સાડું કાવ્ય

બની આવે તેમ અશ્રદ્ધામાંથી પણ બની આવે; પણ શ્રદ્ધા જેમ ઉછીની ન લેવાય તેમ અશ્રદ્ધા પણ ઉછીની ન લેવાય. આજની દેશીક કૃતિઓ, ખાસ કરીને કાવ્યો, જોતાં મારું કુતૂહલ એ રત્નું છે કે એક જ કવિ હતાશા ને વિચિત્રતા સાથે શ્રદ્ધાભક્તિ ને પ્રેમભક્તી એક સાથે જ કેવી રીતે અનુભવતો હશે! “કવિતા” કે “સરકૃતિ”માં એનું અશ્રદ્ધાનું, વિચિત્રતાનું કાવ્ય જોવા મળે તે સાથે જ વળી “દક્ષિણ” કે “સમર્પણ”માં એની દેવપ્રાર્થના ને પ્રેમશક્ષણભક્તિની કૃતિ જોવા મળે! સમગ્રએ કે કવિ કોઈ વાદવિચારથી પ્રતિબદ્ધ નથી, કે પછી એની કૃતિ “પરલક્ષી” છે; એમ હોય તો સારું. કલાસર્જનમાં એ વહેવાર સાચવીને જેને જેનું ઘરે તેનું તેને આપવાનો ઉભય ન કરતો હોય તો સારું.

સાંપ્રત સાહિત્યની વિવેચના કરતાં યુરોપ-અમેરિકાના દેશકાલ વિવેચકો હવે આ હતાશા, વિચિત્રતા, એકલવાયાપણું આદિ લાગણીઓના આલેખન પરંતુ વહેમની નગરથી જોવા લાગ્યા છે. કલામાં એક વા બીજા તત્ત્વ ઉપર વધારે પડતો એક દર્શ કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવાની વૃત્તિ સામે તેઓ અણુગમે પ્રગટ કરતા થયા છે. એક વિવેચક કહે છે કે કલાકૃતિ પ્રત્યે આજનો વિવેચક એક જ આંખે જોતો થયો છે. તખીબની તટસ્થતાથી ને કઠોળનાથી કૃતિની સાત્ત્વીય તપાસ કરતાં તે પોતાનાં વળગણોના ચોકકામાં કૃતિને બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને ન બેમે તો તેને કલાકૃતિ તરીકે રદ્દતાતલ ગણે છે. મૂલ્યનાશ ને મૂલ્યહાસના શુભરાણુ વિશે પણ તેને વહેમ છે કે એ કદાચ સાંપ્રત સુદ્ધિછવી વર્ગની, દનિદાસના આધાર વિનાની, શોધ છે હમણાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર સોશ બેલોએ સાંપ્રત પ્રવચનના પ્રવાહથી અજગા પડી ગયાના સાહિત્યકારના ખાલનું વિશ્લેષણ કરતાં રીકા કરી કે “without the common world the novelist is nothing but a curiosity and will find himself in a glass case along some dull museum corridor of the future.” એકલતા (Alienation)ના આકર્ષક ખ્યાલમાં રહેલી બ્રાન્ડિનો નિર્દેશ કરી સાહિત્યકારને માનવજીવનની મૂલ્યવાન સંસ્કારસંપત્તિ સાથે અબદ્ધ રહેવાની દિશામત કરતાં એ કહે છે : “If he (writer) thinks his alienation has much significance, he is wrong. It is nine-tenths cant. If he thinks his rebellion significant, he is wrong again because the world is far more revolutionary in being

simply what it is The 'romantic criminal' or desperado cannot get within miles of the significant human truth. It is with this truth that the writer must be concerned." સાત સાગર પાર કરીને આવવાનું છે એટલે આવા વિચારને આવતાં વાર લાગે; પણ આપણા સાહિત્યકારોની ગ્રહણશીલતામાં જેમને શ્રદ્ધા છે તેઓ ખાતરી રાખી કે શકે ખીજા વિચારો આગ્યા છે તેમ વહેલોમોડો આ વિચાર પણ આવશે.

[૨]

આ પ્રસંગે આપણી સાંપ્રત વિવેચનપ્રવૃત્તિ, તેના પ્રવાહો ને ગતિદિશા જોઈ જવાનું થોડું ગણાય એમ સમજું છું. વિવેચનક્ષેત્રમાં આજે તીખા તરુણો ને ઠાવકા વિવેચકો પ્રવૃત્ત છે, વિવેચનનાં માન્ય ધોરણોને ઉલ્લટાવવા-પલટાવવાની ને નવાં સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તે સાથે એ ધોરણોનો નૂતન સાહિત્યના સંદર્ભમાં વિનિયોગ કરવાના પ્રયત્નો પણ થાય છે વિવેચનનો ગમે તેટલો મહિમા કરીએ તો પણ એ વાત તો સ્વીકારવી જ પડે કે તેણે સર્જનને મૂલ્યવાનું હોઈ તે માટે માતૃપર કલાકૃતિની અપેક્ષા રહે છે. એવી કલાકૃતિ ન હોય તો વિવેચનને કોઈ બોંય જ નથી. વિવેચનમાં નવાં ધોરણો ને નવી વિભાવનાઓ રચાય છે ને પ્રચલિત થાય છે તે કલાકૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને આધારે. ગઈ સદીના અંતભાગમાં ને આ સદીમાં યુરોપ-અમેરિકામાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી સર્જકોની વિલક્ષણ કૃતિઓએ વિવેચનને નવો વળાંક આપ્યો. ૩૬ વિવેચનરીતિ એવી કૃતિઓની મુલવણી માટે કામમાં આવે એવી ન રહી તેથી વિવેચનના ધોરણો નવેસર રચવારથાપવા પડ્યા. વિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર આદિ જ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં થયેલા વિકાસનો લાભ વિવેચનને મળ્યો ને સર્જનને સમજવામૂલ્યવાનાં નવાં ઓગ્ગરો પ્રાપ્ત થયાં. આવા જ્ઞાનની મદદથી કલાકૃતિનાં અતર્ગત તત્ત્વોનો પરિચય પામવામાં ને કલાના વ્યાકરણને તપાસવામાં સુવિધા થઈ

આપણે ત્યાં આનાથી કંઈક જુદું અન્ય નૂતન વિવેચનનાં ધોરણો ને ખ્યાલોનો પરિચય આપણા વિવેચકને થયો ત્યારે એમની કસોટીએ તપામી શકાય એવી કલાકૃતિઓ આપણે ત્યાં નહોતી, એટલે કે આપણે ત્યાં નવા સર્જન પહેલાં નવું વિવેચન આવ્યું પરિણામે વિવેચનથી પ્રભાવિત થઈને તેને અનુસરતી, તેના ચોક્કામાં ખેસે એવી કૃતિઓ રચવાના પ્રયાસો થવા લાગ્યા. ખીજા બાજુ આ નવા ધોરણોથી આપણે જૂની કૃતિઓને મૂલ્યવાનો

પ્રયાસ કરવા લાગ્યા ને તે નવા ચોક્કસમાં ન બેસી તેથી જૂની કે ખોટી એવા અભિપ્રાય ઉત્પન્નવા લાગ્યા જે શક્તિશાળી કલાકાર તે તો વિવેચનને ગાંઠે નહિ, તેને હંકારે, તેનાથી બીકે આલે ને વિવેચકને પોતાનાં ધોરણો બદલવાની ફરજે પાડે એમ કહીએ તે સાચુ, ધણું માયું; પણ આપણે આ સત્યનો નવી કૃતિઓના બચાવમાં ને જૂની કૃતિઓની વિરુદ્ધમાં ઉપયોગ કરીએ તે બગબગ નથી નવી કૃતિઓ ૩૬ વિવેચનની પકડમાં ન આવે તો તે સત્ત્વશીલ સંગીન કલાકૃતિઓ ને જૂની કૃતિઓ નવા વિવેચનના ચોક્કસને ન ગાંઠે ત્યારે તે અકલાત્મક કાચી કૃતિઓ એમ કહેવામાં વધીયાંત છે, ન્યાયશુદ્ધિ નથી.

નવી-જૂની પેટીઓ વચ્ચે ધર્ષણ થાય, ગજગ્રાહ આવે, વિવેચનના સંપ્રત્યયો પગલે વિરોધ વગનાય તે ગાળામાં સર્જનમાં અને વિવેચનમાં અવ્યવસ્થા ને અગત્યના આવે. પુગલુ તે જ સાડું એવી મનિથી નવાને જોનાં નવામાં જે કંઈ છટ ને આવકાર્ય તેનો તિગ્રહાર થઈ જાય, તો નવું તે જ સાડું એવા અભિનિવેશમાં જૂનાનાં ડેરવાંક ઉત્તમ તત્ત્વો અગપાર્શ્વ જાય કે તેમની ઉપેક્ષા થઈ જાય. આપણે ત્યાં વિવેચનનાં જૂનાં ધોરણો સાવ બાળકી ગયાં નથી, પણ હચમચી તો ગયા જ છે. એ ધોરણોની નવા સંદર્ભમાં સાર્યક્તા ગોધીને, મેળ બેસાડીને એમની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાના પ્રયાસ મદ જણાય છે ને બીજી બાજુ નવા ધોરણો વિશે તાત્કાલિક બિહાપોહ થતો દોષ છતાં એ ગ્રિહ થયાં દોષ એમ વાગતુ નથી પશ્ચિમે વિવેચનમાં આજે એક પ્રકારની અગત્યના જોવા મળે છે કલાકૃતિનું તેની સમગ્રતામાં વિવેચન આણુ થાય છે, એને બદલે જોને જે બ્યાલ લાગ્યોકાચો તેના ચોક્કસમાં કૃતિને પૂરવાનું વચણ પ્રવર્તે છે વિવેચનમાં કૃતિનું, — તેની અખિવાઈમાં, તેના પાળાથી દોષ સુધીના આકૃતિ-આપ યત્ન ને એ આપન્ય જેનું આશ્રય છે તે દાર્ઢનું લાવન આપડતુ નથી, કલા અને વિવેચનના પ્રશ્નો ખડક્યની આરી વૃત્તિપ્રવૃત્તિથી વડુ ગૂંચવાય છે આવી અવ્યવસ્થાનું એક કારણ મને આજના આકૃત્યમાં મત્તમમદ્દ કૃતિઓના અભાવમાં જણાય છે. સર્જન કરના વિવેચન કરવાનો હિસાબ આજના સાહિત્યકારમાં વિશેષ જણાય છે એ પોતાની કલાવિભાવના અનુમાર કલાકૃતિ આપીને એના છટ અભિપ્રાયની આપના કરવાને જાણે વિવેચન હાથ પોતાના અભિપ્રાયો જ આગળ ધરી તેના સ્વીકારને આગ્રહ કરે છે વિવેચનના સંપ્રત્યયો ને તેનાં ધોરણોની અઆપના માટે કલાકૃતિ જેવું નાનકડું બીજું કોઈ સાધન

નથી એક અસાધારણ કલાકૃતિ સર્જાય એટલે વિવેચનના ધણા પ્રશ્નો એથી બેઠી કે શમી જાય છે. આખરે તો વિવેચનપ્રવૃત્તિ સર્જનના આશ્રયે ને આધારે કે તેનું અનુસંધાન કરીને જ થતી પ્રવૃત્તિ છે. સર્જન સમૃદ્ધ ન હોય તો વિવેચન પણ, એના વ્યાકરણની બધી સામગ્રી છતાં, દરિદ્ર જ રહેવાનું, કેમ જો એને કૃતિમાંથી જ મળી શકે છે તે પ્રાણવાયુ નહિ મળવાનો.

સાંપ્રત વિવેચનમાં રંગરાગી તત્ત્વો વધતાં જણાય છે. રંગરાગીપણાનું એક લક્ષણ તે વસ્તુને અખિલાઈમાં જોવાને બદલે એને મનકાવતા ખૂણેથી જોવાનું છે. રંગરાગીને કેન્દ્ર કરતાં પરિધિમાં વધારે રસ હોય છે, કેન્દ્ર ન હોય તો પરિધિ પણ ન હોય એ હપ્તીકત એ બૂલી જાય છે ન્યાય કરતાં વધીશાત એને વધારે ગમે છે, જવાબદારી કરતાં આત્મસંતોષ, આત્માભિવ્યક્તિ ને આત્મસ્થાપના તરફ એ વધારે તાકે છે એને ગંભીરતા ને તટસ્થતા કરતાં તરલતા ને ચાપલ્ય વધારે આકર્ષે છે કોઈ અભિપ્રાયને તેના સંદર્ભથી છૂટા પાડીને, તેને બ્રહ્મવાક્ય ગણી તેના પુરસ્કારપ્રચારમાં રાચવાનું વલણ ક્યારેક વિવેચકનું રુચિદાશ્રિય ને રુચિદુષ્ટતા પણ પ્રગટ કરે છે. વાંચતાં જે કંઈ એની દૃષ્ટિની હડકેટ ચઢ્યું તેને તે જાંચકી લે છે ને પ્રચલિત અપરંપર ઉક્તિવિશેષથી (mannerisms), લપટી ઉક્તિઓથી વિવેચનનું કામ રેડવે છે. અશ્લીલતાનો પ્રશ્ન હોય તો કલાકૃતિમાં કલાને બોગે ધતર વસ્તુઓને સ્થાન આપવું એ જ મોટી અશ્લીલતા છે, જે જાણીએ છીએ તે કલાકૃતિમાં ન કહેવાની દિલચોરી જ અશ્લીલતા છે એવું એવું કહેવામાં ચચરાકપણું છે, ચતુર્ગાઈ છે, અન્ય સંદર્ભમાં એ વિધાનો કામનાં ને સાચાં હોવાનો સભવ પણ છે, પણ એથી અશ્લીલતાનો પ્રશ્ન સમજવામાં કરી સરળતા થતી નથી, એના નિરાકરણમાં કરી સહાય મળતી નથી. કોઈ કૃતિનું અવલોકન કરતાં ‘કૃતિ ચર્ષ, પણ વ્યાકૃતિ મિદ્ધ ના ચર્ષ,’ ‘કાવ્ય કાવ્ય થતું ગ્રહી ગયું’ એવું લાખીને આપણે વિવેચનની ગભીર જવાબદારીમાંથી છૂટી જવા જેવું કરીએ છીએ ગગગગી વિવેચક વળી કોઈ વાગ સ્વૈરવિહાર પણ કરે. કૃતિને ત્યારે તે માત્ર નિમિત્ત ગણે એની નજર કૃતિ ઉપર નહિ તેટલી પોતાના માનીતા મનના પ્રકટીકરણ ઉપર હોય, એટલે એ કૃતિમાં હોય તેનું ને ન હોય તેનું પણ વિવેચન કરે, રમૂજના રંગમાં આવીને અગત વાતો પીરમે, નવરાશની વેળાએ મિત્રો સાથે સાહિત્યગોષ્ઠિ ચર્ષ હોય તેની હળવી-ગંભીર નોંધોની આપણને જાણ કરે દાસ્ય-કટાક્ષની શૈલીલીલાથી ખીજ કરતાં પોતાને જ વધુ પ્રસન્ન કરવાની એની આ પ્રવૃત્તિમાં વિવેચન કરતાં

બુદ્ધિઆપત્ત્ય વધારે હોય છે. વિવેચનનો પાયો વિવેક છે. આત્મરતિ અને આત્મભરતીનો મદિમા જેટલો સર્જનમાં તેટલો વિવેચનમાં ન હોવો જોઈએ. વિવેચનમાં વિવેચકનો હૃદય-અંશ ભજો, એની સવેદનશીલતાની, લાવનચી ઉદ્દીપ્ત થયેલા સવેદનની મુગ્ધા બીઠે એ ખરું, છતાં વિવેચન ઘણું અંશે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ છે, શાસ્ત્રની શાખા છે, એ જુલજુ ન જોઈએ.

આપણે ત્યાં મદાશાળાઓમાં ને વિદ્યાપીઠોમાં જે વિવેચનપ્રવૃત્તિ ચાલે છે-તેની અવારનવાર ટીકા સાંભળવા મળે છે. એવા વિવેચનને અધ્યાપકી વિવેચન કહીને એની સત્ત્વશીલતા, અઘતનતા ને સાર્થકતા અંગે શંકા પશુ સેવવામાં આવે છે. આવી ટીકા અને શંકામાં તથ્ય નથી એમ નહીં, પણ ઠોઠ વિવેચન અધ્યાપકનું છે એમ જાણનાં જ એને અધ્યાપકી વિવેચન કહી એની નિંદા કરવી ઠીક નથી. હકીકતમાં આપણા ઘણા વિવેચકો, આજ પહેલાંના ને અત્યારના, અધ્યાપકો છે. આનંદશંકર ને જલ્લવન્તરાય, રામનારાયણ, વિષ્ણુપ્રસાદ ને વિજયરાય, ઉમાશંકર, મનસુખલાલ ને અનંતરાય, નુરેશ જોશી, ઉશ્વનસુ, જયન્ત ઠોડારી ને અનિરુદ્ધ - આ સૌની વિવેચન પ્રવૃત્તિ ઓછેવતે અંશે અધ્યાપનકાર્યના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ફલરૂપ છે. એમણે પાઠ્યપુસ્તકોનું - અધ્યાપનનિમિત્તે પ્રાપ્ત થયેલા. સાહિત્ય-વિષયનું વિવેચન કર્યું છે. પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક હોય કે વિવેચક અધ્યાપક હોય તેથી પુસ્તકના શુલ્કદોષમાં કે વિવેચકની શક્તિમયતામાં તત્ત્વનઃ કશો ફેર પડતો નથી. એટલે અધ્યાપકી વિવેચનની સૂઝ કે આંટી હોવા માટે ઠોઠ વાજખી કારણ નથી. વૈયક્તિક “એક્ઝર્સ” ય વસ્તુના ઠોઠ શુભધર્મનું નિરપેક્ષ પરિણામ નથી; એ તો વસ્તુ તરફનો આપણી પ્રવૃત્તિનો અંગત પ્રત્યાધાન છે. વિવેચનમાં જિનઅધ્યાપકી ને અધ્યાપકી એવા વ્યવસાયલક્ષી બેદ પાડવા કરનાં સાચું કે ઉત્તમ વિવેચન અને કૃતક કે અધમ વિવેચન એવા બેદ પાડવા વધારે ઉપકારક નવરે. એથી વિવેચનમાં ઇષ્ટાનિષ્ટ લક્ષણો અંગે વધારે સ્પષ્ટતા થાય ને કલાકૃતિની મુલ્યવર્ણના સાચાખોટા ગજ પારખી શકાય. વળી, દેટલાંક શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે શાસ્ત્રીય વિષયનું સાદું પૃથક્કરણ કરી સરસીકરણ કરવાનું પ્રયોજન હોય છે. આવું વિવેચન કંઈકે ચોક્કસાંધ થાય છે એ ખરું, પણ તેમ છતાં વિષયપ્રવેશ માટે અનિવાર્ય પણ ગણાય.

પણ અહીં વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી વિવેચનપ્રવૃત્તિનો અચાવ કરવાનો મારો આશય નથી. એ પ્રવૃત્તિમાં જો અધ્યાપક-વિવેચક પૂરો જગત ને જ્ઞાનસમૃદ્ધ ન હોય તો ઘણો અનર્થ થવાનો સંભવ છે જ. સામાન્ય રીતે

આપણો અધ્યાપક અધ્યાપનકામ કરતાં વિવેચનની ધરેડમાં ચાલવાનું પસંદ
 કરે છે, કૃતિ વિશે આજ પહેલાં જે કહેવાઈ ગયું હોય તેનો હવાલો
 આપીને એ સંતોષ અનુભવે છે. કોઈ વળી પોતાનાં ગૃહીતો આગળ કરીને
 વૈયક્તિક ગમા-અણુગમા પ્રગટ કરવાનું તાકે છે. વર્ગમાં થતા વિવેચનની એક
 વિશિષ્ટ જવાબદારી છે. પોતાની સામે મંડાઈ રહેલી આંખોમાં અધ્યાપકે
 જિજ્ઞાસાની ઝલક જોવાની છે ને એ જિજ્ઞાસા સંતોષવાનો પ્રયાસ કરવાનો
 છે. વિદ્યાર્થી આગળ આપણે જે રજૂ કરીએ છીએ તે એની સાહિત્યરુચિ
 જગાડવામાં ને તેનું ઘડતર કરવામાં, તેને કેળવવામાં સાધનરૂપ બનવાનું છે
 એવો ખ્યાલ રાખવાનો છે. આથી આપણા અભિપ્રાયો રપટ હોય, સમતોલ
 હોય એ ખાસ આવશ્યક છે. આપણે એને કોઈ સાચા-ખોટા વિવેચનસૂત્રો
 પકડાવવાનાં નથી, કૃતિનો આસ્વાદ કરાવવાનો છે, તેની બધી બાજુએથી
 સમીક્ષા કરી તારતમ્યશુદ્ધિથી બાધેલા અભિપ્રાયો મુકવાના છે. આપણને
 ગમતી દીકા કે પ્રશંસા આપીને વિદ્યાર્થીમાં શુદ્ધિબેદ જન્માવવાનું, સહૃદય-
 ધર્મને કોરે મૂકીને અસમતોલ, એકાગ્રી ચુકાદા આપવાનું અધ્યાપકનું કામ
 નથી એની વિદ્યાપ્રતિષ્ઠિથી વિદ્યાર્થીમાં વિવેકશુદ્ધિ જન્ય થાય એ જોવાનું
 એનું કામ છે અને માટે અધ્યાપકમા કાવ્યશાસ્ત્રાદિના અવેશજીથી પ્રાપ્ત
 થયેલી પૂરી સજ્જતાની ને નિર્મળ રુચિની અપેક્ષા રહે છે સત્યનિષ્ઠ,
 વિવેકપુત દષ્ટિવાળો વિવેચક કૃતિઓ ઉપરથી અભિપ્રાયો બાધે છે, અભિપ્રાયમા
 કૃતિઓને બાધતો નથી અધ્યાપક-વિવેચક તેને જેની પૂરી જાણકારી હોય,
 પ્રતીતિ હોય તેને વિશે જ બોલે એમા કશું ખોટું નથી, બલકે એ જ યોગ્ય
 છે એ કામુ કે કાફકાને બદલે નવલરામ કે નિરજન વિશે વધારે પ્રતીતિ-
 પૂર્વક કહી શકતો હોય તો તે જ કહે, એમા આપણે નાહક તકરાર નહીં
 કરીએ કશું અપરિચિત ને અધૂરું - ને કદાચ એ જ કારણે મોહ પમાડતું -
 હાથમાં આવતાં તેને વિશે સર્વજ્ઞની અદાઓ કરેલી વાત કરતા આપણને
 જેનો પરિચય છે તેને વિશેની વાત વધારે શ્રદ્ધેય ગણાય હાથી સપડા જેવો
 કે ચાલકા જેવો છે એના વર્ણન કરતા જેનો સર્વાંગ પરિચય છે એવા
 ગ્રાણી વિશેનું આપણું વર્ણન સાચું હોવાનો સંભવ વધારે. આપણો
 વિદ્યાર્થી, જે એની સાહિત્યરુચિ કેળવાઈ હશે તો ભવિષ્યમા કોઈવાર વર્ગમા
 આપણાથી બોલાયેલા બોલનો તોલ કરવાનો છે એ વાત મનમા રાખવી સારી

વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમમા કલાકૃતિઓ ને વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો
 અભ્યાસ નિયત થયો હોય છે, પણ એનું અધ્યાપન કોઈ સારાં પરિણામો

લાવી શક્યું હોય એવું દેખાતું નથી. કલાકૃતિઓને સાહિત્યસિદ્ધાન્તોના પ્રકાશમાં જોવામૂલ્યવાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિશક્તિ વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થતી દેખાતી નથી. આપણે અધ્યાપનકાર્યક્રમ અગ્રવન સાહિત્યપ્રવાહોના પરિશીલન મુખી પહોંચતો નથી ને તેથી વિદ્યાર્થી વિદ્યાપીઠની બહાર થતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી કંઈક અંશે અગત્ય તે અસ્પૃશ્ય રહે છે. જૂની કૃતિઓની તપાસ નવી વિવેચન વિભાવનાઓના મંદર્ભમાં વધુ કરવા જોઈ છે. એથી એ કૃતિઓ ને નવું વિવેચન પણ ક્રમોદીએ ચક્રો, પ્રતિષ્ઠિત કૃતિઓ ને સાહિત્યકારોના પુનર્મૂલ્યાંકનનો અવસર વિદ્યાપીઠોને અભ્યાસક્રમ આપે છે, પણ આપણા શોધપ્રયત્નો, મહાનિયંત્રો જોનાં તેનો પૂરો લાભ લેવાતો હોય એમ જણાતું નથી. પ્રમુખીય ટુચિની દેગવણીની દૃષ્ટિએ, પ્રમુખીય સંસ્કારસંપતિના પોષણસંવર્ધનની દૃષ્ટિએ આ પરિસ્થિતિ જરૂર ચિંતા ઉપજાવે એવી છે. સન્નિષ્ઠ, વિદ્યાનિષ્ઠાવાળા, જ્ઞાન અને રસને જીવનનું એક ઉદ્ધાર મૂલ્ય સમજનાર સૌ અધ્યાપકોએ આનો ઉપાય વિચારવાનો છે.

વિદ્યાપીઠો બહાર પણ વિવેચનપ્રવૃત્તિ થાય છે. આપણાં વર્તમાનપત્રો ને સામયિકોનાં ટેટલાંક પાનાં વિવેચન રોકે છે. રેડિયો, પરિસ્વાદો આદિ માધ્યમેનો ઉપયોગ પણ વિવેચનો માટે કરવામાં આવે છે, ટેટલાંક સામયિકો તે માત્ર સાહિત્યવિવેચન જ આપે છે. આ પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલતી હોય તો તેથી પ્રમુખીય ટુચિકોપને પોષવાસંસ્કારવાની ઈચ્છામાં ઘણું કામ થાય. પત્રોમાં સાહિત્યનત્તવિચાર થાય, વિવેચનના મંપ્રયયો તપાસાય ને સર્ગતા સાહિત્યની સમીક્ષા કરાય. ‘રાષ્ટ્રસ વિટરરી સપ્તિમેન્ટ’માં થાય છે તેવું, હિન્દી ધોરણનું વિવેચન થાય તો તેમાંનું ટેટલુંક અંશરથ પણ થાય. આનંદચંકરે “વસંત” દ્વારા ને વિજયરાયે “કૌમુદી-માનગી” દ્વારા ટેટલુંક ઉત્તમ ને ચિરંજીવ વિવેચન આપ્યું છે. આવાં વિવેચનોને સ્થલ-સમયની મર્યાદા વધારે નહે છે; પણ કે સામયિકનાં નિયત પ્રકાશનમય ને પૃથક્કરવાને લક્ષમાં રાખતાં ક્યારેક ઉનાવળે, પેંગડે પણ રાખીને લખવું પડે કે દૃષ્ટાંતમાં પનાવવું પડે, સર્ગતા સાહિત્યનો પરિચય કાવનાં સારાં ને નરમાં, અદ્યપસત્ત ને ઉત્તમ એવાં પુનઃકો ઉપર કલ્પ ચલાવવી પડે. આદર્શ વિવેચક તટસ્થ હોય, નિષ્પાલ્ય દોષ, નીડર દોષ એ ખરું, પણ સમકાલીન કૃતિઓની સમીક્ષામાં આપણા વિવેચકને અંગત ગગદ્વેષ, આ કે તે હાવણીમાં રવી પોનાની ધન કુશલતાનો લોભ, મુરખીઓની બે આંખની શરમ વગેરે નથી જ નડતાં એવું નથી. દોષવાર સમીક્ષક પોનાને

ગમતા ગળથી માપી એક કૃતિની પ્રશસા પ્રે ને એવી જ બીજી કૃતિની નિદા કરતો જણાય ત્યારે વહેમ જાય કે પ્રશસ્ત કૃતિનો કર્તા એની વગનો, ને નિદાસ્પદ કૃતિનો કર્તા સામી છાવણીનો તો નહિ હોય! આવું અહીં જ બને છે ને આજે જ બને છે એવું નથી સર્જન કરતા વિવેચન સીધી રીતે લોખલિમુખ હોઈ, લોખલિમુખની વધારે સીધી પ્રવૃત્તિ હોઈ એમાં વ્યવહારના ગાઢપાદિ તરવોનો પ્રભાવ વધારે સીધી રીતે પડે ને તેને દૂષિત કરે એ ઘણે અંશે બુદ્ધિની નીપજ હોઈ એમાં બુદ્ધિના આગ્રહો, પૂર્વગ્રહો ને અપ્રમાણિકતા પ્રવેશે ને તેને અવગ્રહ કરે નવીન ગણાઈશું કે જુનવાણી ગણાઈ જઈશું એવા ખ્યાનથી થતા વિવેચનમાં ચિત્તનો મુક્ત વ્યાપાર નથી, આશિયાળાપણું છે, નિર્ભળ ડુચિ નથી ડુચિદુષ્ટતા છે પોતાને જો નથી ગમતું તે ન કહેવામાં જેમ અપ્રમાણિકતા છે તેમ પોતાને જો ગમે છે તે ન કહેવામાં પણ અપ્રમાણિકતા છે

વિવેચનવૃત્તિનું પ્રસન્નસ્થાન તો કૃતિની રસાત્મકતામાં છે કૃતિમાંથી મળતો રસાનંદ માત્ર બુદ્ધિએ પ્રાપ્ત કરેલો કે બુદ્ધિથી માણવાનો વિષય નથી ચિત્તની વિવિધ શક્તિઓની એકાગ્ર અભિમુખતાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કૃતિના પરિશીનનથી થયેલો આનંદ વ્યક્ત કરનામાં પછી બુદ્ધિની તૈની માયસાસ્વાદિના અવેક્ષણથી મેળવેલી સજ્જતાની અપેક્ષા રહે છે બીજી રીતે કહીએ તો પ્રથમ વિવેચકે કૃતિના કે દ્રમાં રહેલા રસાનંદની અનુભૂતિ કરવાની છે ન પછી એ અનુભૂતિના કાગળો શોધતા મનાના વ્યાસપુની તપાસમાં ઊતરવાનું છે આની તપાસમાં તે મનાકૃતિના ઘનક અશોના પરસ્પર વિનિર્વાગનું ઔચિત્ય તપાસે છદ અનમગ શબ્દ લય સમગ્ર શૈલીકાંઠ તપાસે ને પોતાને ચયેલા આનંદનું નિષ્ક્ર શોધે તેમ તેનું વાજબીપણ સિદ્ધ પ્રે કૃતિના કે દ્રમૂત રસાત્મક તરવની અનુભૂત પ્રતીતિ વગર કૃતિના આ કે તે ઘટકની એની પથે પણ અટૂટાર્થ રહે એવું કનાના વ્યાખ્યાણની જ આલોચના કરીને વિરમી જતું વિવેચન કૃતિના આસ્વાદ્ય તરવને પામવામાં લાગે જ ઉપકારક થાય એમાં તો વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી કહેવા વારો આવે

સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો વિવેચક કૃતિના વિવેચન કરતા કૃતિનો જ પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવે ને તેના આસ્વાદમાંથી જ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પામે એ ઇષ્ટ સ્થિતિ છે મનાકૃતિના સીધા પરિચય વગર, તેને વિશેના અભિપ્રાયો લાગીને કૃતિને પામ્યાનો સતોર લેવાનું સારું નથી વિવેચન

અથે વાંચીતે બેગા કરેલા અભિપ્રાયોના ખડકલાથી માહિતીરૂપ જ્ઞાન વધે, પણ તેથી સાદિન્યરુચિ લાગે ન કેળવાય. બીજાના જે અભિપ્રાયો આપણે જાણ્યા તે તેણે તો દૃનિના પરિજ્ઞાનથી મેળવ્યા હોય, એના સ્વકીય રમાસ્વાદના પરિણામરૂપ હોય, એણે સાદિન્યપ્રવાહના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં એ બાંધ્યા હોય. આપણે એને વળગી પડીએ ને બીજાને વળગાડવા જઈએ ત્યારે ખંડુ અનાધાર લાગે આવી પ્રગતિ જનને અને બીજાને હેતરવા જેવી ગણાય. બીજાને હેતરવા જેવી એટલા માટે કે એણે સજ્જ લાવકે આવા વળગાડને વશ થઈ જાય છે ને દૃનિને જાણ્યા વગર ન તેને વિગે સાઠું કે નરસું માનવા પ્રેમય છે. કોઈવાર સર્જકે પણ આવા વિવેચનની પદ્ધતિમાં આવી જાય છે ને તેને નજર આગળ રાખી સર્જનપ્રગતિ કરે છે. આમ તો પ્રતિભાયાગી સર્જકે સ્વનંત્ર રહી શકે, પણ એણી શક્તિવાળા સર્જકે ઉપર એની અસર જરૂર થાય છે કોઈપણ જમાનામાં પ્રવર્તતા દસાવિષયક ખ્યાલોમાં રહેલી ક્ષતિઓ કે વિદૂનિઓ જેવી હોય તો તે અધ્યમદસાના સર્જકની દૃનિમાથી સહેવાઈથી જડે

પ્રમુદકીય દુષ્ટિકોષને કેળવવાનું, તેને સંસ્કારવાનું ને સમૃદ્ધ કરવાનું સર્જકનું કાર્ય, વિવેચકના કાર્યની અપેક્ષાએ કંઈકે પગેસ રીતે ને સૂદમ અરે ચાલતું હોય છે તેથી સર્જકનો અનન્યપરનંત્રતાનો, “આન્તઃ સુખાય”નો દાવો એક દૃષ્ટિએ સ્વીકારી શકાય ને નહી, પણ વિવેચકનો એવો દાવો લાગ્યે ન સ્વીકાર્ય અને. એ સાદિન્યપદાર્થને તપાસે છે, એનું પૃથક્કણ, વિવરણ ને મૂલ્યાંકન કરે છે ત્યારે તેમાં એને થયેલા નિઝાનંદની અભિવ્યક્તિ ન એને અભિપ્રેન નથી, પોતાના નિઝાનુભવનો અન્યના અનુભવ સાથે તાળો મળે, પોતાના અભિપ્રાયનો સ્વીકાર થાય એવી વાતના પણ એને રહે છે એની પ્રગતિ સર્જકની પ્રગતિ કરતાં વધારે મીઠી ગીતે સમાજભિમુખ છે, સમાજના પુરુષાર્થ-નિરૂદ્ધાર ઉપર આધાર મળનારી છે, કેમ ને એ જો પ્રમાણિક હોય તો એણે સકલ્પની દુષ્ટિ કેળવવાની જવાબદારી સ્વીકારેલી છે. લોક, શાસ્ત્ર, કાવ્ય આદિના અવેક્ષણની, એટલે ન, સર્જકના કનમાં એના કાર્ય પગલે વધારે અપેક્ષા રહે છે મર્જક જીવનના કોઈ એકાંખડને પોતાનું ક્ષેત્ર કરીને એમાં ન મમમાણ રહી ઉત્તમ દૃનિઓ મૂકી શકે, પણ વિવેચક માટે તો સાદિન્યના આખા પ્રવાહની, વિવેચન વિષય અનેથી દૃનિ સાથે અન્ય દૃનિઓની, સર્જનનાં સમાજજન પ્રેરકપોષક બોલની પૂરી જાણકારી આવશ્યક છે. શ્રી વિંસુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એના ‘વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા’ નામક વ્યાખ્યાનને

અતે વિવેચની સજ્જતા, વિવેચનનો ઉદ્દેશ, આદર્શ ને આશય, તેની સફળતા ને ફૂટાર્થતા વિશે જે કહ્યું છે તે મને વ્યથું છે એને એમના એ વ્યાખ્યાનની છેત્રી કડિમ આપીને મારું વ્યાખ્યાન પૂરું કરું છું તેઓ કહે છે ‘વિવેચક માટે પ્રમાણમ્ નત્ત કરણ પ્રવૃત્તય એ આદર્શ સ્થિતિ છે એ દુ સાધ્ય છે, પણ અશક્ય નથી લોકશાસ્ત્રમન્યાદિ અવેક્ષણાત નિપુણતા તેણે પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી જોઈએ લિન લિન પ્રગમોના અન્યમણિઓનું પગિલીનન, તેમથી મન્યશાસ્ત્રીઓએ તારવેલા સિદ્ધાન્તોનું પર્યેપણ શિષ્ટ ંથેના સ્વકીય વિમર્શના પ્રકાશમા પરપરાપ્રાપ્ત સિદ્ધાન્તોનું શોધન એ બધી પ્રાથમિક તૈયારી માટે અભ્યાસીએ મુરુચિ કેળવની અને દદ કરી જોઈએ મુરુચિ કેળવાય અને તે અન કરણનો ગુણ બને ત્યાં સુધી અભ્યાસી સહૃદય સાહિત્યવિરાયક નિર્ણયો મોઢુક ગળે અથવા શોધનયોગ્ય ગો મુરુચિ દદ થતા, એને કે વિવેચનનેત્ર બધડતા સિદ્ધાન્તોનો સીધો વિનિયોગ ંવો ંહેજો નહી, અથમણિ એને વારવાગ સભારવા પડશે નહી, વિવેચનનું અખડ વ્યકિતત્વ વિવેચનવિષયથી સહજ ંકુરી આનદપર્થવસાથી, સત્યપ્રતિપાલ ને સૌખ્યયુક્ત વિવેચનોમા પ્રગળ થજો વિવેચકની એ ધન્યના હશે વિવેચનની એ ગરની પ્રતિષ્ઠા હશે”

મંગોધન: ભાષા સાહિત્ય-ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ વિભાગના
પ્રમુખ શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીનું વ્યાખ્યાન

સંશોધનની સરાણે

આદ્ય પીય પ્રમુખશ્રી તથા સાહિત્યગમિ બધુમો અને બનેનો

આ મંગોધનના મરોન-ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મને પત્તે છે કે આદ્ય પીય પ્રમુખશ્રી તથા સાહિત્યગમિ બધુમો અને બનેનો પતિત પ્રતે મારી હાલિ દુનિયા પ્રગટ થયે છે આદ્ય અને વિદ્યાના રમિતે તન્કથી મોન આ બદમાન માગ વર અત્યાગ સુધીમા થયેના અત્યવ્ય પ સંગોધનમાયના અનુમો ન તરીકે સદાનારે વર્ધ સમાય અને એ અનુમોનને હુ માયે ચાગ હુ માયે આ માર્ય મ । વડે યથાશક્તિ ચાનતુ ને મેલી હુએ જાના નદેન તરીકે પ । ન મેના સદર્શ આ મુ હુ પાલિની માયે સમાજને જે જે પુરોગામીઓએ અન્યા સુધીમા સંગોધનમાયમા પોતાનું અપલુ મન ક તેમનું દુ અભિવાન કટુ હ

આગભમા દુ આગમનમાય મુનિ પુણ્યવિગ્નયના થયેલા દુ ખલ અવમાન પ ત્વે હીંગ ગોમ્ની લાગળી ન્યામ મુ હુ તેમના જવાથી આપણું અપરત સંગોધનમેન વંતુ હિ બધુ છે તેમનામા પ્રમડ વિદ્યા હિ વિદ્યાર્થીની અને આજન નંગોધનનિગતો જે વિન સુસે । હતો તેની જો નદમા ભવિષ્યમા પુનવાની નથી

[૧]

માગ પ્રગુન ભાષા માયે મે આ વિભાગના માગ પુરોગામીઓનાં અભ્ય રીય ભાવનોની પ્રયક્તિ પ્રજાવીથી માર્કિ અરે શુદ્ધ પ્રજાવી

સાહિત્યસભા વિભાગ
શ્રી ચક્રવર્તી ભટ્ટાચાર્ય

પુરાતત્વ અને મરોધન વિભાગ
શ્રી ચક્રવર્તી ભટ્ટાચાર્ય

અધિવેશનના વિભાગીય અધ્યક્ષો

વિવેચન (સિદ્ધાંત અને વિવેચનસાહિત્ય) વિભાગ
શ્રી જયત પાંડે

અનુસંગતાનું ધાર્યું છે સામાન્ય રિવાજ એવો છે કે ભાષણમાં જે પરિપક્વ સંમેલનના વચગાળામાં થયેલા સંશોધનકાર્યની સવિસ્તર વિગતો આપવી અને તેમનું મૂલ્ય આકડું અને ભાષણનું એ અંગ ધણું ઉપયોગી હોય છે તેમાં કશી શંકા નથી પણ મને લાગે છે કે આ પ્રકારના સર્વેક્ષણની સમગ્રતાઓનો અને મુશ્કેલીઓનો પણ હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ

આપણે જાણીએ છીએ કે ઉક્ત પ્રકારના પ્રયાસોમાં મોટે ભાગે તો લખાણો અને લેખકોના નામોલ્લેખથી જ સંતોષ માનવો પડે છે મૂલ્યાંકનને પસંદ, અહીં તહીં પ્રથમ સાનાં બેચાર વચનો કૃત્તી જેમ વેરવાથી વિશેષ બહુ ઓછું થઈ શકે છે, રજૂ કરાતી સૂચી પણ અધૂરી અને કાંઈક અંશે અસ્તવ્યસ્ત રૂપમાં મળે છે અને લાગે છે કે સંશોધનસાહિત્યની સૂચિ(કે સર્વેક્ષણ)ના વ્યાપ, સ્વરૂપ અને પદ્ધતિને લગતી કશીક ચોક્કસ નીતિ નક્કી કરી જરૂરી છે સૂચિકારની એક મુશ્કેલી સૂચિમાં કોનો સમાવેશ કરવો, કોનો નહીં તે પરત્વે છે સંશોધનવિષયક લેખોમાં અપહરણરૂપ, દોહનરૂપ, લોકભોજ્ય, અખબારી અને પરિચયાત્મક લખાણોથી માડીને મૌલિક તથ્યો, વિચારો કે આલોચનાવાળા નિષ્ણાતના લેખો સુધીનો કક્ષાબેદ અને જાતજાતની બેગસેંગ જોવા મળે છે આમાંથી પસંદગી કરવાનું કાર્ય ધણું દુષ્કર હોય છે બીજી મુશ્કેલી તે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યને જ લક્ષમાં લેવું કે કોઈ પણ ભાષાનું ગુજરાતને લગતું સંશોધનાત્મક લખાણ પણ સૂચિમાં સમાવવું આમ તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વનો સબધ ગુજરાતીમાં રચાયેલા સાહિત્યની સાથે જ ગણાય પણ ભાષા, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ વગેરેને લગતું સંશોધન કોઈ એ-જ ભાષાના મીમાડામાં બધાયેલું નથી હોતું અને જ્યાં ગુજરાતી લખાણો તે જ વિષયના ઈતર ભાષામાં થયેલા સંશોધનનો આધાર લઈને ચાલતા હોય કે તેમની શુદ્ધિશુદ્ધિરૂપે હોય ત્યાં તેમની ગુણવત્તા મૂલવના માટે તે વિષયમાં થયેલા સમગ્ર અદ્યતન કાર્યને લક્ષમાં લેવાનું અનિવાર્ય હોય છે 'વસંતવિલાસ'ને લગતું કાર્ય અંગ્રેજી અને હિન્દીમાં, 'નવરાયદ્વદતીયરિય' કે 'ઉપદેશમાના-બાલાનમોધ' ને લગતું કાર્ય અંગ્રેજીમાં થયેલું છે અપભ્રંશને લગતું ધણું મગમૂત સાહિત્ય અંગ્રેજી તથા જર્મનમાં છે ગુજરાતી વ્યાકરણને લગતા કાર્ડોના અને મિત્ત્રાના મહત્ત્વના પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયા છે સંયુક્ત ક્રિયાપદો અને પ્રેરક રચનાઓને લગતા વિવિધ લેખો અને પુસ્તકો અંગ્રેજી, જર્મન અને હિન્દીમાં હમણા હમણામાં પ્રકાશિત થયા છે આપણા રસના અન્ય વિષયો માટે પણ અંગ્રેજી

ઉપરાત ફેચ, જર્મન, રૂસી, એક વગેરે ભાષામાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે પુરાતત્ત્વને લગતુ તો મોટા ભાગનુ સંશોધનકાર્ય ઇતર ભાષામાં જ હોય છે આથી સમગ્ર આદિત્યને કૌર્ષિક ગીતે લક્ષમાં લીધા વિના સંશોધનમુચિ બનારીએ તો તે અનેક દષ્ટિએ અધૂરી અને ઓછી ઉપયોગિતાવાળી નીવડશે

પણ બધા કાર્યનો સમાવેશ કરતી અને સામગ્રીનુ વર્ગીકરણ તથા જરૂરનેગી સહિત સમીક્ષા આપતી ચોખ્ખસ નિર્દેશો સાથેની દ્વિવાર્ષિક અગોધનમુચિ બનાવવાની નેમ રાખીએ, તો દેખીતા જ એ કામ ધણુ મોટું—અને આપણા પુસ્તકાલયોની કચાશો જોતાં ધણુ જ કષ્ટુ તેમ જ લામો અમય માગી લે તેનુ છે ભાગ મતે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યનુ પ્રધાન લક્ષ્ય તે તે સમયે અમરવી બનેલા અગોધનપ્રત્રોની ચર્ચા અને તે સળધે થયેલા કાર્યનો િદાપોદ અને આનોચના—એગના પૂરતો મર્યાદિત રખાય, અને દ્વિવાર્ષિક અગોધનમુચિ માટે કરીમ અનાયદી ગોકનરણ કરી શકાય તે ધણુ દુઝના જેનુ છે અને ભાગ પૂરતો તો મે એ જ પ્રણાલીનો અહી આદર કર્યો છે

[૨]

આરભ દુ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના, વિષયથી કટુ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા આજમુધીના મોગલાગના પ્રયત્નોમાં અમુક અશે પુગણકયા, દતમ્યા, લોકમ્યા કે કિવદતીને મુખ્ય આધાર લેખે શ્રીમરીને ચાનવાનુ એ પ્રમગ વનણુ દેખાય છે ચિત્રિત્સક દષ્ટિની નખગાઈનુ કે અલાવનુ એ પગિણામ છે ઇતિહાસના જે ગાગાઓને લગતી પ્રમાણ્યૂત માહીતી આછી, અધૂરી કે નહિવત્ હોય તે ગાગાઓને ધર્માચાર્યો ગજપુરાહિતો, લાગ્યાગણો અને મુગ્ધજનોની મદિપત અર્ધકદિપત કથાવાર્તાઓમાં ભરી દઈને તેમને આધારે બન્ય જૂત ાગનુ ગૌરવ માણુનુ એના જેનુ ઇતિહાસનુ નિવાતક ખીજુ કૌઈ બગ નથી આ અવપ્રતીત વગુને હમણાના ડો દસમુખ સાગિયાના દાગકાના પુરાતાર્ત્વિક ખોદમમથી મોટુ સમર્થન મળ્યું છે^૧ તે ખોદમમ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે હાનના દાગમની નીચે જુદાજુદા અમયની જે ૭ દાગકાના અવશેષો મળ્યા તેમાં ઔધી જૂની દાગમના અવશેષો ૫ સ પૂર્વે પહેની—ખીજી શતાબ્દીથી વધુ પ્રાચીન નથી, અને શ્રીકૃષ્ણના મદિનો હગિવશમાં જે ઉત્તેખ છે તે ઇમની જી શતાબ્દીના દાગકામદિરને

૧ જુઓ ડો દસમુખ સાગિયાનો ‘પુરાતત્ત્વો અને પુરાણ—મદાભારત અને રામાયણ’ (સ્વાધ્યાય’, ૯ ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૭૧ પા ૮૮-૧૧૦) એ લેખ.

લાગતો દોવાનો ધણો મલત્ર છે ચોથી શતાબ્દી પહેલાંના લાગતમાં દેવમંદિરોનું અગ્નિતત્વ જ ન હતું એ પુરાતત્ત્વિક તથ્ય આ સંબંધમાં આપણે ખાસ યાદ રાખવાનું છે.

વળી ભારતમાં નગરસંસ્કૃતિના આરંભ અને વિકાસને લગતી હકીકતો પણ આખ ઉઘાડે તેની છે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પછીના ગાળામાં વિકસેલી જે તાત્રાસમયુગીન સંસ્કૃતિઓના પુરાતત્ત્વીય અવશેષો મળ્યા છે તે સંસ્કૃતિઓ અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિ વચ્ચે આશરે સાત સો વરસનો ગાળો રહેલો છે-^૧ તેમની વચ્ચે સાતસ કે સંપર્કના કોઈ પુરાવા મળ્યા નથી. માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં કાર્ધક અંગે ક્રમશઃ સક્રમણ થયાનું દેખાય છે ગગાનદીને કાઠેના દોઆળના પ્રદેશમાં ઈ સ ૫૦૦ પહેલા કોઈ નગરો વિકસ્યાં ન હતા—તેથી શક્યતા જ ન હતી. દોઆળ શાલવૃક્ષોનાં જ ગયોથી ભરેલું હતું અને તેની કંઠણ જમીન તાત્ર-કાંમ્યયુગમાં ગ્રામી જેતી માટે પ્રતિકૂળ હતી ચિત્રિત રાખોડી અત્પાત્રો (‘પી છ વેગ’)વાળા લોકો (આશરે ઈ. સ પૂર્વે ૮૦૦-૪૦૦)ની પૂર્વે ત્યા કોઈ મોટી વસાહતો ન હતી ઉક્ત લોકોના કાળમાં પણ મર્યાદિત ખેતીવાળા ગ્રામજીવનનું ચિત્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે માત્ર ઔદિચ્ય કાળા ઓપત્રાળાં પાત્રો (‘એન બી. પી વેર’)ના સમયમાં જ (આશરે ઈ. સ પૂર્વે ૫૫૦ થી ૧૦૦) મોટા નગર ગ્રથપાયા. વિશાળ પ્રમાણમાં ખેતી થાય તો જ નગરો ઉદ્ભવે તેની ખેતી વિપુલ પ્રમાણમાં લોદાના ઓળરો વડે જ શક્ય તાખાના ઓળરોથી જ ગલો વાઢવાનું કે મોટા પ્રમાણમાં જમીન ખેડવાનું ન જને આ લોખડતો જમ્યો બિહારની ખાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતા અને લોહધાતુવિદ્યાનું જ્ઞાન વધ્યું ત્યારે જ ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ દોઆળમાં મોટા નગરો વસવા લાગ્યા. આ બધું જોતા સમગ્ર શકારો કે ચાન્ડેની મથુગ, પાડવ-કૌન્ડોનું હગ્નિનાપુગ વગેરે આ સમય પહેલા માત્ર પૌરાણિક કલ્પના માટે જ અગ્નિતત્વ ધરાવી શકે, વાસ્તવિકપણે નહીં જ.

હો સાકગિયાએ દર્શાવ્યું છે તેમ પુરાણોમાં જેમનો અસુરોના લોખડના, ચાદીના અને મોનાના એમ ત્રણ પુગના રૂપે ‘કુગાવો’ થયેલો છે, તે ત્રિપુર (= હાલનું જમ્મયપુર પામેનું તેનર) તગર તરીકે ઈસવી ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠા-સાતમા શતકમાં ગ્રથપાયેલું, અને તે માટે લોદાની ધાતુનો વપરાશ કાગણું

૧ આ અંશ માટે મુખ્યત્વે ડી પી અગ્રવાલકૃત The Copper-Bronze Age in India (૧૯૭૧) એ પુસ્તકનો આધાર લીધો છે

જૂન હતો. એ યાદ રાખવાનું છે કે ભારતમાં લોદયુગના આરંભ માટે દહ સુધી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ પહેલાંના પુરાવા નથી મળ્યા. આમ ભારતમાં પ્રવેશેલા આર્યોના વિજય તેમના લોદાની ધાતુના વપરાશના જ્ઞાનને આભારી હોવાની અટકળ પણ ખોટી ફરી છે. આર્યોના આગમન અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિ સાથેના તેમના સંપર્ક અંગેની પહેલાંની કાચી અટકળો પુરાતત્ત્વે તોડી પાડી છે. થોડા અને આવળ આર્યો પોતાની સાથે લાગ્યાની વાત હવે પડતી મુકાઈ છે. થોડા પ્રાગ્-હડપ્પીય તેમ જ હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાં જળીતો હતો અને લોથલમાંથી ચોખાના દાણાના અવશેષ મળ્યા છે. કાચાન -૧૪ ને આધારે કરેલા સમયનિર્ણય અનુસાર હડપ્પીય સંસ્કૃતિના પાટનગર વિસ્તારોનો સમય આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૫૦ થી ૨૦૦૦ નો તથા રીમાવર્તી વિસ્તારોનો (જેમાં લોથલ વગેરે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશો પણ આવી જાય છે) સમય આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ થી ૧૭૦૦ નો નક્કી થયો છે. તામ્રારમયુગીન સંસ્કૃતિઓના અવશેષો પરથી હો. અગ્રવાલે કહેલાં તારણોમાંથી થોડાંક આ પ્રમાણે છે :

(૧) આશરે ઈ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૬૦૦ ની બનાસકાંડાની તામ્રારમયુગીન સંસ્કૃતિ (દક્ષિણ રાજસ્થાનના અહાડ અને ગિરુદમાંથી પ્રાપ્ત અવશેષો) નાં દેવકાંક લક્ષણો હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ સૂચવે છે,

(૨) તે સંસ્કૃતિનાં મૃતપાત્રોના આકારો અને ચિત્રાંકનોમાં પશ્ચિમ એશિયાઈ લાક્ષણિકતાઓના અણસાર છે;

(૩) કાળાં-રાતાં મૃતપાત્રો (‘બ્લી એન્ડ આર વેર’) ના અવશેષોના ઉત્તરોત્તર અર્વાચીન સમયનિર્ણયને આધારે તે લોથલમાંથી બનાસકાંડાની સંસ્કૃતિમાં પ્રસર્યા હોવાનો સામે એવો સંભવ છે.

આ તારણોને પ્રાચીન આર્યોની ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ લગભગ મેમોપોટે-મિયામાં ઉપસ્થિતિ હોવાની હકીકત સાથે સંકળી લઈ હો અગ્રવાલ એવો તર્ક રજૂ કરે છે કે બનાસકાંડાના તામ્રારમયુગીન સંસ્કૃતિવાળા લોકો તે જ ભારતમાં આવેલા આર્યો હોય, તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાંથી રાજસ્થાનમાં થઈને પશ્ચિમ દોઆબ તથા પૂર્વ પગ્ગાબ સુધી પ્રસર્યા હોય, સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ સમુદ્રમાર્ગે પ્રવેશ્યા હોય અને લાંબી હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો અંત લાવી, તે જ સંસ્કૃતિના ઘણા અંશોને અપનાવીને તેઓ ભારતમાં અન્યત્ર પ્રસર્યા હોય. પણ તેમના આ તર્કનો વૈદિક સાહિત્યમાં મળતા આર્યોના સમસિધુથી મધ્યપ્રદેશ સુધીના ક્રમિક પ્રસરણ સાથે મેળ ખેંચે તેમ નથી. વળી પ્રાચીન

સાહિત્યમાં સૌરાષ્ટ્રનો નિર્દેશ પાણિનિધી વહેલો મળતો નથી, અને રાજસ્થાનના પ્રદેશો પણ અજ્ઞાત જણાય છે તે બાબતનો પણ ખુલાસો આપી શકાય તેવું નથી. પણ આ બધામાં કૃષ્ણ અને યાદવોની દારકાના દોષ દૂરનાં નામનિશાન પણ દેખાતાં નથી. ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત પણ સમજાશે કે પ્રાગિતિહાસ ઉદેલવા માટે પુરાતત્ત્વીય અવશેષોનો પૂરતો ઉપયોગ ત્યારે જ કરી શકાય, જ્યારે સમયનિર્ણયને લગતી, વસતિસ્થાનના ભૌગોલિક પરિવેશને લગતી તથા ટેકનોલોજીના વિકાસને લગતી વિચારણા સંયુક્તપણે કરવામાં આવે. માત્ર એક જ વિદ્યાશાખામાં અલગપણે થતા સંશોધનકાર્યની મર્યાદાઓ હવે ઉઘાડી પડવા લાગી છે. સંશોધક માટે સંલગ્ન બેત્રણ વિદ્યાશાખાઓનું જ્ઞાન તથા વિવિધ વિષયના નિષ્ણુતોનો સહયોગ પ્રાપ્ત કરવાનું અનિવાર્ય બની રહ્યું છે.

[૩]

પુરાતાર્ત્ત્વિક સામગ્રી પરથી ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષો તારવવા માટે વિવિધ વિષયના નિષ્ણુતોનો સહયોગ અનિવાર્ય બન્યો હોવાનું એક વધુ ઉદાહરણ આપણને સિંધુલિપિને ઉદેલવાના કેટલાક અલગતન પ્રયાસોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં મળતી મુદ્રાઓ વગેરે પરનાં લખાણોને ઉદેલવાના લેગ્ડન, હટર અને હેરાસ વગેરેના આગલા પ્રયાસો^૧ પછી હમણાં છેલ્લાં પાંચસાત વરસમાં એ ગંભીર પ્રયાસો થયા છે અને એ બંને પ્રયાસો કરનારોએ પોતાને સફળતા મળ્યાનો પણ દાવો કર્યો છે તેમાંનો એક કેટલાક રસી વિદ્વાનોએ કરેલો સહપ્રયાસ છે, જેમાં ગણિતશો, ભાષાવિદો વગેરેએ સાથે મળીને કામ કર્યું છે તે જ પ્રમાણે બીજા પ્રયાસમાં ગણકયંત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, પુરાલિપિશાસ્ત્ર અને ભાષાવિજ્ઞાન વગેરેના જાણકાર કેટલાક ફીની વિદ્વાનોએ સહકાર કર્યો છે તો વળી બંને પ્રયાસોનું નિષ્ણુત અને તલ્લરપર્શી વિવેચન પણ એ ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ ગણિતશોનું આવશ્યક માર્ગદર્શન મેળવીને કરેલું છે^૨

૧. આ આગલા પ્રયાસોનું તારણ ગુજરાતી વાચકોને ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીકૃત “હડપ્પા ને મોહેંજો-દડો” એ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં મળશે.

૨. રસી તથા ફીની પુસ્તકોઓનાં તથા તેમનાં નામ વગેરે માટે જુઓ ‘લેન્ગ્વેજ’, ૪૬, ૪ (૧૯૭૦), પૃષ્ઠ ૬૫૨ થી ૬૫૭ ઉપર પ્રકાશિત આર્ટિકલ અને જ્વેલ્-ઇલિબની સમીક્ષા. અહીં એ સમીક્ષાના મુદ્દાઓનો આધાર લીધો છે.

સિંધુસિપિના અભિલેખો માત્ર મુદ્રાઓ, મુદ્રાંકનો, કીકરાં અને તામ્ર-
 પટ્ટિકા ઉપરના હોઈને દર્શાવેલાં પશુ દ્રવ્ય છે, તેમનો વિષયવ્યાપ્ત પણ ધણો
 મર્યાદિત લાગે છે, અને એકેય દૈભાષિક લેખ મળેલો નથી. આથી તેમના
 ઉદ્ભવ માટે, (૧) સિપિસદેતો ક્યાં સ્થાનોએ અને કેટલી વાર વપરાયા છે
 તેને લગતાં આંકડાયાત્રીય તારણો, તથા (૨) તે પછીની આંતરિક મુદ્રા
 અને અનુમાનો—એ બે બાબત ઉપર આધાર રાખતી પદ્ધતિને જ અવકાશ
 છે, અન્ય દોષ પદ્ધતિને નહીં. પ્રચુત બને પ્રયામો આ પદ્ધતિએ જ
 થયેલા છે. સિંધુસિપિની બે મુખ્ય સમગ્યા તે (૧) સિપિની પ્રકૃતિ અને
 સ્વરૂપનો નિર્ણય, અને (૨) લખાણોની ભાષાનો નિર્ણય. આ બંને બાબતને
 લગતા પ્રચુત પ્રયામોના નિષ્કર્ષનો સાર આ પ્રમાણે છે : મિસરી,
 એસિરિઆઈ, સુમેરી વગેરે અન્ય પ્રાચીન લિપિઓના સદેતોની સાથે
 ગણકમંત્રની મદદથી તુલના કરતાં જણાય છે કે સિંધુસિપિના સદેતો અમુક
 અંશે શબ્દવાચક ને અમુક અંશે અક્ષરવાચક છે. એટલે કે લિપિ ‘શબ્દાક્ષરિક’
 (‘લોગોસિલેબિક’) છે લિપિ ડાબેરી નહીં, પણ જમણેરી છે—એટલે કે
 તે જમણેથી ડાબી તરફ જાય છે. તેના અમુક સદેતો ધાતુવાચક અને બીજા
 પ્રત્યયવાચક છે. પહેલાં ધાતુ, પછી પ્રકૃતિ સાધકપ્રત્યય અને પછી પદસાધક
 પ્રત્યય એવો ક્રમ છે પૂર્વે કે પશ્ચે લાગ્યા હોય તેવા દોષ પ્રત્યયો નથી,
 માત્ર, પાછળ લાગતા પ્રત્યયો જ છે, જેના પરથી એવું અનુમાન અનિવાર્ય
 બને છે કે સિપિની ભાષા ભારતીય—આર્ય કે મુદ્રા ન હોઈ શકે, અને તે
 પછી તે દ્રાવિડી ભાષા જ હોઈ શકે. લખાણોની ભાષા દ્રાવિડી હોવાના
 મુદ્દા અંગે રૂઝી તથા કીની વિદ્વાનો સદમન છે. પછી આ પ્રયાસોનું વિવેચન
 કરતાં ઝાઝડ અને જૂલેબિલે દર્શાવ્યું છે કે હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અભિલેખોની
 ભાષા દ્રાવિડી હોય એ તો અનેક સંભાવનામાંની એક સંભાવના છે તે
 તુર્કી કે આસ્તાઈ કુળની પણ દોષક ભાષા હોઈ શકે અને ઈગન, અફઘાનિ-
 સ્તાન તથા તુર્કસ્તાનમાંથી પ્રાપ્ત પુરાતત્ત્વિક અવશેષો માથેનું હડપ્પીય
 અવશેષોનું કેટલુંક લક્ષણસામ્ય ધ્યાનમાં લેતા આ વિકલ્પને પણ ચકાસવો
 જરૂરી છે. વળી લખાણોના જે શબ્દો, વાક્યો વગેરે એસાગ્યામાં આવ્યા
 છે, તેમની જેવી છે તેવી સ્વીકાર્યતાનો આધાર પણ ભાષા દ્રાવિડી હોવાની
 માન્યતાની સાથે તરે કે રૂએ તેમ છે

ભાષા દ્રાવિડી હોવાનું સ્વીકારીને ચાલતા પણ તે આદિમ દ્રાવિડી કે
 આદિમ ઉત્તરી દ્રાવિડી હોવાના વિકલ્પો ધ્યાનમાં ગણ્યા વિના આગળ નહીં
 વધી શકાય. અને પ્રચુત પ્રયાસોમાં આ બાબતની ઉપેક્ષા થયેલી છે.

આમ લિપિના પ્રતિનિર્ણય માટે ગાણિતિક પદ્ધતિનો લીધેલો આધાર એ સિંધુલિપિના ઉદ્ભવની દિશામાં થયેલું નવપ્રસ્થાન છે અને તેના નિષ્કર્ષો વિશ્વાસપાત્ર છે, પણ એ લિપિપ્રકાર દ્વારા સ્થિત ભાષાપ્રકાર દ્રાવિડી, આદતાર્ધ વગેરે અનેક ભાષાઓને લાગુ પડે એટલે સર્વસાધારણ છે, અને તે (૧) પૂર્વપ્રત્યયો કે અંતઃપ્રત્યયોને બદલે પરપ્રત્યયો, (૨) સ્થિરસ્વરૂપનો શબ્દક્રમ, (૩) વિશેષણાત્મક પદોની પૂર્વસ્થિતા—એવાં માત્ર ત્રણચાર લક્ષણો ઉપર આધારિત છે. ક્રાઇડ અને ક્વેલેલિયના મતે તપાસપદ્ધતિ ભાષાના ઇતિહાસ પરત્વે તથા વર્ણસંકેતોના સંયોજન પરત્વે વ્યવસ્થા અને સમીક્ષક દૃષ્ટિની ખામીવાળી હોવાથી સિંધુલિપિ ઉદ્ભવવાના પ્રસ્તુત રૂપી તેમ જ શીની પ્રયાસ પ્રતીતિ પ્રગટાવી શકતા નથી.

આ ઉપરાંત હમણાં લોચક વગેરેના ઉત્ખનનકાર્યની સાથે સંકળાયેલ એસ. આર. રાવે^૧ સિંધુલિપિ ઉદ્ભવવાનો એક પ્રયાસ કર્યો છે. લેખોની ભાષા ભારત-યુરોપીય હોવાનો, અને અમુક અંશે તે હિત્તી, ભારત-ઇરાની અને ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા)ને મળતી હોવાનો તેમનો તર્ક છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત રૂપી-શીની પ્રયાસોનાં લિપિ અને ભાષાને લગતાં અનુમાનો પોતાની અટકળોથી તદ્દન જુદા હોવા છતાં રાવે એ ગંભીર પ્રયાસોની ચર્ચા કે આલોચના નથી કરી, અને ભાષા, ભારત-યુરોપીય માનવાથી ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓનો પણ ધટતો વિચાર નથી કર્યો ઉપરાંત તેમની ઉદ્ભવપદ્ધતિ અનુસાર અટકળેલા શબ્દોનું સ્વરૂપ અને રચના ભારત-યુરોપીય કે ભારતીય-આર્ય શબ્દસ્વરૂપ અને શબ્દરચનાની સાથે મૂળભૂત બાબતોમાં વિસંવાદી જણાય છે. તેમનો પ્રયાસ ઉપર્યુક્ત બે પ્રયાસોની સરખામણીમાં ધણો નબળો હોવાનું દેખાઈ આવે છે.

[૪]

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની પછી હવે હું સાહિત્યસંશોધનને લગતી બેચાર બાબતોનો બિહાપોહ કરીશ. આર બ મધ્યકાલીન સાહિત્યને લગતા એક સર્વસાધારણ મુદ્દાથી કુઝુ

સાહિત્યની અંતિમ મુલવણી રસવતા અને મૌલિકતાના ધોરણે જ કરવી જોઈએ એ માન્ય સિદ્ધાંતનું તાત્પર્ય એવું નથી કે સાહિત્યને ખીજ

૧. જુઓ તેમનો લેખ ‘ઇન્ડસ સ્ક્રિપ્ટ ડિસાવર્ડ’ (‘ધ ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઇન્ડિયા’, ૧૨-૧૨-૭૧, પૃષ્ઠ ૨૧-૨૫).

દોષ રીતે ન જ તપાસાય કે તેવી તપાસ એટલી જ સાર્થક અને રસિક ન નીવડે. દકીકતે સાદિત્યનું સાંકૃતિક પ્રયોજન પણ અતિશય મહત્ત્વનું છે. તે તે યુગ કે પ્રદેશના સાદિત્યની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ અને સ્વરૂપનો ખુલાસો તેના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અને પ્રયોજનોને આધારે જ મળે. ઉપરાંત તે તે સાદિત્યના આગ્વાદ માટે પણ અમુક અંગે, ઉપર્યુક્ત બાબતોની નોંધ લેતો દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો પડે. આપણા મધ્યકાલીન સાદિત્યને આ વાત ખાસ લાગુ પડે છે. મધ્યકાલીન રચનાઓના બહિરંગ તેમ જ અંતરંગને તે સમયના સાંકૃતિક-સામાજિક પરિવેશની સાથે સાંધીને જોવાતપાસવાનું કામ આપણે વ્યવસ્થિતપણે હાથ ધરવું જોઈએ. મમાજના કયા વર્ગને માટે કયા વર્ગના લેખકોએ એ સાદિત્ય રચેલું ? તેના વડે મમાજની કઈ જરૂરિયાતો પુરાતી ? તેના પર અન્ય પ્રાચીન, સમકાલીન અને ઇતર-પ્રદેશીય સાદિત્ય અને પરિજોનો શો પ્રભાવ હતો ? સામગ્રી અને સ્વરૂપની બાબતમાં કઈ પરંપરાઓનું અનુવર્તન થતું હતું ?—આ બધાં તત્ત્વો તેમ જ રચનાનું પાઠ્ય નહીં પણ શ્રવ્ય સ્વરૂપ તેની સામગ્રી, ધાટ્યૂટ, શૈલી, ભાષા વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં કેવો ભાગ ભજવનાં ? પૂર્વ પરંપરાને જાળી રાખવાનો આદર્શ યુગજોના આધાત નીચે વ્યવહારમાં જાણ્યેઅજાણ્યે કેટલો અને કેવો પરિવર્તિત થતો રહેતો ?—આવા આવા પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને કૃતિને તપાસીએ તો જ તેના અગ્નિત્વનો ઘટતો ખુલાસો મળે.

[૫]

મધ્યકાલીન કૃતિઓના અભ્યાસનું તેવું જ બીજું મહત્ત્વનું પાત્રું તે કથાઘટકો અને કથાપ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ કરાતી તપાસ. સંસ્કૃતપ્રાકૃત કથા-સાહિત્યના કયા કથાઘટકો અને કથાપ્રકૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચાલુ રહ્યાં, તેમાં કેવા ફેરફાર થયા, સમકાલીન ભારતીય તથા વિદેશી સાહિત્યોની સાથે આ બાબતમાં કેવું આદાનપ્રદાન થયું વગેરે વિષયોને ક્ષમતા અન્વેષણ માટે ઘણો મોટો અવકાશ છે આ નવી દિશામાં કેટલુંક મૂલ્યાનન કાર્ય નવા સંશોધકોને હાથે થવા લાગ્યું છે. પણ આ વિષયમાં મધ્યકાલીન કથાકોશ, કથાઘટકસૂચિ, કથાપ્રકૃતિની સૂચિ વગેરે જેવી જોરાર વ્યવસ્થિત યોજનાઓ હાથ ધરશે તો જ નક્કર અને સઘન કાર્ય થઈ શકશે.

લગાઈના અડવાના વેશમાના અડવાનાં પગલોનું પગેડું અથવા તો 'અરેબિયન નાઈટ્સ'ના આજકાલના અણસાર નવમીદમ્મી શતાબ્દીની

પ્રાકૃત કથાઓમાં મળે, અને તેનાં અનેક રૂપાંતરો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમયે સમયે ડોહાવાં કરે-તે જોનાર આ પ્રકારના અન્વેષણનાં રસ અને મૂલ્ય સમજી શકશે.

[૬]

સંશોધનમાં પૂર્વગ્રહ કે જોડું મમત્વ તથા શોધી કાઢવા કે વારસવિક નિર્ણય તારવવા આડે સૌથી મોટો અંતગમ બોલો કરે છે દષ્ટિ સ્વચ્છ ન હોય તો સંશોધકો ભ્રમનો ભોગ બને અને તેમનો શ્રમ તદ્દન એજે જાપ આ સાત્તનું એક જ્વલત ઉદાહરણ આપણને હિન્દી સાહિત્યનો આદિકાલ નક્કી કરવાના કેટલાક આધુનિક પ્રયાસોમાંથી મળે છે.

શરૂઆતમાં કેટલાક હિન્દી વિદ્વાનોએ સમગ્ર અપભ્રંશ સાહિત્યને પુગણી હિન્દીના સાહિત્ય તરીકે ઘટાવવા પ્રયાસ કરેલો પણ સમજ વધતાં હવે કેટલાકે એ મંતવ્ય તજ દીધું છે પણ જાણે કે આની જોડ પૂરવી હોય તેમ ખીમ કેટલાક વિદ્વાનો એવી માન્યતાનો પુરસ્કાર અને પ્રચાર કરી રહ્યા છે કે સોળમી શતાબ્દી સુધીના સમગ્ર ગુજરાતી-રાજસ્થાની સાહિત્યને પ્રાચીન હિન્દી સાહિત્ય ગણી લેવું. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’, ‘નેમિનાથચતુષ્પદિકા’, ‘મ્યૂલિસદ્ કાવ્ય’, ‘વસતવિકાસ કાવ્ય’, ‘કાન્હડે પ્રબધ’, ‘માધવનંદ કામકદવા’ વગેરે સર્વ રચનાઓને તેઓ જૂની હિન્દીની રચનાઓ ગણાવના લાગ્યા છે આની પાછળની તેમની તર્કસરણી આ પ્રમાણે છે : (૧) બોજપુરી, બ્રજ, અવધી અને મૈથિલીની જેમ પૂર્વી રાજસ્થાની પણ હિન્દીની એક બોલી છે (૨) પૂર્વી રાજસ્થાની અને પશ્ચિમી રાજસ્થાની બંને એક જ પ્રદેશની હોવાથી સમગ્રપણે રાજસ્થાની એટલે હિન્દીની એક બોલી. (૩) પશ્ચિમી રાજસ્થાની અને ગુજરાતી પદરમી શતાબ્દી સુધી એક હોવાનું અને પછીથી અમગ થયાનું વિદ્વાનો કહે છે, માટે પદરમી-બોજમી શતાબ્દી સુધીની ગુજરાતી-રાજસ્થાની તે હિન્દીની જ બોલી થઈ. (૪) આથી ત્યાં સુધીનું એ સાહિત્ય પ્રાચીન હિન્દી સાહિત્ય જ કહેવાય (૫) જે એમ ન ગણીએ, અને જૂના રાજસ્થાની-ગુજરાતી સાહિત્યને ધતગ ભાપાનું સાહિત્ય ગણીએ તો પછી હિન્દીમાં આદિકાલીન સાહિત્ય જ રહેતું નથી, અને હિન્દી સાહિત્યનો આરંભ ચૌદમી કે પદરમી શતાબ્દીથી કરવો પડે. દેખીતા જ આવી સ્થિતિ અદર્શ્ય છે

ઉપર્યુક્ત વિચારણાના હકીકતદોષો, સમજદોષો અને તર્કદોષો ઉઘાડા છે. સદ્દસાગ્યે હિન્દીના થોડાક વિદ્વાનો આવી આત્મ તિક વિચારણાના પક્ષપાતી

નથી. તેઓનો પણ નિર્ણય તો ઉપર પ્રમાણે જ છે, પણ ગુજરાત-રાજસ્થાનના વિદ્વાનો તેમના પ્રદેશમાં રચાયેલી પ્રાચીન કૃતિઓની ભાષાને ગુજરાતી કે રાજસ્થાની સમજી બેઠા છે એ વાતને ધ્યાનમાં લઈને તેઓ સ્વમાધાનરૂતિથી કહે છે કે જે કૃતિઓની ભાષાને હિન્દીવાળા હિન્દી માને, રાજસ્થાનીવાળા રાજસ્થાની માને અને ગુજરાતીવાળા ગુજરાતી માને તે કૃતિઓની ભાષામાં હજી સ્વરૂપબદ્ધ નથી થયો. એમ ગણીને તેને ઉક્ત ભાષાઓની પૂર્વશ્રુતિકા સમજી. અને તો એ ગાળાની કૃતિઓને પ્રાચીન હિન્દી સાહિત્યની કૃતિઓ પણ જરૂર ગણી શકાય.

હિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાનોની આવી નિર્ણયરીતિ આપણને પેલા અમુક ગ્રામરૂદ્ધની યાદ આપે છે, જેણે દેડકું જેઈને ગૂંચવાયેલા ગમાગે આગળ બેઘડક નિર્ણય આપેલો કે નિઃશંક એ કાં તો ચક્રુ હોય, નહીં તો પછી મોર તો ખરો જ!

અમુક કૃતિ મગડી સાહિત્યની છે, બંગાળી સાહિત્યની છે કે હિન્દી સાહિત્યની છે—એનો નિર્ણય તે કૃતિની ભાષા કઈ છે તેને આધારે જ થઈ શકે પણ ખરી ખૂબી તો એ છે કે જે કૃતિઓને અન્ય અભ્યાસીઓએ ગુજરાતી-રાજસ્થાનીની ગણી છે, તે જ કૃતિઓને આદિકાલીન હિન્દી સાહિત્યની ગણાવનાગઓએ તેમની ભાષાની વૈજ્ઞાનિક તપાસ કરવાનો કોઈ જ ગંભીર પ્રયાસ નથી કર્યો. માત્ર અંગત છાપને આધારે જ તેમણે પૃથગ્ગનની જેમ નિર્ણય લઈ લીધો છે હકીકતે આ પ્રશ્ન પાયામાં ભાષા-વિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન છે, સાહિત્યનો નહીં. અને દુર્ભાગ્યે આદિકાલીન હિન્દી સાહિત્યની ચર્ચા કરનારાઓ ઘણુંખડું આ વિષય માટેની પ્રાકૃત, અપ્રશ્ન, રાજસ્થાની અને ગુજરાતીની તથા ભાષાવિજ્ઞાનની આવશ્યક પ્રમાણમાં જે જાણકારી જેઈએ તેનાથી મજબૂત થયા વિના જ મતસ્થાપન કે મતપ્રદર્શન કરતા ગયા છે એ કહેવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યકૃતિ કોઈ પણ ભાષાની કે કોઈ પણ પ્રદેશની હોય—તે આખી માનવજાતના દરેક સાહિત્યરસિકની પોતાની જ સંપત્તિ છે આ દૃષ્ટિએ મમત્વ-પરત્વનો કોઈ સવાલ જ મહેતો નથી. પણ હકીકતના પ્રશ્નોનો નિર્ણય તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિએ જ થાય. તેમાં ગૌરવસ્થાપનની નહીં, પણ તત્ત્વરૂતિથી જ અવેપલ્ય કરવાનું હોય. ગુજરાતી-રાજસ્થાની કૃતિઓને આદિકાલીન હિન્દી કૃતિઓ ગણાવવાના સમર્થનમાં જે દલીલો અપાઈ છે તે સાવ લૂંચી હોઈને સાધારણ તપાસની સામે પણ ટકી શકે તેવી નથી. એ કૃતિઓની ભાષાનું વિશ્લેષણ—એભાગ

નહીં, પણ નિષ્ણાતની કક્ષાનું—કરીને સહેજે બતાવી શકાય તેમ છે કે તે ભાષાનું શ્વનિ, રૂપ, શબ્દ, વાક્ય અને શબ્દાર્થને લગતુ સાતત્ય આજ સુધીની ગુજરાતી-રાજસ્થાનીમાં લાક્ષણિકપણે મળે છે, નહીં કે હિન્દીમાં. આ વિષયમાં હિન્દી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં જે અંશ સમાનપણે મળતો હોય તે નહીં, પણ વિશિષ્ટ અંશ જ નિર્ણાયક થઈ શકે.

વળી આઠમી શતાબ્દીમાં ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરે રચણની લોકભોલીઓનાં આગવા સ્વરૂપ વિકસી ચૂક્યાં હોવાના પુરાવા આપણને ઉદ્યોતનની ‘કુવચયમાલાકથા’ વગેરેમાંથી મળે છે, એટલે પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી સુધી એક સમાન ભાષાસ્વરૂપ ઉક્ત પ્રદેશોમાં પ્રચલિત હોવાની માન્યતા પણ તદ્દન નિરાધાર છે અને આ વિષયના અભ્યાર સુધીના અનેક ગંભીર અભ્યાસીઓમાંથી કોઈએ એવું કહ્યું નથી કે હિન્દી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતી પંદરમી શતાબ્દી સુધી એક જ હતી કૃતિના કર્તાઓનાં, લલિયાઓનાં, રચનાનાં અને હસ્તપ્રતની પ્રાપ્તના રચણો પણ નિર્ણાયક રીતે ગુજરાત-રાજસ્થાનના છે પરંતુ આ વિષયની અન્યત્ર સપ્રમાણ અને સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું મેં ધાર્યું હોવાથી અહીં તેના તરફ માત્ર આગળી ચીંધી છે.

[૭]

મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધન ઉપરથી આપણે લોકસાહિત્યના સંશોધન પર આવીએ. એક અગ્રયાયી તરીકે મેવાણીએ ઘણું મૂલ્યવાન કાર્ય કર્યું—એ દિશામાં આંખ ઉઠાડી અને હવા પ્રગટાવી. પણ એ પ્રારંભની કૌતુકરાગી અને અહોભાની દૃષ્ટિના આપણે ભોગ બન્યા અને હવે તો લોકસાહિત્યનો આપણો ખ્યાલ પણ ધૂંધળો અને સેગમેન્ટિયો બની રહ્યો છે (કે બની ગયો છે.) લોકસાહિત્ય, લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને લોકસમૃદ્ધ માટેનું સાહિત્ય એ ત્રણે જુદી જ ચીજો છે વળી કંઠસ્થ સાહિત્ય અને ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય (કે શ્રવ્ય સાહિત્ય અને પઠનીય સાહિત્ય) એ વિભાગો પણ લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યના માત્ર નામાન્તર નથી. મોટા ભાગનું મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સાબળવા માટે કે કંઠસ્થ કરવા માટે હતું, પણ માત્ર તે જ કારણે તે બધું લોકસાહિત્ય નથી ચારણી કે ડિગજ સાહિત્ય રાખ્યાશ્રયે, રૂઢ પરપરા અને રચનાશૈલીમાં, ખાસ તાલીમ પામેલા હાથે રચાયેલું સાહિત્ય છે—તે કંઠસ્થ કે લોકભોગ્ય (ને છતાં પણ ‘લોકપ્રાણ’ તો નહીં જ) હોવાને કારણે લોકસાહિત્ય નથી બની જતું મધ્યકાલીન સતસાહિત્ય—પદો,

ભજનો, ધોળો વગેરે—પણ નિશ્ચિત કવિએ, નિશ્ચિત પરંપરા અને શૈલીમાં કરેલી રચનાઓ હોઈને તે પણ લોકસાહિત્ય નથી જ, અને એવી ધારી અને શૈલીમાં અમુક વ્યક્તિએ કરેલી અર્વાચીન રચનાઓને પણ લોકસાહિત્ય ન જ કહેવાય. પૂર્વપરંપરાથી જે કંઠોપકંઠ જળવાઈને ઊતરી આવ્યું હોય, નિગૂંચ જનતામાં પ્રચલિત હોય, કોઈ જાત કર્તાની રચના હોવાનું ન જણાય, અને વ્યાપક લોકજીવનની મામૂલીવાળી અવિદ્યુત શૈલીની રચના હોય તે જ લોકસાહિત્ય નામને પાત્ર.

લોકસાહિત્ય અને લોકકથાના મગોધનનું એક પાત્ર તે ક્ષેત્રતપાસ દ્વારા લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ અને સંકલન, અને ખીલું તેટલું જ મહત્ત્વનું પાત્ર તે સંગૃહીત સામગ્રીનું અધ્યયન. અધ્યયનનું પણ એક અત્યંત રસપ્રદ અંગ તે કથાઘટકો અને કથાપ્રકૃતિને લગતું અન્વેષણ આપણે ત્યાં મોટે ભાગે અમુણ્ણુ રહેલા આ પ્રદેશ ઉપર તાત્કાલિક તો આપણું બધું જ લક્ષ આપતું જરૂરી છે. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ભારતીય તથા વિદેશી સાહિત્યોની સાથે એ હાગ લોકસાહિત્યનું અનુસંધાન રચવાય છે, તથા માર્કૃતિક આદાનપ્રદાન અને પ્રસંગ અંગે ગોષ્ઠભોજ કરવાનાં વિશ્વાલિમુખ દ્વારા તે ખોલી આપે છે. લોકસાહિત્યનું મહિમાદિંદિમ પીટ્યે રાખવાથી કશું જ ન વળે પશ્ચિમનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં લોકસાહિત્યનું ગંભીર અધ્યયન અનેક દસકાઓથી થઈ ચુકું છે, તે વિષયનાં પાયાના વિભાવો, વ્યાખ્યાઓ, પરિભાષા અને રીતિપદ્ધતિઓ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યાં છે અને એક તથ્યલક્ષી ચૂકમલ્લી વિશાળ સાહિત્યનું નિર્માણ થયેલું છે. તેની દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિને પૂરેપૂરે લાભ લઈને લોકસાહિત્યના સંશોધનને આપણે પણ એક વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનની કક્ષાએ આપણું જોઈએ અને પ્રારંભિક મુગ્ધાવસ્થામાંથી જગદીયી ધૂટણું જોઈએ આપણી પામે લોકસાહિત્યની મામૂલીને ભરે લડાર હોવા છતાં તેના અધ્યયનની કોઈ બલિષ્ઠ પરંપરા રચાઈ નથી, ને તોયે બેચાળ લગતા જ માણુમેને હાથે થયેલાં પ્રાથમિક કોટિનાં જે-તે કામોથી લોકસાહિત્યનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો હોવાનો સતોપ આપણે કેમ માણી શકતા હઈશું એ એક અણુગિકથો કોયડો છે.

[૮]

સાહિત્યના સંશોધનની ચર્ચા બાદ હવે લાપાસંશોધનને લગતી થોડીક આશતો જોઈએ

અનેક જૂના પ્રશ્નોની પુનર્વિચારણા થતી રહેવી જોઈએ તો જ પહેલાંના નિષ્કર્ષોની કચાશો અને શિથિલતાઓ મુધરે અને પ્રગતિ થાય. ઉદાહરણ તરીકે આપણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વચ્ચે પ્રાચીનોની દૃષ્ટિએ કેવા સંબંધ હતો એ પ્રશ્ન લઈએ વરદુચિથી માર્ક ડેવ મુધીના પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ પ્રાકૃતને સંસ્કૃત ઉપરથી સાધી છે. તેમણે “મહા-રાષ્ટ્રીમાં બે સ્વર વચ્ચે રહેલા ‘દ’નો ‘હ’ થાય છે,” “શૌરસેનીમાં તેવા ‘ત’નો ‘હ’ થાય છે” – વગેરે સ્વરૂપે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત બનાવવાના નિયમો આપેલા છે હેમચંદ્રે પ્રાકૃતને સંસ્કૃતમાંથી થયેલું કે આવેલું કહ્યું છે (‘તત્ર લવ’ તતો આગતં વા’) તો અભિનવગુપ્તે સંસ્કૃતનું બ્રહ્મસ્વરૂપ (‘અપભ્રંશ’) તે ‘ભાપા’ (= પ્રાકૃતો) અને ભાપાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ તે ‘વિભાપા’ (= પ્રાકૃત સિવાયની અન્ય પ્રાદેશિક કે જાતિગત બોલીઓ) એવી સમજણ આપેલી છે પણ આમાંથી એટલું જ સમજવાનું છે કે પ્રાચીન વ્યાકરણકારોને મતે, જ્યાં ‘ધટો’, ‘હસતિ’ વગેરે બોલવું જોઈએ ત્યાં સામાન્ય લોકો અશક્તિને કારણે કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે ‘ધડો’, ‘હસધ’ એમ વિકૃત કે બ્રહ્મ બોલે છે, અને વનચરો વગેરે તો આ બ્રહ્મ રૂપોને પણ ‘વિબ્રહ્મ’ કરીને બોલે છે. માત્ર આ અથવા જ પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતમાંથી થયેલા કે આવેલી હોવાનું વ્યાકરણકારો કહે છે પણ ભાષામાત્ર સતત પરિવર્તનશીલ છે તેને પરિણામે, અથવા તો સંસ્કૃતમાં થયેલા કાલક્રમિક પરિવર્તનને પરિણામે સંસ્કૃત ભાષા પ્રાકૃતોરૂપે પરિણમી છે એવી કશી પણ ચોક્કસ સમજ આ નિડપણ પાછળ નથી દેખાતી. ભાષાઓનું કાળના પ્રવાહમાં થતું સતત અને નિયમબદ્ધ પરિવર્તન (વિશેષે ધ્વનિપરિવર્તન) એ ૧૯મી શતાબ્દીમાં પશ્ચિમમાં ઉદ્ભવ પામેલા ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનની જ દેણ છે પ્રાચીન વ્યાકરણકારો પાસે આની કોઈ ઐતિહાસિક ક્રમવિકાસની દૃષ્ટિ હતી એમ માનવા માટે કશો જ આધાર કે પુરાવો નથી શબ્દ-ચુલ્પત્તિ કે નિરુક્તિને લગતી તેમની વિચારણામાં પણ એકકાલીન કક્ષાએ કરેલું શબ્દસિદ્ધિનું જ વિવરણ છે, તેની પાછળ કોઈ ઐતિહાસિક પરિવર્તનના સિદ્ધાંતની સમજ નથી સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ, અથવા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેના વ્યવસ્થિત બેદોની દૃષ્ટિએ પ્રયોગોનું પ્રમાણીકરણ-Validation-કરવું એ નિરુક્તોનું અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોનું સૈદ્ધાન્તિક લક્ષ્ય છે પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણોનું જે સ્વરૂપ છે તેનો સતોપકારક ખુલાસો આ દૃષ્ટિએ જ આપી શકાશે. અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરીને પ્રાકૃત વ્યાકરણોનું લક્ષણ બાધીએ તો તેમને

એક પ્રકારના Contrastive વ્યાકરણો કહી શકાય. તેઓ એક ભાષિક Code ઉપરથી બીજો ભાષિક Code બતાવી લેવાના નિયમો આપે છે.

ઉપર્યુક્ત સમજાવવાના પ્રકારમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોના કાર્યને તપાસનાં તેમનું નિરૂપણ કાચું, ખોટું કે છૂટકતૂટક હોવાનો જે દોષ તેમને વારંવાર અપાયો છે તે તદ્દન અગ્ધાને હોવાનું જણાયો

[૯]

ભાષાઓનો ઇતિહાસ ધણો અટપટો હોય છે તેમાં પ્રવર્તેલાં વિવિધ પ્રવાહો, પ્રભાવો અને પરિવર્તનો, તથા બધી સંક્રમ સામગ્રીને ધ્યાનમાં લઈએ તો જ પ્રભોને ઉકેલવાની દિશામાં આગળ વધાય. આ જણીતી વાત અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીના ઇતિહાસમાંથી દેવી સમર્થિત થાય છે તે બેત્રણ નાની વિગતોની તપાસ પણ આપણને દેખાડી આપે છે.

હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશના વર્ણનમાં કેટલાંક અનન્ય સાર્વનામિક રૂપો ધ્યાન ખેંચે છે : છુ 'જે, જે કારણે,' ત્ર 'તેથી', તુષ્ઠ 'તાડુ'. આ રૂપો વ્યકતિ ધણા જ વિદ્યક્ષણ છે, તેમનું ઘડતર અને વ્યુત્પત્તિ અગપષ્ટ છે અને પ્રકાશિત અપભ્રંશ માહિત્યમાંથી તેમની કશી ભાળ મળેલી નહીં, તેથી તે કૃત્રિમ હોય અથવા તો કશીક ગેરસમજ કે ગરબડનું પરિણામ હોય એવી કેટલાક વિદ્વાનોને શંકા હતી પણ 'પઉમસિરિયરિય' નામક અગિઆરમી શતાબ્દી લગભગ રચાયેલા એક અપભ્રંશ કાવ્યમાંથી તુ 'તાડુ' એનું રૂપ બે વાર વપરાયેલું મળ્યું, અને તેથી હેમચંદ્રે નોંધેલા રૂપને કેટલુંક સમર્થન મળ્યું પરંતુ ઉક્ત કાવ્યની એક જ હસ્તપ્રત મળેલી અને તે પણ ઘણી અશુદ્ધ, તેથી હજી પણ આવા રૂપનું અસ્તિત્વ સાચ શંકાથી પગ ન બાંધ્યું. તુષ્ઠ એવું નિયમિત રૂપ લલિયાને હાથે બપ્ત થઈને તુષ્ઠ બની ગયું હોય એવી શંકા પણ લઈ શકાય તેમ હતું. પણ ગુરુનાનકની રચનાઓમાં અનેક વાર 'તુધુ' શબ્દ વપરાયેલો છે તેના તરફ ધ્યાન જતાં, અને પંજાબીની પોથવાડી બોલીમાં તે અસારે પણ પ્રચલિત હોવાનું જણવામાં આવતા હેમચંદ્રે નોંધેલા તુષ્ઠની પ્રામાણિકતા અસંદિગ્ધપણે સ્થાપિત થઈ સાથે હેમચંદ્રના કેટલાંક અપભ્રંશ ઉદાહરણો પંજાબીભાષી પ્રદેશના હોવાનું તથ્ય પણ આપણને પ્રાપ્ત થયું

[૧૦]

ભાષાઓના સપર્ક અને પરસ્પર પ્રભાવની સમસ્યાનું એક ઉદાહરણ જૂની ગુજરાતીની કૃતિઓમાં કેક એળખી શતાબ્દી સુધી વપરાતો રહેલો

સંબંધવિભક્તિનો ‘-ચો’ પ્રત્યય પૂરું પાડે છે. એ મરાઠીમાંથી આવ્યો હોય, તો પણ તેનો શતાબ્દીઓ સુધી ચાલુ રહેલો પ્રયોગ ખુલાસો માગે છે : આરંભમાં, પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી એક નવીનતા લેખે તે સંતાએ રચેલાં પદોમાંથી અંતિમ કડીમાંથી લેવાયો હોય અને પછી એક રૂઢ શૈલીવૃક્ષણ બનતાં અન્યત્ર પણ, અને ઇતર પ્રકારની રચનાઓમાં પણ, તેને પ્રવેશ મળ્યો હોય. છતાં તેની વ્યાપકતા અને સાતત્ય જોતાં એ ગાળા દરમિયાન મરાઠી અને ગુજરાતીનો ગણનાપાત્ર અને ચાલુ સંપર્ક હોવાનું પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ‘ઇલા’ પ્રત્યયવાળા ભૂતકૃદંતનાં રૂપો વાળી અને મરાઠી ભાષાના પ્રભાવવાળી નરસિંહનાં કોઈ કોઈ પદોની પંક્તિઓથી આ વાતનું સમર્થન થાય છે. તેમ છતાં જ્યારે તે સમયનો ઇતિહાસ આપણને મરાઠીભાષી અને ગુજરાતીભાષી લોકોના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક સંપર્કોની વિગતે માહિતી આપે ત્યારે જ તેને આધારે આ મરાઠી પ્રત્યયો સાહિત્યિક ગુજરાતીમાં કેમ પ્રવર્ત્યા તેની વિશ્વાસપાત્ર મીમાંસા આપણને મળે. જોઈ શકાશે કે ભાષાના ઇતિહાસની એકાદ ગડી ખેસારવા માટે પણ સામાન્ય ઇતિહાસનું ઠેરનું મંદસ્ત્વ છે. તેરમી શતાબ્દીના પ્રમુખસાહિત્યમાં સચવાયેલા એક અપભ્રંશ દુહામાં મળતું તુહાલા (= ‘તાડુ’) એવું વિવ્રક્ષણ સાર્વનામિક વિશેષણ અને ચારણી સાહિત્યના અનેક દુહાઓમાં મળતું ‘તોળા’ એવું રૂપ, અથવા તો બારમી શતાબ્દી લગભગની અપભ્રંશ રચનામાં ‘શોલા’ના અર્થમાં મળતો ‘લવાઈ’ શબ્દ—વગેરે બીજાં પણ આ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.

[૧૧]

જેમાં અન્ય વિદ્યાશાખાઓના સહયોગમાં કામ કરવાનો અવકાશ હોય અને પરિણામે વધુ ઊંડાણથી જોજકાર્ય ચલાવી શકાય તે રીતનો એક નૂતન વિકાસ હમણાં ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ થઈ રહ્યો છે. અર્વાચીન ભાષા-વિજ્ઞાન આ પહેલાં ઉચ્ચારણ-ધ્વનિઓના અધ્યયન માટે ભૌતિક વિજ્ઞાનની સહાય લેતું થયેલું. તે પછી તેનાં કેટલાક ખાસાં માટે તે ગણિતની મદદ લેવા લાગ્યું—‘ઇન્ફર્મેશન થિયરી’, ‘કોમ્યુનિકેશન એન્જિનિયરિંગ’, આંકડાશાસ્ત્ર, ‘સેટ થિયરી’ વગેરેનો પણ ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ગણક-યંત્રોના ઉપયોગ પર આધારિત ‘કોમ્યુટેશનલ’ ભાષાવિજ્ઞાન પણ ગાણિતિક ભાષાવિજ્ઞાનના વિકાસની દિશામાં એક નવું મોપાન છે. તો બીજી તરફ

ભાષા મનુષ્યના વર્તનનો એક પ્રકાર હોઈને તે દષ્ટિએ ભાષાસ્વરૂપ અને ભાષાપ્રયોગના કેટલાક વિશિષ્ટ ધર્મો તપાસવા મનોવૈજ્ઞાનિક ભાષાવિજ્ઞાનની નવી શાખાનો ઉદય થયો, અને આ અરસામાં પ્રગટ થયેલા ચામ્ફ્રીના ક્રાંતિકારી ‘ચિત્તાદી’ અભિગમે ભાષાવૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં માનસિક પ્રક્રિયાને ફરી પ્રાધ્યાન્ય અર્પ્યું. આથી વાણીના ઉત્પાદન અને અદ્યુ પાછળની સમસ્ત પ્રક્રિયા હવે તપાસવિષય બની છે.^૧

વક્તવ્યનો ચિત્તમાં ઉદ્ભવ થાય ત્યારથી શરૂ કરીને તેને ભાષાકીય અર્થરૂપે ધાટ અપાય, તે વાક્યના ઢાળમાં ઢળે, તેને શબ્દદેહ મળે અને અંતે શ્વનિસ્વરૂપ પામીને તે શ્વાસ અને અવયવોના હલનચલન દ્વારા પ્રકટ બને—આ રીતનો વાણીનો પ્રગ્નનનુ-વ્યાપાર, અને તેથી બિદ્યતા ક્રમે તેનો અદ્યુ-વ્યાપાર—આ બધા અંગે રૂપાંતરણીય-પ્રગ્નનનીય અભિગમ અનુસાર અત્યારે અત્યંત વેગીકૃત સંશોધનપ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે.

વ્યાકરણ એટલે માત્ર વ્યક્ત વાણીના આધારમૂળ શ્વનિધટકો અને રૂપધટકોની વ્યવસ્થાનું ધર્મન જ નહીં—તેનાથી તો ભાષાની સપાટીના બંધારણનો જ ખ્યાલ મળે. વ્યાકરણે પ્રકટ કરવાનું છે તે તો ભાષાનું અંતર્ગત બંધારણ—ભાષકનું ભાષાસામર્થ્ય, તેણે શીખેલાં વાક્યો ઉપરથી તેના ચિત્તે તારવેલી વ્યવસ્થા, જેને આધારે તે અસંખ્ય નવાં વાક્યો આવરણકતા પ્રમાણે ધડી કાઢી શકે છે. ભાષાવિજ્ઞાનમાં આવેલા આ દષ્ટિપરિવર્તનથી ભાષાનાં બધાં પાસાંઓનું જાંડાણથી અધ્યયન કરવાની નવી રીતિપદ્ધતિઓ વિકસવા લાગી છે, અને માનવી જીવન અને વ્યવહારમાં ભાષા જે એક મૂળમૂળ વિધાયક અને ધારક તરત તરીકે ભાગ ભજવે છે તેની તપાસને પૂરેા અવકાશ મળી રહે છે. બીજી તરફ, અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનના ઉદ્ભવ પહેલાં પરંપરાગત વ્યાકરણોએ ભાષાના સ્વભાવ અને સ્વરૂપ પરંતુ જે આંતરિક સૂઝ મેળવેલી તેની સાથે પણ આ નૂતન અભિગમથી અનુસંધાન સ્થપાય છે ભાષાકીય પરિવર્તનને-ઐતિહાસિક પરિવર્તનને પણ આ નવી પદ્ધતિએ તપાસવાથી કેટલીક અણગૂંચલી ઝૂંચો બિઝવાની આશા બંધાઈ છે, અને એક પેઢી પાસેથી બીજી પેઢી બાહ્યવયમાં જે ભાષા અદ્યુ કરતી

૧. આ અંગેની પ્રાથમિક કોટિની માહિતી માટે જુઓ ‘અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાન —તેની એક નૂતન વિકાસદિશાના સંદર્ભમાં’ (‘પરબ’ ૧૯૭૧, ૩, પૃષ્ઠ ૫૨-૬૩) એ લેખ અને તેમા નિર્દિષ્ટ પુસ્તકો.

હોય છે તેની આ દૃષ્ટિએ ગવેષણા કરીને તે દ્વારા પરિવર્તનની પ્રક્રિયા પર પ્રકાશ પાડવાના ગંભીર પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.^૧

[૧૨]

અર્થાત્મીન ભાષાવિજ્ઞાને એક ત્રીજી દિશામાં પણ નૂતન પ્રસ્થાન આરંભ્યું છે.^૨ તે છે સમાજવિજ્ઞાનીય ભાષાવિજ્ઞાન. ઠોઠ પથ ભાષાપ્રેરેશમાં પ્રવર્તતું બોલીઓનું વૈવિધ્ય અસાર સુધી તો મોટે ભાગે પ્રાદેશિક^૩ બેદોને આધારે તપાસાતું હતું. સામાજિક બોલીબેદો કે પ્રયોગવૈવિધ્યનું એવું ઠોઠ મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવ્યું ન હતું. પણ ભાષા સામાજિક સંદેશવ્યવહારનું પાયાનું સાધન હોઈને સમાજના સ્વરૂપ, વ્યવહાર અને પ્રયોજનોમાં જે વિવિધતા હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ તેમાં અવશ્ય ઝિલાય અને તેની પુષ્ટિ માટેના સાધન લેખે પણ તેનો ઉપયોગ થાય ઠોઠ ભાષાના બોલીવૈવિધ્ય કે પ્રયોગબેદોની યાંત્રિક નોંધ ગમે તેટલી ત્રીજીવટથી કરવામાં આવે તો પણ તેનું સ્વયં કશું મૂલ્ય નથી એ પ્રકારનું ભાષાસર્વેક્ષણ નિષ્પ્રયોજન બની જાય છે. પણ જ્યારે ભાષામાં પ્રવર્તતા અનેક બેદોને તે તે સમાજમાં પ્રવર્તતા જૂથબેદો અને પ્રયોજનબેદોની સાથે સાંકળીને તપાસવામાં આવે ત્યારે જ તેમનું સ્વાસ્થ્ય સમજી કે પામી શકાય.^૩ ઠોણ, ઠોળી સાથે, કચારે, કયા પ્રયોજનથી, કઈ 'ભાષા' બોલે છે તેની જાણ ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે ખૂબ જ પ્રસ્તુત છે. બીજા શબ્દોમાં, ભાષિક સમાજમાં પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર, વ્યક્તિના સામાજિક, વ્યાવસાયિક કે કૌટુંબિક મોભા અનુસાર, તેમ જ પ્રયોજન અનુસાર વાણીની જે ઢબો, શૈલીઓ, લંગીઓ અને છટાઓ પ્રચલિત હોય છે—શિક્ષિત અને અભણ, શિષ્ટ અને ગ્રામીણ, સિખિત અને ઉચ્ચરિત, સાહિત્યિક અને રોજિંદા વ્યવહારના, વિનીત અને ચાપુ, ઔપચારિક

૧. આ સંબંધમાં જુઓ રોબર્ટ ક્રિંગ્લટ 'હિસ્ટોરિકલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ એન્ડ જનરેટિવ ગ્રામર' (૧૯૬૯) તથા કેમ્બ્રિજીયન તેની સમીક્ષા, 'લેન્ગ્વેજ', ૪૭, ૧, ૧૯૭૩, પૃષ્ઠ ૧૯૧-૨૦૯.

૨. ભાષાવિજ્ઞાનની વિવિધ અદ્યતન અન્વેષણ દિશાઓ માટે જુઓ બ્રેન લોયન્ડ સંપાદિત 'ન્યુ હોરાયઝન્સ ઇન લિંગ્વિસ્ટિક્સ' (૧૯૭૦) અને તેમાં અતિ આપેલી યુક્તિકસચિ.

૩. પરિચય માટે જુઓ, વિલિયમ ગ્રાધટ સંપાદિત 'સોસિયોલિંગ્વિસ્ટિક્સ' (૧૯૬૬), ગમ્પર્ઝ અને હાયમ્સ સંપાદિત 'ડિરેક્શન્સ ઇન સોસિયોલિંગ્વિસ્ટિક્સ' (૧૯૭૦).

અને ધરગથ્ય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વગેરે પ્રયોગભેદો પ્રવર્તતા હોય છે, અને એકની એક વ્યક્તિ પરિચિતિ અનુસાર જનજોડે જુદીજુદી ચાંપોથી ઉપાડ બંધ કરીને જે જુદીજુદી દગના પ્રયોગો કરવા દેવાયેલી હોય છે, તેમના અભ્યાસ કરવા પર ભાર મુકવા વાન્યો છે, અને આ દિશામાં દેટ્યુટ સૈદ્ધાન્તિક અને પ્રત્યક્ષ કાર્ય ચલાવવાનું છે. આમ કેટલાંક નૂતન પ્રયાનોને પરિણામે ભાષાવિજ્ઞાન દ્વે માન 'શુદ્ધ' શાસ્ત્ર ન રહેતા, જીવનન્યવહારનાં કેટલાંક પાસાઓથી સિમ્ત રહીને કામ કરવું થયું છે ગાંધીભાષા અને છત્તર ભાષાઓ, માન્ય ભાષા અને બોલીઓ, શિષ્ટ અને ઉપશિષ્ટ કે અતિશિષ્ટ પ્રયોગો અને સિપિઓની પ્રતિષ્ઠા, તેમનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તો તથા તેમની પ્રત્યે પ્રવર્તતા વયજો—આવી આવી સામગ્રી સાથે પણ સમાજવૈજ્ઞાનિક ભાષાવિજ્ઞાન કામ પાડે છે ભાષાપરિવર્તનની પ્રક્રિયાની સાથે સામાજિક વ્યવહારમાનું ભાષા પ્રયોગોનું વૈવિધ્ય મૂળભૂતપણે સદગાયેલું હોવાથી ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનને માટે પણ આ નૂતન શાખા જુનિવાદી મહત્ત્વ ધરાવે છે ૧

ગત વર્ષના ઓક્ટોબરમાં મેસુરમાં મળેલી એક ભાષાવૈજ્ઞાનિકોની સમિતિએ ભારતીય ભાષાઓના બોલીવિષયક ભારી અધ્યયનોમાં સમાજ-વૈજ્ઞાનિક કોણુ અપનાવવા પર ભાર મૂક્યો હતો. ગુજરાતમાં આ દષ્ટિએ કામ કરવા માટે પણ અખૂટ સામગ્રી પડી છે

[૧૩]

ગુજરાતની પ્રાદેશિક બોલીઓને લગતા સંશોધનની એક વિશિષ્ટ દિશાની નોંધ પણ અહીં લઈએ ગુજરાતી સાથે બહુતા ધરાવતી ગુજરાત બહારની બોલીઓના અન્વેષણ પ્રત્યે આપણે ભાષ્યે જ દૃશ્ય ધ્યાન આપ્યું છે અનેક નિષ્પત્તિ બોલીઓ, હૈદરાબાદ વગેરે સ્થળની વજુગરી કે લમાણી, મદુરાની સૌરાષ્ટ્રી, ખાનદેશની આહીગણી એ સૌનો ગુજરાતી-રાજસ્થાની સાથેનો સબધ નિષ્ણાત કક્ષાની ભાષાવૈજ્ઞાનિક ગવેશણા માગી લે છે હમણા તામિલનાડમાં વસતા ગુજરાતના વાઘરીઓની બોલીનું વર્ણન અજમલે મુનિવર્સિંગી તરફથી પ્રકાશિત થયું છે ૨ (જે ચોખ્ખોખોખી ગુજરાતીની

૧. આ સબધમાં જુઓ લેમાન અને માસ્કીલ સપાહિત 'ડિરેક્ટશન ડેર ટ્રિસ્ટોરિકલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ' (૧૯૧૮) અને તેની કેટાકે કરેલી સમીક્ષા, 'લેન્ગ્વેજ', ૪૬, ૩, ૧૯૦૦, પૃષ્ઠ ૧૮૮-૧૯૫.

૨. જુઓ, જી શ્રીનિવાસ, પર્માફિટ 'વાગરી બોલી-એન ઇન્ડોએરિઅન લેન્ગ્વેજ', (૧૯૦૦)

બોલી હોવા છતાં તેના લેખક કે સમીક્ષક તે વસ્તુ કેમ પકડી શક્યા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે.) તો બીજી તરફ, સોવિયેત રશિયામાંના મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાં વસતી એક જાતિની બોલી ‘પાર્યા’ અમુક અંશે ગુજરાતી-રાજસ્થાનીની સાથે સંકળાયેલી હોઈને^૧ તેનું વિશિષ્ટ અધ્યયન પણ આપણા કોઈ સાહસિકની રાહ જોઈ રહ્યું છે. મધ્યપ્રદેશની નિમાડી, માલવી વગેરે પણ ગુજરાતીની ઘણી જ નિકટ હોઈને આપણે તેમના અભ્યાસને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

[૧૪]

સંશોધનના વિષયો અસખ્ય, તેના પ્રદેશ અપાર છે, અને તેને લગતા કાર્ય અને પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય છે. તેની અદ્યતન ગતિવિધિનો જડતો પરિચય આપવાનું પણ અહીંની સમયમર્યાદામાં શક્ય નથી એટલે મેં માત્ર થોડાંક સંશોધનક્ષેત્રોમાં હાલમાં જે દેટલીક નવી બારીઓ ખૂલી રહી છે, નવી કેડીઓ સૂઝી રહી છે કે નવી સમસ્યાઓ કે ઉકેલો ઉપસ્થિત થઈ રહ્યાં છે તેમનો કાંઈક સંકેત આપીને સંતોષ માન્યો છે.

અંતમાં, સંશોધન પ્રવૃત્તિ અગેની વર્તમાન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને થોડાંક સૂચનો કરું છું આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતમાં અને ગુજરાતને લગતી વિવિધ વિષયની સંશોધનસામગ્રીનો અખૂટ જાંડાર છે. અનેક ક્ષેત્રો હજી વણખેડાયેલા છે, અનેક પ્રશ્નો હજી અગ્રવૃષ્ટ કે અણગ્રીક્ષ્યા છે. ભાષાના ક્ષેત્રમાં (૧) તે તે ગુણી ગુજરાતીનું વિગતે વર્ણન અને તેમને આધારે તૈયાર થયેલું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ અને વિકાસવૃત્તાંત; (૨) અર્વાચીન માન્ય ગુજરાતીનું સવિસ્તર, પ્રયોગાશ્રિત, વર્ણનાત્મક વ્યાકરણ, (૩) પ્રાદેશિક અને સામાજિક બોલીબેદોનો વૃત્તાંત, (૪) ઐતિહાસિક અને વ્યુત્પત્તિદર્શક શબ્દકોશ, (૫) અર્વાચીન ગુજરાતીના વિવિધ કોશો અને તેમને આધારે બૃહત્કોશ; (૬) વિવિધ ભારતીય ભાષાઓ અને વિદેશી ભાષાઓનાં, ગુજરાતીભાષીને ઇતર ભાષા શીખવા માટેના તેમ જ ઇતરભાષીને ગુજરાતી ભાષા શીખરા માટેના વ્યાકરણો, કોશો અને પાઠભાળાઓ; સાહિત્યસંશોધનમાં (૧) ગુજરાતમાંની અને બહારની હજારો પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની

૧. જુઓ આઈ. એમ. ગોરાન્સ્કીકૃત ‘ઓન ઍન ઇન્ડિઅન રાયલેક્ટ ડિસ્કવર્ડ ઇન સેન્ટ્રલ એશિયા’ (મોસ્કો ૧૯૧૦). આના પરિચય માટે જુઓ પાનસેનો પરિચય, ‘વાર્તાવહ’ ૧૯૭૦, પૃષ્ઠ. ૧૭-૨૪.

ગુજરાતીની દસ્તખતોમાં દ્રશ્યેલી અપ્રકાશિત કૃતિઓ અને તેમનાં વિવિધ પાસાં-
 ઓનું અધ્યયન; (૨) તે તે યુગના સાહિત્યનો વૃત્તાંત; (૩) સાહિત્યસ્તંભોનો
 ઇતિહાસ; (૪) 'છંદ', શબ્દાવલિ, શૈલી અને અભિન્યક્તિની રીતિપદ્ધતિનો
 ઇતિહાસ; (૫) એ સૌ વ્યક્તિગત કે મર્યાદિત અધ્યયનોને આધારે તૈયાર
 થયેલો સવિસ્તર ખૂદ્દ સાહિત્ય ઇતિહાસ અને આ જ રીતે સાર્વત્રિક ઇતિહાસ
 પુરાતત્ત્વ, જૂઓળ, તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણ,
 કાનૂન વગેરે માનવવિજ્ઞાનાં ક્ષેત્રોને લગતાં તાત્ત્વિક ગ્રંથો, સંદર્ભગ્રંથો અને
 વિશિષ્ટ અધ્યયનવાળાં પ્રકરણગ્રંથો—એ બધાંનું આપણે નિર્માણ કરવાનું છે.
 આ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અન્યારમ્ભીમાં થયેલું અને હાલ થઈ રહેલું કાર્ય, જે
 કરવાનું છે તેનાં સરખામણીમાં, અત્યંત નજીવું છે. આ અંગે આપણે ગંભીર
 રીતે વિચાર કરી, ચોજના ધરી તેનો તાત્કાલિક અમલ થાય તે માટે સક્રિય
 બનવું જોઈએ. આપણી યુનિવર્સિટીઓ, સંશોધનસંસ્થાઓ, સાહિત્યપરિષદ.
 તથા ઇનર વિષયની પરિષદો અને સ્થાનિક કે વિશિષ્ટ વિદ્યામંડળોએ
 ખરેખર પૂરક બને તે રીતે સંશોધનકાર્યનાં ક્ષેત્રો વહેંચી લેવાં જોઈએ.
 તેમણે પ્રથમ તો વર્તમાન કાર્યકરો અને સાધનોનો અંદાજ કાઢવો જોઈએ.
 ખૂટતા કાર્યકરો તાલીમ આપીને તૈયાર કરવા જોઈએ, નવાં સહાયક
 સાધનો ઊભાં કરવાં જોઈએ. આ માટે ક્રમિક અમલવાળી એક વાસ્તવિક
 ચોજના બનાવવી જોઈએ. જે પૂરઝડપે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વગેરે પ્રાચીન ભાષા-
 ઓનું અને અંગ્રેજી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓનું અત્યંત વધતું જાય છે,
 સંશોધનના અને વૈચારિક ક્ષેત્રોની ડુબિ અને તે માટેની સજ્જતા ધરતી
 જાય છે—અરે માન્ય ગુજરાતી વાપરી જાણનાર પણ નિન્ન્યાતની ઠોઠિમાં
 મુકાવાના દિવસો આવતા જાય છે તે જોતાં, બહુ દુઃખવાની પરિસ્થિતિ સર્જાય
 તે પહેલાં તરછોપાયો શોધવા અને આદરવામાં આપણે પ્રયત્ન થવું જોઈએ.
 અને આ જાતબચાવના કાર્યમાં સાહિત્ય પરિષદ સક્રિય ભાગ લે તો જ
 આપણા સંગ્રહજીવનના એક ચેતનવંતા અંગ તરીકે તે પ્રતીત થાય. આ
 માટે તેણે, અત્યાજ્ઞી સાહિત્યના ઇતિહાસને લગતી ચોજના જેવાં થોડાંક
 લાંબા ગાળાનાં શોધકાર્યો હાથ ધરવાં જોઈએ, તથા જે પરિષદ વચ્ચેના
 ગાળામાં પૂરી થાય તેવી નાનીનાની સંશોધનચોજનાને પણ પુરસ્કૃત કરવી
 જોઈએ. આવાં કાર્યો જરાજર નિર્ધારિત સમયમાં અને ઉચ્ચ ધોરણે જાળવીને
 પાર પડે તે માટે, જોઈતો સમય અને લક્ષ આપી શકે તેવા તદ્દવિદોની
 સહિતિ રચવી જોઈએ અને તેને બધાં જરૂરી સાધનસગવડ પૂરાં પાડવાં

જોઈએ. પરિષદનું મુખપત્ર પણ ઉચ્ચ સ્તરના સાહિત્યક, ભાષાવિષયક અને ઐતિહાસિક સંશોધનના આપણા પ્રમુખ સામયિક તરીકે ચાલે તે માટે નિષ્ણાત તંત્રી, લેખોનું આકર્ષક પરિશ્રમિક, ઉચ્ચ કક્ષાનું મુદ્રણ વગેરે બધા જ જરૂરી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંશોધનના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો જોટલા પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં સ્થપાય અને જળવાય તેટલા પ્રમાણમાં જ સાર્થક હરે

સંશોધન પગલે પ્રકટ કરેલી આ ચિંતા અને સૂચનોનું અનેક વાર ઉચ્ચારણ થતું રહ્યું છે, છતાં આ પુનરુચ્ચારણનો હેતુ એ વાત પર ફરીથી ભાર મૂકવાનો છે કે પરિષદ છૂટ દિશામાં એકાદ બે સક્રિય પગલા આગળ ભરે તેમા જ તેના પ્રસ્તુત વિભાગની સાચી સાર્થકતા છે

ગુજરાતીમાં આંચલિક નવલકથાઓ

ચ દ્રકાન્ત મહેતા

આંચલિક નવલકથા એ શબ્દપ્રયોગ હિન્દીમાંથી ગ્રહણ કર્યો છે આ પ્રકારની નવલકથા માટે ‘ક્ષિતિજ’ના નવલકથા વિશેષાંકમાં સુરેશ જોશીએ જનપદી નવલકથા એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે એ પછી ‘જનપદી’ શબ્દપ્રયોગ આપણે સ્વાંસારા પ્રમાણમાં ચલણી બન્યો છે. અને આપણા વિવેચકોએ પણ એને અપનાવ્યો છે. આંચલિક નવલકથા માટે આપણે સ્વાંસારામાંથી નવલકથા શબ્દ પણ વપરાય છે, પરંતુ આંચલિક કે જનપદી નવલકથા એ આંચલિક નવલકથા છે અને નથી પણ એમાં આમ-જીવનનું ચિત્રણ આવે છે, તે માટે એ આંચલિક છે અને એમાં આમ-જીવનના ચિત્રણ ઉપરાંત કાંઈક વિશેષ આવે છે. કારણ કે આંચલિક શબ્દ આમ કરતાં વિશેષ વ્યાપક અર્થવાળો છે અગ્રેજી વિવેચનની પરિભાષા નો સ્વીકારીએ તો આંચલિક નવલકથા એ Regional Novel છે હિન્દીમાં નવલકથાના આ વિશિષ્ટ પ્રકાર માટે આંચલિક શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમ કૃષ્ણધરનાથ રેણુએ કર્યો. એમણે હિન્દીની પહેલી આંચલિક નવલકથા ‘મૈયા આંચલ’ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે: “यह है मैला आंचल। एक आंचलिक उपन्यास। कथानक है पूर्णिया। मैंने इस के एक हिस्से से एक गांव को—पिछड़े गांव को प्रतीक मानकर इस उपन्यास का कथाक्षेत्र बनाया है।” એમાં એ ગામનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આલેખાયું છે હિન્દી સાહિત્યકોષમાં આંચલનો અર્થ જનપદ અથવા ક્ષેત્ર એવો આપ્યો છે સાહિત્યકોષમાં લખ્યું છે: “कुछ उपन्यास में किसी प्रदेश विशेष का यथातथ्य बिम्बात्मक चित्रण प्रधान्य प्राप्त करता

દે રુદ્ધે પ્રાદેશિક સાહિત્યિક સપ્ત્યાસ કહા જાતા હે। (સાહિત્યકોપ-
ધીરેન્દ્ર વર્મા, પૃ. ૧૪૪) આમ અંચલ ને જનપદ સમાનાર્થવાચક શબ્દો છે.
એટલે સુરેશ જોશી જેને જનપદી નવલકથા કહે છે, તેને જ હિન્દીમાં
જનપદી ઉપન્યાસ કહેવામાં આવે છે. આમ, હોવાથી જનપદી કે આંચલિક
નવલકથા એ આમીણુ નવલકથા નથી, કારણ કે એમાં કોઈ નિશ્ચિત ભૌગોલિક
સીમાવાળા પ્રદેશનું સર્વાંગી નિરૂપણ નથી હોતું.

આપણે ત્યાં આંચલિક નવલકથા ગાંધીજીની વિચારસરણીની ઉપજ
છે. ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાન ગામડામાં વસેલું છે એમ જણાવ્યું. અને પરિણામે
સાહિત્યનું કેન્દ્ર જે શહેર હતું અને સાહિત્યસર્જન જે ઉચ્ચશિક્ષણ પામેલા
શહેરના લોકોમાં હતું, 'કે જેમને ગામડાં વિશે દ્રશી જ માહિતી નહોતી,
તેમના હાથમાંથી, ગામડાંનાં જીવનની પૂર્ણાંશે પરિચિત અને ગામડાંની
માટીમાંથી જ પેદા થયેલા એવા લોકોના હાથમાં ગયું' આથી ઉચ્ચશિક્ષણ
ન પામેલા, છતાં પ્રામજનતાની સમસ્યાઓથી પૂરેપૂરું પરિચિત એવા લોકોને
સાહિત્યના વ્યાપક બનેલા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ મળ્યો. મેઘાણી જેવાએ લોકસાહિત્યના
એમના સંશોધનથી, સાહિત્યપ્રિય જનતાને લોકસાહિત્યના અને લોકસાહિત્યના
સૌંદર્યથી રસપ્રાપ્ત કરી અને તેને પરિણામે આપણે ત્યાં આંચલિક
નવલકથાને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ પેદા થયું. આ કારણથી જ હિન્દીમાં
આતંત્રોત્તર કાળમાં આંચલિક નવલકથાનો જન્મ થયો ત્યારે આપણે ત્યાં તો
'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' અને 'વસુ ધરાનાં વદાલાં દવવા' ઢાંગ મેઘાણીએ
હિન્દીમાં આંચલિક નવલકથાના જન્મ પહેલાં સત્તર વર્ષે, આંચલિક નવલકથાને
જન્મ આપ્યો. કારણ કે ગાંધીજીની વિચારસરણી યુગગતીમાં ઘણી વહેલી
પ્રવેશ પામી હતી, અને યુગરાતને સહભાગ્યે મેઘાણી જેવા લોકસાહિત્યકાર
આપણને સાંપડ્યો.

હિન્દી સાહિત્યકોપમાં આંચલિક નવલકથાને ચરિત્રપ્રધાન નવલકથા
કહી છે તે હિન્દીની તેમ જ આપણી આંચલિક નવલકથાઓ પર દ્રષ્ટિ
ફેરવાથી ઉચિત લાગતું નથી. કારણ કે આંચલિક નવલકથામાં પાત્રો
કરતાં અંચલવિશેષનું, પ્રદેશની લાક્ષણિકતાનું જ દર્શન વિશેષરૂપે કરાવાયું
હોય છે. પાત્રો તો ફક્ત અંચલવિશેષનું દર્શન કરાવવામાં સહાયકૂત થાય
છે. એમાં પાત્રોનું મહત્વ નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં નાયક કે નાયિકા
હોવાં પણ જરૂરી નથી એમાં નાયક હોય તો સમગ્ર અંચલવિશેષ છે.
આપણી પહેલી આંચલિક નવલકથા 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી'ની પ્રતાવનામાં

મેઘાણીએ યોગ્ય રીતે જ કહ્યું છે કે, “નાયક નહિ, નાયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ, એવી આ મોરડી જનજીવનની કથા છે એ કથાનો નાયક આખો જનસમાજ છે” (સોરઠ તાગ વહેતા પાણી, પૃ ૬) યુનિનાલ મડિયાએ પણ એમની નવનકથા ‘લીનુડી ધગતી’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે, “આ કથાનો નાયક કોણ, એનો ઉત્તર હું સહેનાઈથી આપી શકું એમ નથી નાયક-નાયિકા કે ખનનાયકના ઢાયામાં આ કથાનું એકેય પાત્ર સહેનાઈથી ખેસી શકતું નથી, ને સાચું કહું તો, એવા પાત્રો ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન મેં ઇરાદાપૂર્વક ટાળ્યો છે આખી વાર્તાનું આલેખન વ્યક્તિનાક્ષી મ્હતા સમૂહલક્ષી રાખ્યું છે” (પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૭-૧૮) પન્તાનાલકૃત માનરીની ભવાઈ’માં કાળુ અને રાજુ સ્પષ્ટ રીતે નાયક-નાયિકા છે આમ છતાં એ વિરે ચર્ચા કરતા પ્રસ્તાવનાલેખક શ્રી દર્શકે કહ્યું છે કે ‘કાળુની વાત એ તેની વાત નથી યુજરાતની સરહદ પરના ચાર દાયકાપૂર્વે રસનારા નરા અને જૂના જમાનાના સધિધજો જિલ્લીને અમળાતા ગામડાની એ વાત છે મળુ તો એક નિમિત્ત છે વાલો ડોસો પણ ગ્રામજનતાનો છે, માતી ડોસી એની ધૂણાજાક ઈર્ષા છતાં ગામડાની છે હાણુ ફૂલી ડોસી, કાસમ વેચાત ગામડાના છે ખુદ કાળુ પણ ગામડાનો જ છે માત્ર એ છે, એના યુગના સધિકાગની પેદારા (વાગીશ્વરીના કર્ણફૂલો, પૃ ૧૭૪) આમ નાયક-નાયિકા આચારિક નવનકથામાં અનિવાર્ય નથી એમ તો લીનુડી ધગતી’માં પણ અમુક નાયક છે એમ આપણે ન મ્હી શકીએ આમ છતાં નાયક-નાયિકા હોય અને તેમનો પ્રણયમ્થા અચનના વાતાવરણમાં ગૂંથાઈ હોય અને એ પ્રણયમ્થાને કારણે અચન તરફથી આપણું ધ્યાન નિકેન્દ્રિત ન થતું હોય તો અચનનિરોધના નવનમ્થા આચારિક નવનકથા બને છે

આચારિક નવનમ્થામાં જે પ્રદેશવિશેષનું નિરૂપણ કરનાતું લેખકે માથે લીધું હોય તેનું ચિત્રણ સમગ્રપણે થતું જોઈએ ત્યાંના જોમ્જોની, વિશિષ્ટ રીતરિવાજ ધાર્મિક માન્યતાઓ ને વહેમો ત્યાંના મેગા ને ગીતો, ભૌગોલિક ને પ્રકૃતિક વાતાવરણ ને એની વ્યક્તિના જીવનવડતર પર અસર તો એમાં અવશ્ય આવવા જ જોઈએ આપણો આચારિક નવનમ્થા એમાં આ તરવો મોટે ભાગે હોય કે મેઘાણીની સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ નવનકથામાં મડીપતરામ અને લૂગ્વા આવેલા લૂટાનું એને કહે છે ‘ગાડિયા! તે માન્યુ કે તું કાઠિયાણીને ધાન્યો છે, ને મેં તો કોઈ કુવડ બામણીનું જ દૂધ પીતું છે, પણ સ્થા છુ ને હું જેય આજે પદાડને ધાન્યા છીએ તું

ગિરને ધાઓ, તો હું ઇડરિયા કુંગરને ધાઓ. નીકર ગુજરાત છોડીને હું અહીંયાં કાઠિઓને માથે જમાદાર કરવા આઓ ન હોત. દીકગ મારા! પહાડોને ખોલે આમણ, કાઠી અને હીંગનોળ વાણિયા એવા બેદો નથી હોતા.” (મેરક તારાં વહેતાં પાણી, પૃ. ૧૭) આમ કુંગરાના વાસીઓમાં સપાટ જમીનમાં રહેનારાઓમાં નથી હોતું એવું જે ખમીર હોય છે, તે દર્શાવ્યું છે એ જ નવવક્યામાં મેધાણીએ પ્રતાવનામાં કહ્યું છે કે, “એમાં એવાં પાત્રો છે, કે જેમને કોઈ વ્યક્તિવિશેષ પરથી નદિ, પણ મોઝી સમુદ્રજનની સાચી માટીમાંથી ઘડી કાઢવાનો મારો પ્રયત્ન છે” ધમિર પેટલીકરની ‘જનમટીપ’માં પણ ચંદા પોતાની જમીની માટીની પોતા પર થયેલી અસર વિશે કહે છે કે “મારો સ્વભાવ દોરડી બજે પણ વગ ન મૂકે એવી માટીમાંથી ઘડાયો છે.” (જનમટીપ, પૃ ૧૦૪) એ માટી વિશે મેધાણી પુસ્તકની પ્રતાવનામાં જણાવે છે કે, “એ માટી લયાનક છે એ ઘડતર અગ્નિકણોતું છે.” યુનિલાલ મડિયા એમની ‘લીલુડી ધગતી’માં ઓગળ નદીને કિનારે વસતી પ્રજા પર એ જમીની જે અસર હતી, તે વર્ણવતાં કહે છે, “જેવી મીઠાઈ ઓગળના પાણીમાં હતી, ધરતીમાં રસકસ હતો, તેવી તેના છોડોના મન પણ માયામનનાથી હયાંલયાં રહેતાં અવગન કવચિદ્ કયાંક કયાંક કુડકપટ દેખાતું, પણ એકંદરે અદીનો માનવસમુદાય સદાચારી, પાપભીડ, ને ધર્મપગયણ હતો” આમ અંચલ યા પ્રદેશની આબોહવાની, એના વાતાવરણની ત્યાંના વાસીપર જે અસર પડે છે, તે આ પ્રકારની નવવક્યામાં દર્શાવાયું હોય છે

ગુજગતી આંચલિક નવવક્યાઓમાં, ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગ સિવાય, અન્ય સર્વે ગુજરાતના અંચલોની વિશેષતા નિરૂપાઈ છે આપણા નવવક્યા-કારોએ નિજનિજ પ્રદેશોની લોકસામૃતિ, ધાર્મિક રીતરિવાજ, ગીતો, મેળાઓ, લોકઉત્સવો, પહેરવેશ—એ સર્વનો મુખ્ય પરિચય એમની કૃતિઓમાં કાઢ્યો છે. પન્નાલાલે એમના ‘મજેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘ભાંચાના બેડ’ ને ‘ઘમ્મર વયોણ’, ‘વળામણાં’, ‘ના છૂટકે’ હત્યાદિ કૃતિઓમાં માજરકાંકા વિગતારનો પરિચય આપ્યો છે. ‘મોરક તારા વહેતાં પાણી’ ને ‘વસુંધરાનાં વદાવાં દવડાં’માં મેધાણીએ તથા ‘વેળાવેગાની ડાંપડી’, ‘લીલુડી ધગતી’, ‘બાજનો વાગસ’ જેવી કૃતિઓમાં યુનિલાલ મડિયાએ; ‘મીઠી વીરડી’ જેવી રચનામાં દેવદાસ મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રની વિશેષતા નિરૂપી છે. ધમિર પેટલીકર એમની ‘જનમટીપ’, ‘ધરતીનો અવાજ’ જેવી કૃતિઓમાં ચરોતર ને મદીકાંકાના

પ્રદેશનું ચિત્રણ કર્યું છે. ધુબકર ચદરવાકરે ‘બાવડાના બજે’ જેવી રચના-
ઓમાં નળસરૌવરને કાઠે વસતી પઢાર જાતિનો પરિચય આપ્યો છે. પીતાંબર
પટેલે એમની ‘ખેતરને ખોળે’, ‘ધરતીનાં અમી’, ‘કેવડિયાનો કાટો’ જેવી
કૃતિઓમાં બનાસકાંઠા અને મહેસાણા વિસ્તારને પસંદ કર્યો છે કૃષ્ણવદન
ભટ્ટે ‘નવન વહે અમીધાર’ જેવામાં પંચમહાલના બીલોના જીવનનું નિરૂપણ
કર્યું છે રમેશ્વરશિખે ‘અતરપટ’ ને સુહાસીએ ‘મેઘલી રાતે’ જેવી કૃતિ-
ઓમાં દક્ષિણ ગુજરાતના અંચલને પસંદ કરીને તેની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવી
છે સુનિલાલ મડિયાની ‘વેળાવેળાની ઊંપડી’ની પ્રસ્તાવનામાં રવિશ કર
મહેતાએ કહ્યું છે કે “આ સોરઠીજીવનની નવલકથા છે. આ નવલકથામાં
મને જે વધારે ચિત્તાકર્ષક લાગ્યું તે એમાનું શુદ્ધ કાઠિયાવાડી વાતાવરણ
છે” અને દર્શકે ‘લાગ્યાના બેઠ’ની પ્રસ્તાવનામાં પન્નાલાલ માટે કહ્યું છે-
કે “મેઘાણીએ જેવી રીતે આપણને હુગરો ને સાવળેની ભૂમિ સૌરાષ્ટ્રનો
મગમઘાટ આપ્યો છે, તેવી રીતે પન્નાલાલે ગુજરાતનો ઉત્તરપૂર્વ સીમાપ્રદેશ,
એના ઇશાનિયા હુગરોની ધરતીનો ચમકારો આપણે ત્યાં ઉતારી આપ્યો
છે આ કથાઓમાં આપણને તે ભૂમિનું અને તેના મનેખનું દર્શન જેવા
મળે છે તે ગુજરાતે આજ લગી ન જોયલા, ન જાણેલા, પ્રદેશનો પહેલી-
વારનો મોહક પરિચય બની રહે છે, અને એ ઇશાનિયો દેશ, એના મગગિયા
હુગરો, ચોરા હુગરિયો, એના જાણુડિયા, એની કવકવ વહેતી નદીઓ,
એના ભીંચ, ગોવાળો, એની સાઠાની બીતો, ને ઘાસથી જવાયલા ઝાપરાં,
એના મેળો ને લગ્નગીત, માતાજીની ગરબીઓ, ભૂતપ્રેતની અગધના, કુકડા-
મરઘા વધેગતી પ્રભ, પન્નાવાય જાણે ઇશાન ખૂણાનો મોટો મેળો લઈ આવે
છે” (પ્રસ્તાવના, પૃ ૬) આ રવિશ કર મહેતા અને દર્શકના કથનો માત્ર
સુનિલાલ મડિયા અને પન્નાલાલને જ લાગુ નથી પડના, પણ ચરોતર,
પંચમહાલ, બનાસકાંઠા, મહેસાણા, નળકાંઠા ને દક્ષિણ ગુજરાતના અંચલોને
પોતાની કથામાં નિહપતા બધા આચારિક નવલકથાકારો માટે વર્તાઓછા
પ્રમાણમાં સાચા છે

નિજનિજ પ્રદેશની લાક્ષણિકતાઓનું ત્યાના મેળાઓ, લોકગીતો, ધાર્મિક-
અંધશ્રદ્ધાઓ, રીતરિવાજો ને તે તે પ્રદેશની લોકસંસ્કૃતિના વર્ણનો, ભૌગોલિક
વર્ણનો, સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ વગેરે દ્વારા તે ને તે પ્રદેશનું દર્શન
તે તે લેખકોએ કર્યું છે. મેઘાણીની ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ માં નાગેશ્વર
મહાદેવના મંદિરમાં જે મેળો ભરાય છે, અને તેમાં યુવકયુવતીઓ મુક્ત રીતે

- હજેમજે છે, તેનો ચિતાર છે. 'મજેલા. છવ' માં પન્નાલાલે જન્મભૂમીના મેળાથી વાનાનો આરંભ કર્યો છે, અને કાર્તિકી એકાદશીના મેળાથી વાનાનો અંત આવે છે. આ પરથી આપણા આંચલિક નવલકથાકારોએ માન્યું કે આંચલિક નવલકથાઓમાં, મેળો તો આવવો જ જોઈએ, એટલે એક પછી એક આંચલિક કથાઓમાં, મેળાઓનું એક ને એક પ્રકારનું વર્ણન આવવા લાગ્યું. ઈશ્વર પેટલીકરની 'જનમઝીપ' માં રામદેવીરનો મેળો; પીનાંબર પટેલની કથા 'ધરતીનાં અમી' માં ત્રીવેલકેશ્વર મહાદેવનો મેળો; પુષ્કર ચંદ્રવાકરના 'આવડાનાં બજે' માં નળકાંડાના સરેશ્વર પર ભરાતા મેળાનું વર્ણન. એ સ્પષ્ટ છે કે, બધા આંચલિક કથાકારો પન્નાલાલે પાડેલા સીલામાં જ ચાલે છે. આંચલિક નવલકથાઓમાં મેળા ન જ આવે એમ દેવનાનો આશય નથી, પણ મેળામાંનું વર્ણન એ પ્રદેશના મેળાની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારું હોવું જોઈએ આ તો પ્રત્યેક પ્રદેશની આંચલિક નવલકથામાં મેળો એ નાયક-નાયિકાના પ્રણયનું હિંદુસ્થાન બની રહે છે. એમા પુવકપુવતીઓના મુક્ત સહચારની જ વાતને પ્રાધાન્ય અપાય છે જેવું મેળાનું છે, તેવું જ ગીત વિશે પણ છે. પન્નાલાલે 'મજેલા છવ' થી આંચલિક નવલકથામાં ગીતોનો શિરતો પાડ્યો, તે પ્રમાણે દરેક કથાકાર કથામાં ગીતો યોજે છે. એમાં કેટલાંક ગીતો તે તે પ્રદેશના લાક્ષણિક ગીતો છે જો કે, પુષ્કર ચંદ્રવાકર એમની 'આવડાનાં બજે' જેવી કથાઓમાં નળકાંડાના પ્રદેશનાં ગીતો યોજે કે કૃષ્ણવદન બટ્ટ 'નયન વહે અમીધાર' જેવી કૃતિમાં પંચમહાલનાં ભીલપ્રદેશનાં ગીત યોજે, પન્નાલાલ 'માનવીથી બચાઈ', 'મજેલા છવ', 'ભાંખાના બેર' જેવી રચનાઓમાં આજરકાંડાના લાક્ષણિક ગીતો યોજે કે પીનાંબર પટેલ મહેસાણા વિસ્તારનાં ગીતો એનની 'ધરતીનાં અમી' કે 'દેવડિયાનો કાંટો' જેવી રચનાઓમાં યોજે, એથી પ્રદેશની લાક્ષણિકતા તથા સંસ્કૃતિનો પરિચય મળે છે. પણ એ ગીતો કથામાં આગતુક હોય એવાં લાગે છે.

આપી થાય છે. જેમ કે સુનિલાલ મડિયાની ‘વ્યાજનો વારસ’ કે ‘વેળા-વેળાની ઊંચડી’માં, મેઘાણીનાં ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ અને ‘વસુધરાનાં વહાવાં દવવાં’માં આપણને અન્ય જાતિઓના જીવનનું ચિત્રણ મળે છે. ‘ખરૂં’ આમ છતાં મોટે ભાગે તે આપણી આંતરિક નવલકથાઓમાં ખેડૂતના જીવનનું જ ચિત્રણ થયું હોય છે.

આપણી આંતરિક નવલકથાઓમાં પાત્રનિરૂપણની પણ એક રસમ દૃષ્ટિએ પડે છે. પ્રત્યેક કથામાં ભગત અથવા સાધુનું એક સાર્વિક પાત્ર તો આવવાનું જ, જે લોકોને સાચી સલાહ આપે છે તે સન્માર્ગે દોરે છે. ‘મળેલા જીવ’નો ભગત, પીતાબર પટેલકૃત ‘ધરતીના અમી’, પુષ્કર ચંદરવાકરકૃત ‘બાવડાના બળે’ના ભગત, ‘કેવડિયાનો કાંટો’માં આવતો સાધુ, પન્નાલાલ પટેલની ‘કરોળિયાનું જાણુ’માં પણ આવતો સાધુ, આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આથી પાત્રોમાં એકવિધતા આવી જાય છે.

આ ઉપરાંત પ્રત્યેક આંતરિક કથાઓમાં નાયિકાનું પાત્ર નામક કરતાં વધુ તેજસ્વી અને આદર્શપરાયણ હોય છે. મેઘાણીકૃત ‘વસુધરાના’ વહાવાં દવવાંની તેજુ, પન્નાલાલ પટેલકૃત ‘મળેલા જીવ’ની જીવી, ‘માનવીની ભવાઈ’ અને ‘લાગ્યાના ભેરૂ’ની રાજુ, ઈશ્વર પેટલીકરની ‘જનમટીપ’ની ચંદા કે ‘ધરતીનો અવતાર’ની ભંધી; પીતાબર પટેલની ‘ધરતીના અમી’ નવલકથાની રૂપા કે ‘કેવડિયાનો કાંટો’ નવલકથાની અબ્બા, કૃષ્ણવદન ભટ્ટની ‘નયન વહે અમીધાર’ નવલકથાની રૂપવી—એ બધી આદર્શ નાયિકાઓ છે. એ બધી પુરુષપાત્રો કરતા વિશેષ તેજસ્વી તો છે જ, પણ એની નવલકથાની નાયિકાઓ, નામ જુદા પણ એક જ બીબામાથી ઘડાયેલી હોય એની લાગે છે.

આપણી આંતરિક નવલકથાઓમાં સમકાલીન રાજકીય વાતાવરણનું પ્રતિબિંબ પણ ક્યારેક જોવા મળે છે. ‘પન્નાલાલની’ મીણુ માટીના માનવી’માં કચરાના કાકા આમ તો બહુ રૂઢિચૂસ્ત છે, પણ ગામમાં હરિજન પ્રધાન આવે છે, તેની જોડે એકપ ગતે જમે છે. પીતાબર પટેલની ‘કેવડિયાનો કાંટો’ તથા ઈશ્વર પેટલીકરની ‘સુગનાં એંધાણુ’માં ગ્રામપચાયતની ચૂટણીમાં જે ખટપટો થાય છે, તેનો ચિતાર અપાયો છે.

આપણા ગ્રામીણમાં હજી જે અધમ્મદા, વહેમ ઇત્યાદિ છે તેનું ચિત્રણ પણ આંતરિક નવલકથાઓમાં પ્રધાનતઃ આવતું હોય છે. પન્નાલાલ પટેલના ‘મળેલા જીવ’માં રેશમાના શરીરમાં માતા આવે છે, તે નામક કાનજી એનો.

વિરોધ કરે છે. પીનાંબર પટેલની 'ધરતીનાં અમી' માં રૂપાના સતતની પરીક્ષા કરવા એને તેલમાં દાથ નાંખવા કહે છે તે પ્રસંગ; ઈશ્વર પેટલીકરની 'ધરતીનો અવતાર'માં ભલીના સતીત્વથી એને સાપનું એર ઉતરી જાય છે તે ઘટના; દૃષ્યવદન ભટ્ટની 'નયન વહે અમીધાર'માં ભગાભાઈ ભૂવાનાં કશુક; પીનાંબર પટેલની 'કેવડિયાનો કાંટો'માં પત્નીના મૃત્યુ પછી અંબા ચૂડા નથી ઉતારતી તેથી ગોવામુખીનો શ્રવ જતો નથી, અને બ્રહ્મરાક્ષસ એને છોડતો નથી એ પ્રસંગ; પુષ્કર ચંદ્રવાકરની કૃતિ 'પ્રાવર્ણના બજે'માં શક્તિપૂજક નળકાંઠાના વામીઓ દેવીને રીઝવવા સુવર, ભેંસ, બકરાં વગેરેનું દેવીને બલિદાન આપે છે તે પ્રસંગ, વગેરે આપણા ગ્રામજીવનમાં જે વહેમો ને અંધશ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે, તેનો ખ્યાલ આપે છે. પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'કરોગિયાનું જાશું' તો ભૂતવિષયક વહેમ પર જ આધારિત છે. આથી, નવલકથાના આંચલિક તત્ત્વમાં વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ થાય છે.

આપણી આંચલિક કથાઓ મોટે ભાગે પ્રણયકથાઓ જ રહી છે. એમાં અંચલના સર્વાંગી નિરૂપણ કરતાં નાયક-નાયિકાના પ્રણયની આસપાસ જ કથાપ્રસંગોની ગૂંથણી થતી હોય છે. પન્નાલાલની 'મજેલા શ્રવ', 'માનવીની બવાઈ', 'ભાંખાના બેર', 'ના છૂટકે'; ઈશ્વર પેટલીકરની 'જનમટીપ' કે 'ધરતીનો અવતાર'; સુનિલાલ મડિયાની 'સીતુડી ધરતી', પીનાંબર પટેલની 'ધરતીનાં અમી' કે 'કેવડિયાનો કાંટો'; દૃષ્યવદન ભટ્ટની 'નયન વહે અમીધાર', પુષ્કર ચંદ્રવાકરની 'પ્રાવર્ણના બજે' ઇત્યાદિ નવલકથાઓ આ વક્તવ્યના સમર્થનમાં દર્શાવી શકાય નાયક-નાયિકાના પ્રણય કરતાં આ પ્રકારની નવલકથામાં અંચલનું સર્વતોમુખી ચિત્ર હોવું જોઈએ એનો ખ્યાલ હજી આપણા આંચલિક નવલકથાકારોને આવ્યો નથી. મેઘાણીને એ ખ્યાલ હતો, તેથી એમણે 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી'માં સપારણ ને રૂખડોદનો પ્રણય-પ્રસંગ નિરૂપ્યો છે, પણ સમગ્ર કથાનકને એ છાઈ જતો નથી. એથી જ મેઘાણીએ 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી'ને નાયક-નાયિકા વિનાની, જેમાં વાતાવરણ જ પ્રધાન છે, એવી નવલકથા કહી છે.

આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આંચલિક નવલકથા લખાઈ છે તે સારા પ્રમાણમાં, પણ એમાં આંચલિક તત્ત્વ હિન્દીમાં જેટલા પ્રમાણમાં વિકસ્યું છે, તેટલા પ્રમાણમાં વિકસ્યું નથી, અને આપણી આંચલિક નવલકથાઓ આંચલિકને બદલે ગ્રામીણ પ્રણયકથાઓ બની જાય છે.

ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાનો પ્રારંભ

ડૉ. હરજીવન પ્ર પટેલ

કે ઈ પણ ભાષાના સાહિત્યમાં કેઈ પણ અરૂપશિષ્યે ઈ રીતે પાઠ્ય-વિપ્રત્યુષ્ટ એની અપદ્ રેખા દોરી આપતી દમ્ભેશા મુરકેન છે તેમ છતાં ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવનમ્યાના પ્રેરક, પ્રોત્સાહક, પરિચાનક બળો કયા કયા હતા એ વિશે અહીં થોડુંક કહીએ

ઈ સ ૧૮૫૦ થી ૧૯૦૦ દરમ્યાન જે સારકાગિક આદોષનો શરૂ થયા તેજે અર્વાચીન સાહિત્યની ગંગોત્રી થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું ૧૮૨૦ માં કપતી સગકારે ‘બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી’ સ્થાપી ૧૮૨૫માં ભરતમા “નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી”ની સ્થાપના થઈ પુસ્તક પ્રચારક મહાળી, માનવ ધર્મસભા વિગરરી મોસાયટી, આદિ સંસ્થાઓ પ્રકાશમાં આની પાસેઓની “ગનેઆન પરસારક મહાળી” અને “ગનેઆન પસારક પત્ર”, દક્ષિણીઓની “જ્ઞાન પ્રચારક સભા” અને ગુજરાતીઓની “અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા” ઉદ્ભવ પામી ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગ્રેજ કેંગવણીએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના ધડનરમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

અંગ્રેજ પ્રજામાં વિજયની ખુમારી હતી “અંગ્રેજ પ્રજાએ ગુરુતાપ ધિને વશ થઈને સુધારો કરવાને બહાને ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર સ્વસંસ્કૃતિનું વર્ચસ સ્થાપવાનો પેતરો રચ્યો”^૧ યુરોપીઓ આવ્યા ત્યારથી શરૂ થઈ ચૂકેલી વટાવ પ્રવૃત્તિને ભારે વેગ મળ્યો એક તરફથી વિજેતા પ્રજાની

૧ ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ખંડ ૨, પૃ ૪

૨ એજન, પૃ ૬

સંસ્કૃતિનો મુક્ત સ્વીકાર, બીજી તરફથી ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની દબાઈ રહેલી ભાવના. આ બે પરિસ્થિતિઓમાંથી સંસ્કૃતિ-સંઘર્ષ પ્રગટ્યો. સંગ્રહ ગોધનની પ્રકૃતિઓ પણ શક્ય થઈ એક મદાન સંઘર્ષમાંથી આખી વ પ્રગ પસાર થવા લાગી આ સંઘર્ષ જન્મભાવેથી અનેક પ્રકારની મનોદશાએ સાહિત્યમાં પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. આથી જ એ ગાળાનું સાહિત્ય સંઘર્ષજન્ય પ્રતિકારને પ્રગટ કરનારું બની રહ્યું છે

પરંતુ આ તે સમગ્ર સાહિત્યની વાત થઈ. જો કે ઐતિહાસિક નવલકથાનું સાહિત્ય મમસ્ત સાહિત્યનો એક ભાગ જ છે, પરંતુ એમ છતાંય એનાં ઠોઠ પણ વિચિત્ર પરિંગો હોઈ શકે અને એ હોય તો અવગ તાગીને તપાસવાં જોઈએ. માત્ર ઐતિહાસિક નવલકથાને લાગેજગે એવાં પ્રેરક ને પરિચાલક બગોને થોડી વિગતે જોઈએ

જેમ આપણું આર્ચાઈન સાહિત્ય અગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા પ્રારંભકાળમાં પોષાયું છે, તેમ ઐતિહાસિક નવલકથાનું પણ પ્રથમ ગ્રેજુઅર આગ્રેજી સાહિત્ય થયું છે,

ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા “કરણ્વેણી” રસેવ સાહેબની સૂચનાથી લખાઈ હતી શ્રી રમણભાઈ નીવકંઠ નોંધે છે: “આ સર્વમા પ્રથમ બળ તે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓના પરિચયરૂપ હતું એને પશ્ચિમાર્ધે ઇંગ્રેજ નવલકથાઓના ગુજરાતીમાં ભાષાતર થયા, પ્રતિકૃતિઓ થઈ; અને તેમના નમૂનાની નરી કથાઓ થઈ”

આનંદશ કર પોતે “કરણ્વેણી”ની પ્રખ્યાતનામાં નોંધે છે “આ પ્રાંતના ધણાખરા લોકોને ગુજરાતી કવિતામાં લખેલી વાર્તાઓ વાચવાનો ધણો ગોખ છે પણ હજી મુધી એવી વાર્તાઓ પવમાં લખાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી થોડી છે, અને છે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અગ્રેજ ગાયા તથા વાર્તાનાં જેવાં ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મહેરબાન રસેવ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા બનાવવાને માટે તે સાહેબે મને કહ્યું, તે ઉપરથી આ પુસ્તક મે રચ્યું.”

૧. કવિતા અને સાહિત્ય-૩, પૃ. ૨૬૦

૨. કરણ્વેણી, પ્રસ્તાવના.

અંગ્રેજી નમૂના પરથી પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા ગુજરાતીમાં લખાઈ અને તે પણ એક અંગ્રેજના સૂચનને પરિણામે. રકોટની નોવેલોએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક નવલકથાઓને સારો એવો નમૂનો પૂરો પાડ્યો. શ્રી કાલાભાઈ દેરાસરી નોંધે છે : “નવલકથાનું” સાહિત્ય ઇંગ્રેજી દેગવણી પછી ઉત્પન્ન થયું છે, અને ઇંગ્રેજી નવલકથાઓની આકૃતિ લઈને જ ગુજરાતી નવલકથાઓ રચાઈ છે.”^૧ આપણી સર્વપ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા “કરણુવેલો” માં સર વોલ્ટર રકોટની ઐતિહાસિક નવલકથાઓના સંસ્કારો પ્રુક્ત છે, એમ શ્રી મણિભાઈ ત્રીએ પણ તારવ્યું છે.^૨

અંગ્રેજી દેગવણી દ્વારા પશ્ચિમના સાહિત્યનો સંપર્ક વધતાં ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાએ પોતાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે. માત્ર ગુજરાતી ભાષા જ નહિ, બંગાળી અને મરાઠી ભાષામાં પણ આવું જ બનવા પામ્યું છે. જો કે આપણે ત્યાં અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં ભાષાતરો થયાં છે પ્રતિકૃતિઓ રચાઈ છે; પરંતુ ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાએ નરી ગુલામી નથી સ્વીકારી શ્રી. સુ. વ. સાહ સાયું જ કહે છે કે : “ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથા માટે પ્રારંભમાં અંગ્રેજી નવલકથાની પ્રેરણા કયાતંત્ર પૂરતી જ હતી વસ્તુની પસંદગીમાં અને તેની આયોજનામાં એ કાળના લેખકોએ સારી પેઠે મૌલિકતા દાખવી હતી”^૩

“કરણુવેલો” પ્રગટ થઈ અને વાચકોએ ઉમંગકાંટી એને વધાવી લીધી, એટલું જ નહિ, વિદ્વાનોએ પણ “કરણુવેલો”ની પ્રશંસા કરી. “કરણુવેલો”ને આત્મ એના જમાનામાં અસાધારણ ગણી શકાય એવો આવકાર મળ્યો એ આવકાર મળવા પાછળ ઘણાં કારણો ગણાવી શકાય એમ છે. એના લેખક શ્રી નંદશંકરની પૌત્રીકી પ્રતિભા પણ એમાં મહત્વનું કારણ છે અને બીજું કારણ છે કથાનો વિષય. વાચકોને પોતાની કહી શકાય એવી એક કૃતિ મળી એ પણ એક મહત્વનું કારણ ગણી શકાય. “કરણુવેલો”ની આ સફળતાએ અન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓના પ્રકાશન માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો એમ કહેવામાં સત્યોક્તિ જ છે

૧. સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

૨. ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય, પૃ. ૫૪-૫૫

૩. વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા, પૃ. ૩-૪

ગુજરાતની નવલકથાનો પરિચય આપતાં શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ પણ નોંધ્યું છે કે : “ ‘કરજીયેલો’ પ્રસિદ્ધ યર્ષાએ જ સાક્ષમાં ‘સામુવર્ડની લડાઈ’ નામે વાર્તારૂપે ખરી જખી, સુબોધ અને રમૂજ સંહિત સ્વ મહીપતરામે પ્રગટ કરી. ‘કરજીયેલો’ની અસાધારણ કૃતિદ્રુત પરિણામ ગુજરાતી નવલકથાના વિકાસ પર એ આન્યું કે ઠેટવાક સમય સુધી નવલકથા એટલે ઐતિહાસિક નવલકથા એવો જ ખ્યાલ સામાન્ય રીતે વાચકો અને લેખકોના મનમાં બંધાઈ ગયો. તેથી જ મહીપતરામે પોતાનો સામયિક વાર્તાનો સ્વનંત્ર ગ્રંથો છોડી દઈને ‘કરજીયેલો’ના અનુકરણમાં ‘વનગજ આવડો’ અને ‘સધરા જેમંગ’ જેવી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી.”^૧

“કરજીયેલો” ૧૮૬૬ ની સાક્ષમાં પ્રગટ યર્ષા, સ્વારથી માંડીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો જન્મો કે યુગ બેઠો. કલ્પિત કથાઓ તદ્દન લખાતી ન હતી એમ નહિ, પરંતુ “કરજીયેલો” અને એનાં અનુકરણોની પરંપરાને હંફાવીને નવો ચીલો પાડી શકે એવી સમર્થ કથા મળતી ન હતી. એ બન્યું ૧૮૮૭ માં જ્યારે “સરસ્વતીચંદ્ર”નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના પ્રકાશન પછી એણે જે નવો પ્રકાશ પ્રગટાયો એને પરિણામે ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં વળતાર પાણી થયાં. પરંતુ ત્યાં સુધી તો ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો ડંકો જ વાગ્યો. શ્રી રામચંદ્ર શુક્લ પણ આ વાતને નોંધતા જણાય છે. એઓ કહે છે : “આમ જોતાં ૧૮૬૮ થી ૧૮૮૭ સુધીનો સમય ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ઐતિહાસિક વાર્તાનો સમય કહી શકાય, કારણ કે એ સમયમાં મુખ્યત્વે ‘કરજીયેલો’ના અનુકરણમાં ઇતિહાસના પાયા ઉપર રચાયેલી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને એની એટલી બધી પ્રખ્યાત અસર છે કે મૌલિક વાર્તાઓ અને પરભાષામાંથી ભાષાન્તરો પણ એ જ વિષયને લગતાં લખાય છે.”^૨

અંગ્રેજી સાહિત્ય અને “કરજીયેલો” એ બે ઉપરાંત ત્રીજું પણ એક બળ હતું ભર્ગિની ભાષાઓની નવલકથાઓનું ભાષાન્તર પ્રવૃત્તિ પણ એક પ્રેરક બળ યર્ષા શકે એટલી પ્રખ્યાત હતી. બંગાળી અને મરાઠી એ બે ભાષાઓમાંથી સારી કૃતિઓ ગુજરાતીમાં દાખલ થઈ, પરંતુ અસર પડી બંગાળી કથાઓની. બંગાળી નવલકથાઓની છાપ આ ભાષાન્તરો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય પર પડી છે એવું શ્રી રમણભાઈ નીયકે

૧. નવાં વિવેચનો, પૃ. ૩૫-૩૬.

૨. ગુજરાતી સાહિત્ય, પૃ. ૨૦૭

પણ નોંધ્યું છે^૧ તો શ્રી મણિલાલ ત્રીએ બંગાળી કથાઓની અસરને સ્પષ્ટ રીતે તારવી બતાવી છે : “સુક્ષ્મતાથી જોનારને માલુમ પડશે કે બંગાળી નવનકથાઓના સરકાર ગુજરાતી નવનકથાના લેખનમાં વધારે કામે લાગ્યા છે ઐતિહાસિક નવનકથાનો પ્રકાર પણ બંગાળી સાહિત્યના જ સરકાર મૂર્તિમાન કરે છે “જીવન પ્રભાત” અથવા “શિવાજી”, “જનનસંધ્યા”, “ઔરગઝેમ અને રાજપૂતો” વગેરે કૃતિઓ રામેશદત્ત અને બકિમ ચટ્ટોપાધ્યાયની છે અને હાલની ઐતિહાસિક નવનકથાઓની પદ્ધતિમાં આ બે પ્રયત્નકારના સરકાર સૌથી અધિક જોવામાં આવે છે”^૨

એ કાળમાં લખાતું સાહિત્ય હેતુલક્ષી જ રહેતું આથી દરેક લેખક કોઈને કોઈ આશય સિદ્ધ કરના ખાતર સર્જન કરતો કરિપત વસ્તુવાળી નવનકથા કરતા ઐતિહાસિક નવનકથા એ આશય સિદ્ધ કરનામાં વિશેષ ઉપયોગી થશે એની એ કાળમાં લેખકોની માન્યતા હતી ઐતિહાસિક કથા “સત્યકથા” હોવાથી વાચકને સદ્ગુણ વિશ્વાસમાં લઈ શકાય છે, એ હકીકત ઉપર એની માન્યતા સ્થિર થયેલી હતી વકીલ અમૃતલાલ એક જગ્યાએ નોંધે છે “કરિપત કરતા ઐતિહાસિક નવનકથા વિશેષ, ન જૂ સાચ તેની અસર કરે છે”^૩

ખીજા પણ એક બે મતો આ સદર્શમાં જોવા જોવા છે ત્રી દેસાઈ ધીમજીલાલ નરબેરામ વકીલ કહે છે “કરિપત નવનકથા લખના કરતા ઐતિહાસિક નવનકથાથી મનુષ્યજીવનની ખરી ખૂબીતુ તાદરશ ચિત્ર પાડવાને વધારે અનુકૂળ થઈ પડી છે તેમ રાજદારી, સસારી તથા ધાર્મિક વિષય ઉપર તેની ઝાપ સારી પડે શકે છે”^૪ શ્રી વકીલ અમૃતલાલ પણ આ પ્રકારનો જ મત ધરાવે છે^૫ લેખકોની પોતાની આ માન્યતા ખરી હોય વા ખોટી, પરંતુ એ માન્યતાએ એમને કનમ પકડાડી છે અને એમની પાસે ઐતિહાસિક નવનકથાઓ લખાની છે એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી

ઐતિહાસિક નવનકથામાં માત્ર કલ્પનાને નિહાર કરવાનો અવમાશ નથી એમ પણ નથી એમાં પણ કલ્પનાને છૂંટી મૂકી શકાય છે અને અદ્ભુત

૧ કવિતા અને સાહિત્ય, પૃ ૨૬૧

૨ ગુજરાતી નવનકથાનું સાહિત્ય, પૃ ૭૩

૩ મહારાજ રાવ નોંધણ - પ્રસ્તાવના

૪ પાણીપતનું યુદ્ધ - પ્રસ્તાવના

૫ મહારાજ રાવ નોંધણ - પ્રસ્તાવના

રસ અને ભાવનાના રંગો એમાં યથેન્દ્ર પૂરી શકાય છે^૧ કથામાં પ્રગટતો “ઇતિદાસ રસ” પણ વાચકને પદ્યમાં લેવા ઓછો કામમાં આવે એમ નથી, આથી જ લેખકોનું વક્તવ્ય ઐતિહાસિક કથાઓ રચવા પગલેનું અવિશેષ રહ્યું જણાય છે. વળી એમાં સર્જન થમ કાર્થિક ઓછો લેવો પડે. ઇતિદાસની સામગ્રીમાંથી ઘણુંખરું તો તૈયાર મળી જતું હોય, એટલે લેખકને પડી એમાં રંગો જ પૂરવાના રહે, વિગતોની ગોઠવણી જ કરવાની રહે. આમ અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર ને “કરણ્યેતો”ની સફળતા જ માત્ર નહિ, લેખકોની પોતાની કેટલીક માન્યતાઓ અને ઓછી કલ્પનાશક્તિને પરિણામે ઐતિહાસિક નવલકથાને વિહંગવાનો અવકાશ વિશેષ મળ્યો છે.

આ તો લેખકપક્ષે વાન યર્ષ, સર્જક વાચક સામે પણ નેવાનું રહે. શામળ ભટ્ટની અદ્ભુત રમિક પદ્યકથાઓ અને પ્રેમાનંદનાં મ્નેસમર આખ્યાનોથી શુન્દગની સાહિત્ય ગોખાન પ્રગ્નની ડુચિ ઘડાર્ષ હતા અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ થતાં પદ્યનો જન્મનો કથા પૂરતો ગયો, આખ્યાનો અને પદ્યકથાઓનો મૃત્યુપંદ જ વાગી ચૂંચ્યો છે લે કથાકોતુકરમિયા લોકોની નૂખ સંતોષવા કથાઓ પદ્યમાં લખાય એ જરૂરનું હતું વાચકો હજી “શુભ-અંકાવલી”ની વાર્તાના બોમ્બી બહુધા રહ્યા હતા. એટલે એમને અદ્ભુત રમિક કથાઓ આપવાની હતી. શ્રી નવલગમ પ્રિવેલીનો મન આ બાબતમાં નોંધરા જેવો છે : “વાચક વર્ગ મોટે ભાગે બાળક જેવી મનોસ્થાવાજો હતો તેને તો ‘એક દતો ગાન’—એની વાર્તા જોઈતી હતી વળી સામાજિક રાત્રીઓમાં તો પોતાનાં દૂષણો બતાવવામાં આવે તે કોને ગમે ? એ દૂષણો નાટે સનાજને જ જવાબદાર ગણવામાં આવે અને સનાજના એક અંગ તરીકે વાચકની એ દૂષણો સુધારવાની ફરજ થઈ પડે આવી ઉપાધિમાં પડવાને બદલે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ શું ખોટી કે જવાબદારી અન્યને માથે નાખી દેવાય ? શુન્દગન પગતંત્ર મધુ તે કરણ્યેતોના દોષને ક્ષીરે, અમારે તેમાં લેવા કે દેવા નહિ”^૨

બાલકથાના વાચકોની ડુચિને અનુકૂળ આવે એવા અદ્ભુત રમના ઇંદ્રજ્વાલાગી ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો કાલ ઉતરવા લાગ્યો. લેખકોને એક બીજું પણ પ્રેમાદન મધ્યું હતું શુન્દગની ભાષામાં મામયિકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં હતાં અને નવલકથાને સાગે આવકાર મળતો હતો ઐતિહાસિક

૧ નવાં વિવેચનો, પૃ. ૬૭

૨ એજન, પૃ. ૬૮-૬૯

નવલકથાઓ બેટપુસ્તકરૂપે આપવાની પણ એક પ્રથા શરૂ થઈ હતી. આ બેટ પ્રથાએ ઐતિહાસિક નવલકથાનાં લેખન-પ્રકાશનને સારો એવો વેગ આપ્યો. ગુજરાતી નવલકથાઓનો વિકાસ આલેખનાર એ વિદ્વાનોનાં વિધાનો એની સાખ પૂરે છે.

“ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં ‘ગુજરાતી’ વર્તમાનપત્રની દરેક વર્ષે એક નવલકથા બેટ આપવાની રીતિ શરૂ થઈ. એનું પહેલું પુસ્તક ‘હિન્દ અને મિરાનિયા’ નવલકથા નથી, પરંતુ સાર પછીની નવલકથાઓ ‘દિલ્લી પર હલ્લો’, ‘ઔરંગઝેમ અને રજપૂતો’, ‘નૂરજહાન’, ‘ખાજીરાવ બાગાજી’ વગેરે તથા ત્યાર પછીની કેટલીક પ્રથાસાપાત્ર છે.”^૧

“ગુજરાતીને અનુસરીને ‘પ્રજ્ઞાપદ્મ’ તેમ જ ‘ગુજરાતી પંચે’ પણ વાર્ષિક બેટ આપવાની પ્રથા ચાલુ કરેલી અને એથી કેટલીય સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરો થયેલો છે. ‘કરણ-થેલો’થી જે સ્પૃહા પેદા થયેલી તે ગુખ્યત્વે ‘ગુજરાતી’ના અને ખીજાં બેટપુસ્તકોથી પોષાતી રહેલી છે. પ્રાણજીવન હરિદ્વશ શાસ્ત્રી, ધીરજલાલ નરબેરામ, પુરુષોત્તમ ત્રિશ્રામ, નારાયણ કુકુર અને સુનીલાલ શાહ જેવા લેખકોએ કેટલીક ઐતિહાસિક નવલો એ પ્રથાને પરિણામે જ આપણને આપેલી છે.”^૨

ઐતિહાસિક નવલના વિકાસ માટે બીજું પણ પ્રોત્સાહક બળ અહીં યાદ કરી લેવું જોઈએ. ભારત ગુલામ હતો, ભારતની પ્રજા એક પ્રકારનો તેજેવધ મૂગે મોંએ સહી રહી હતી હારીને હારણ થઈ ગયેલી પ્રજા વિજેતા પ્રજાની સંસ્કૃતિના વટોળ સામે પોતાની સંસ્કૃતિને ક્ષુલ્લક માનતી થતી જતી હતી આત્મભાન અને સ્વ-ખમીરનો પરિચય જ જાણે બૂલી ખેડી હતી !

સુધાગનો જગ્ગર વટોળ ગુજરાતમાં જોલો થયો હતો આખી પ્રજા પોતાનું અસહ્ય ખમીર ફેગવવા મથી રહી હતો અસ્મિતાની ભાવના પ્રજાજ કરવા માટે બિજા ભિજ પ્રયાસો શરૂ થયા હતા એમાં લેખકોનો પણ ધણો મોટો હિસ્સો છે એ કાળની ઐતિહાસિક નવલકથાના વિષયો અને કથા લેખકોની અભિવ્યક્તિઓ જોતાં આ વાત ઊડીને આંખે વળગે એવી છે. આપણે કેટલાક લેખકોને સાંભળીએ

૧. શ્રી મણિલાલ તંત્રી-ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય, પૃ. ૬૩

૨. શ્રી રામચંદ્ર શુક્લ-ગુજરાતી સાહિત્ય, પૃ. ૨૧૮-૨૧૯.

શ્રીયુત જહાંગીરચાહજી તાથેરખાનના અંધનો હિંદીમાં અનુવાદ કરનાર શ્રી કિસનલાલ શ્રીધર નોંધે છે : “ધણા દિવસથી એ ઇચ્છા હતી કે કોઈ એવું પુસ્તક રચું કે જે દેશોત્તરિકારક હોય, જે વાંચીને રસિકોને રસ, વીરોને વીરત્વ, સ્વદેશાભિમાનીઓને દેશાભિમાન, વિદ્યાર્થીઓને બોધ પ્રાપ્ત થાય.”^૧

ચાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર કહે છે કે : “લોકોમાં લૌકિક ને પારમાર્થિક ઉન્નતિનાં સાધનો છૂટથી પ્રવર્તાવવાં એવા ઉદ્દેશથી વર્ષોવર્ષ “ગુજરાત” પત્ર તરફથી ઐતિહાસિક નવલકથા ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવે છે”^૨

હિન્દની ગુલામીનાં કારણો શોધતાં શ્રી હગનલાલ નારાયણભાઈ મેથ્રી એવું વિધાન કરે છે : “હિન્દની જ રૂપાની તરવારથી હિંદ જિતાયું છે.”^૩ આ વિધાનને જ પૂરક હોય એવું શ્રી ઠક્કર નારાયણ વિસનજીવું એક વિધાન મળે છે : “સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ આ ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર રહીને સમસ્ત બૃહંડમાં પોતાના વર્ચસ્વને સ્થાપી ચક્રવૃંદ હતું પરંતુ મહાભારતના ચિરમ્બરણીય યુદ્ધ પછી ભારતીયોની બુદ્ધિ એવી તો બ્રષ્ટ થઈ ગઈ અને કુસુંપ તથા પરસ્પર દ્વેષની એટલી બધી ભયંકર પ્રગળતા થઈ.”^૪

ભારતની ગુલામીનાં કારણો શોધવા ભૂતકાળમાં શક્ય તેટલું નિમજ્જન સાધવાનો લેખકોએ સમિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ કરવા પાછળ ભારતની વર્તમાન પ્રજામાં નવું જળ, નવી ચેતના ફુંકવાનો આશય રહેલો હતો. શ્રી હગનલાલ નારાયણભાઈ મેથ્રી પોતાની નવલકથા લેખનની પ્રજ્ઞાનો આશય આમ સમજાવે છે : “જગૃતિ આણવામાં ઇતિહાસિક વાર્તાઓ એ ધણું જ ઉત્તમ સાધન છે. ઇતિહાસિક વાર્તાઓ દરેક પ્રજાને તેની પ્રાચીન સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવી, તેણે કરેલી ભૂલો અને સાગં પગલાં, ભવિષ્યમાં ધ્યાનમાં લઈ, સાવધ થઈ, ઉન્નતિ માર્ગ ખોળવામાં જોડનાં શીખવે છે.”^૫ શ્રી પ્રાણજીવન હરિહર ચાસ્ત્રીની ભાવના પણ એવી જ છે : “વાચકટ્ટે આ નવલકથાના ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને જે પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં તત્પર થશે તો તેઓ આત્મોન્નતિની સાથે પોતાનો દેશોદય જોવાને પણ

૧. મુદ્રાકુલીન-હિન્દી, પ્રસ્તાવના.

૨. નૂરજહાં, પ્રસ્તાવના.

૩. નંદનવનનો નારા, પ્રસ્તાવના.

૪. રજ્યા બેગમ, પ્રસ્તાવના.

૫. હન્દુમારી, પ્રસ્તાવના.

ભાગ્યશાળી નીવડશે.”^૧ શ્રી ધીરજીલાલ વડીલ કહે છે : “યવન રાજદારી-
ઓની અન્યાયવૃત્તિથી, વિદ્વાસપ્રિયતાની ઉચ્છંખલ રીતિથી, ધર્મબ્રષ્ટ કરવાની
કૂર નીતિથી અને ધન હરવાની સ્વચ્છંદી રીતિથી આર્યધર્મગૌરવ તથા
સત્તાગૌરવ હીણી દશામાં આવી ગયાં હતાં.”^૨ વિશેષ ઉદાહરણો નહિ
લઈએ. મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રજાએ આત્માનો ડંખ ભકિતપૂજા કરીને
વિસારે પાડ્યો હતો. તેમ અર્વાચીન ગુજરાતી પ્રજાએ યવનોની રીતિનીતિમાં
ભારતનો હાસ જોઈ-વિચારી, ધર્મના પાયા ઉપર ભારતની અસ્થિતા
સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કરવામાં પ્રેરનારું બળ એ કાળની
સંઘર્ષભરી પરિસ્થિતિ હતી. આથી જ આત્મોન્નતિ દેશોદ્ધયની પ્રજા
ભાવનાએ લેખકો પામે કલમ પકડાવીને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાવી
હતી. સર્જકની સિદ્ધિને દૃઢાણીને કર્તવ્યાભિમુખ કરનારું આ બળ તે
ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષની આબોહવામાંથી પ્રગટીને સર્જકનું હૃદયબળ
બની બેઠું હતું.

શ્રી ગજુભાઈ નીલકંઠે પણ સ્વીકાયું છે કે “ત્રીજું બળ તે રાષ્ટ્રીય
ભાવનાના ઉદયરૂપ હતું અને તેને પરિણામે થયેલી કૃતિઓમાં પ્રથમ તે
રા. રા. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈકૃત “હિન્દ અને બ્રિટાનિયા” છે.^૩
આ ઉપરાંત બીજા પણ પરિબળો અવર્તતાં હતાં ગુજરાતની પ્રજાને પોતાના
ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપીને, ગુજરાતનું ગૌરવ પ્રજામાં સ્ફુરાવવાની પણ કેટલાક
લેખકોને ધગશ હતી લેખકોની આ ધગશ ગુજરાતના ઇતિહાસને આધારે
લખાયેલી “કરણદેવો”, “વનરાજ ચાવડો”, “સધરા જોસંગ”, “રાણુદેવી”
આદિ નવલકથાઓ પ્રગટ કરતી લાગે છે.

શ્રી મહિપતરામના આ ઉદ્દગારો જુઓ : “આપણા કવિઓએ ગુર્જર
રાજાને વિસારી દીધા. કોઈ કવિએ એમની નોંધ કરી નહિ પુષ્પમેન, ચંપાવતી
વગેરે કલ્પિત રાજા અને નગરોની કહાનીઓ જોડી, પણ આપણા ભીમદેવ,
કુમારપાળાદિ રાજા અને પાટણાદિ નગરોને વિસરી ગયા. આપણા કવિઓની
ગદ્યલેખી ગુર્જર પ્રજામાંથી પ્રજાભિમાન જનુ રહ્યું.”^૪

૧. નૃસિંહજી, પ્રસ્તાવના.

૨. બાણરાવ બલવાળ, પ્રસ્તાવના.

૩. કવિતા અને સાહિત્ય, પૃ. ૨૬૨

૪. વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા, પૃ. ૪

“આમ ઇતર પ્રકારની કલ્પિત નવવક્યા કરતાં ઐતિહાસિક નવવક્યાને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપવામાં એક તો ભૂતકાલીન ઇતિહાસ પ્રતિ તથા વીરો પ્રતિ અહોભાવ અને ખીજું વાર્તા દ્વારા ઇતિહાસનું જ્ઞાન વાચકોને-મજે એવી ઇચ્છા કારણભૂત હતી.”^૧

વાચકોને ઇતિહાસજ્ઞાન આપવા, ભૂતકાળના ગૌરવ પ્રતિ અહોભાવ પ્રગટાવવા અને ઇતિહાસનું મહાત્મ્ય બતાવવા ખાતર પણ આવી કથાઓનું સર્જન થતું. કલ્પિત વાતો પ્રત્યેની એક પ્રકારની સૂઝ શ્રી મહિપતરામના ઉપર્યુક્ત વિધાનમાં જોઈ શકાય છે. એ સૂઝ પણ ઐતિહાસિક નવવક્યાનો માર્ગ મોકળો કરવા માટે જવાબદાર તો ગણાય જ.

ઠક્કુર નાગયજ્ઞ વિચિત્ર એક જગ્યાએ લખે છે : “એકાએક સંકટ પડતાં ઘરમાં ક્યોટુદને તેના ઇલાજ પૂછાય છે. કેમ? તેને અનુભવ તેવા હશે એ માનીનતા-બ્રહ્મથી જ. ૫૦-૬૦ વર્ષના અનુભવવાળાની આટલી કિંમત થાય તો કોટલાવધિ મનુષ્યોના અનુભવ સાગરનો અર્થાત ઇતિહાસનું મહાત્મ્ય કેટલું?”^૨

સાચા ઇતિહાસોની ખામી એ કાળે હતી. એવા ઇતિહાસો બાળકોને આપવામાં આવે તો અનર્થ થાય આથી શુદ્ધ ઇતિહાસ નવવક્યા દ્વારા આપવાની ભાવના પણ કેટલાક ઇતિહાસપ્રેમી લેખકો ધરાવતા હતા. ઠક્કુર નાગયજ્ઞ વિચિત્ર એક જગ્યાએ લખે છે : “એ ઇતિહાસોના વાચનથી સુકોમળ શુદ્ધિનાં બાળકોના હૃદયમાં એવા તો અધમ સંગ્રહો આવી જાય છે કે જેના થોડે તેઓ પોતાને આજન્મ હીન, દીન અને અધીન જ માનતા રહે છે એ નવીન સંતાનો પર જ ભારતની ભાવિ ઉન્નતિનો સર્વ આધાર રહેયો હોવાથી ને તેમનાં હૃદયોમાં આવા સંસ્કારોનો દહનાથી સંચાર થઈ જાય તો ભવિષ્યમાં તેથી દેશની કેવી અને કેટલી આમાનજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક હાનિ થવાનો સંભવ છે, એવી કલ્પના કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય કરી શકે એમ છે.”^૩

ઇતિહાસનાં સત્યો પ્રગટ કરીને ભાવિ પેઢીને સાચા માર્ગે દોરવાનો લેખકનો આશય અને ઇતિહાસજ્ઞાન દ્વારા આભિમાન જગાડી આપવાની

૧. વિધાવિસ્તાર બ્યાખ્યાનમાળા, ૫. ૪-૫

૨. ખાસીનું શુદ્ધ, પ્રસ્તાવના.

૩. ચક્રવર્તી બાપા રાવળ, પ્રસ્તાવના.

લેખકની પ્રવૃત્તિ - આ બન્નેને “રાષ્ટ્રભાવનાના ઉદય”ના જ વિભાગ તરીકે જોઈ શકાય! ”

માન અસ્મિતા જગાડવાની જ ભાવના લેખકોમાં હતી એમ નહિ, પ્રજાના જીવનને સુસરકૃત કરવું, વાચકને સુંદર ઉપદેશ આપીને સામાન્ય જ્ઞાન આપવું અને શબ્દવ્યવહાર સૂચવવો એ પણ એ કાળના લેખકોને ઇષ્ટ હતું. એમાં સુધારાની ભાવના ભળી ગઈ હતી. ઐતિહાસિક નવલકથાકારો પ્રજાને મૂળભાષી બોલી કરીને ઘડના માગતા હોય એવું લાગે છે

“દેશી વિદેશી સત્યશોધો તેમ વસન્ને રાગમાં
સજે રહી સપે વમી જો કાર્ય થાશે ભારતે
અનુભવ થશે શુ સૌખ્ય છે સપત્તિ ને સુખભાગમાં”^૧

એક લેખકે પોતાની નવલકથામાં આમ ગાયું છે દ્વપતરામનો સુધારો જાણે ખોલતો હોય એમ લાગે. લેખકો ઉપદેશ પણ ઇતિહાસના ઝોઠા તળે આપના માગતા હતા મોઝમીના શીઘ્ર કવિવર શ્રીયુત શાસ્ત્રી શકુલાલ માહેશ્વર પોતાના “વિદ્વત્કૃત્ય વિવેક” નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાં કહે છે કે “નવલો ને નાટકો કોઈ ગુણીયમ કાતાઓની પેઠે દ્વિતકર બોધ કરે છે પણ કલ્પિત નવલો અને નાટકોથી મનુષ્યોના મન ઉપર જે શુભ અમર થાય છે તે લાલચથી અર્થાત્ લાંબો સમય નહિ નબે એની નીરડવાનો ઘણો વખત સભર છે તે જ કારણથી હમણા વિદ્વાનો ઇતિહાસિક બનાવો ઉપરથી વાર્તાઓ ઉપજાવી કાઢનાવું કાર્ય ઉત્તમ ગણે છે”^૨ શાસ્ત્રીજીના આ વિદ્યાનગી સલાસલના પ્રિયે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી એ કાળના લેખકો શાસ્ત્રીજી કહે છે તેની માન્યતા ધરાવના, અને એથી જ ઉપદેશ આપવા માટે પણ ઐતિહાસિક કથા વિશેષ ઉપયોગી સાધનમાધ્યમ મનાવાથી એનું લેખન પણ સારા કાવ્યમાં થયું.

ભાવક, સર્જક ને સમાજ એ ત્રણેયને અનુદાન આવે એવું વાતાવરણ ઐતિહાસિક નવલકથા માટે જ રચ્યું લાગે છે લેખકોએ આ સ્વરૂપ પામેથી ધણુ બધું કામ લેવાની આશા સેની તો વાચકોએ ધણુ બધું પ્રાપ્ત કરવાની અને તત્કાલીન સાહિત્ય સમાજને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો વેગ પણ એને પ્રાપ્ત થઈ શકો

૧. જગન્નાથની મૂર્તિ, કથાના અંતમાં

૨. ઇન્દુકુમારી, પ્રસ્તાવના

વાચકને શું શું પ્રાપ્ત થાય છે એની એક યાદી અહીં નેવા નેવી છે. એક કથાલેખકના આ ચબ્દો જુઓ : “ ઇતિહાસના અભ્યાસથી બીજા પણ અનેક લાભો થાય છે. રાજ્યોની ઉત્પત્તિ મૂળ કેવી રીતે થાય છે, તે વૃદ્ધિ કેમ પામે છે, તેનો લય શા કાગળથી થાય છે તે કાગળો કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે, સદાયરણુનું રૂળ શું, દુરાચરણુનું પરિણામ શું આવે, અતિ લોભથી શી હાનિ, સંકટોભાંથી ચતુર પુરુષો કેવી રીતે બહાર પડે છે, સન્નગનોને કીર્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, દુર્જનોની કેવી દુર્દશા થાય છે, ગર્વિષ્ઠનો અહંકાર કયાં સુધી દેકે છે, કીટિકાનો અવનાગ છતાં ચર્કગનો બાદ કેવા પ્રકારે લેવો, સપત્તિ આશાશ્વત છે અને તે દ્વિપ્રદરની છાયા પ્રમાણે કાણના અર્ધલાગમાં પ્રુપ્ત થાય છે, કાગચક તજે રાવણુ નેવા મહાન પરાક્રમી રાજાઓ પણ ચગદાર્ધ ગયા, ત્યારે આપણા નેવા દીનોની શી શક્તિ? એવા એવા અનેક વિચારો ઇતિહાસથી આપણા મનમાં આવે છે અને એથી નમ્રતા, સહનશીલતા, ચાતુર્ય, ઈશ્વરભક્તિની વાસના ઇત્યાદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો આપણે મેળવી શકીએ છીએ ” ૧

આથી વિશેષ કહેવા નોધવાની આવશ્યકતા મેલી નથી ઐતિહાસિક નવવક્યાના વિકાસ ઘડતરના આટલાં પગ્ગિતો વિચાર્યા પછી પણ “ ગસમાગા ” નું મહત્ત્વ સ્વીકારવું મ્યું. ઇતિહાસને યાગની માગથી સુવખ કરી આપવાનું જ માત્ર નહિ, ઇતિહાસ પ્રતિ ધ્યાન દોરીને રસ કેળવવાનું પણ સુકૃત્ય “ ગસમાગા ” એ ક્યું છે

૧૮૮૭ સુધી (‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ ના આગમન સુધી) ઐતિહાસિક નવવક્યાએ જાહોજનાવી બોગરી છે પછી એનાં વર્ગનાં પાણી થયા, તે મુનશી આવના સુધી. પરન્તુ એ વિકાસનુ ચિત્ર અહીં અગ્યાને છે એટલે અહીંથી જ અટકીએ

‘નળાખ્યાન’માં વસ્તુસંકલના

ધોરુભાઈ કે. જોષી

પ્રેમાનંદીય ‘નળાખ્યાન’ના હાસ્યરસ વિશે, એના રહસ્ય વિશે અને સમગ્ર રસમયતા વિશે મહદ્ અંશે ચર્ચાઓ-વિચારણાઓ થઈ છે, પરંતુ એની વસ્તુસંકલના વિશે એમ લાગે છે કે ખાસ કંઈ ભારપૂર્વક લખાયું નથી. નાટક કે નવલકથાઓમાં વસ્તુસામગ્રીનો વિન્યાસ જે રીતે અવલોકવામાં આવે છે એમ ‘નળાખ્યાન’માં પણ વસ્તુવિન્યાસનું અવલોકન કરવામાં આવે તો એક રસિક પ્રકરણ બની રહે એમ છે.

સાહિત્યિક સ્વરૂપમાં દરેક સર્જકને પોતાના સમયની મર્યાદા નડે જ છે. આજનો યુગ નવલકથા કે નાટકયુગ કહી શકાય. આજે જે એ જ પ્રેમાનંદ પોતાની એ જ સર્જકતાના સંભાર સાથે જન્મ્યો હોત તો આપણા યુગને એણે સારાં એવાં હાસ્યરસપ્રધાન કે કટુહાસરસપ્રધાન નાટકોની રસહાણી કરાવી હોત. સર્જકતા તો એની હતી, પરંતુ સાહિત્યિક સ્વરૂપ તો એણે પરંપરાપ્રાપ્ત જ હાથમા લેવું પડ્યું એ આખ્યાનો આજનાં નાટકોની જેમ જ ઘટનાપ્રધાન હતાં. (અહીં પ્રદ્યનાટક કે એપ્સડ નાટકો અપેક્ષિત નથી.) નાટકોમાં પણ મંગલ-પ્રાર્થના હોય છે પ્રેમાનંદ આખ્યાનોમાં એ વિધિ ઝટપટ પતાવીને સીધો કથાવસ્તુ ઉપર આવી જાય છે. ‘નળાખ્યાન’માં પણ મૂળ કથાવસ્તુ ઉપર એ બહુ સહજતાથી-સ્વાભાવિકતાથી આવી જાય છે. એની પ્રસ્તાવનારૂપ કડીનો પણ એમાં વિશેષ નડતો નથી. બધું સમરસ બને છે. પ્રેમાનંદની આ નિપુણતા છે-રસસિદ્ધતા છે. એણે આખ્યાનો બને લખ્યાં હોય, એની પ્રતિભા તો કુશળ નાટ્યકાર-વિદ્વાની છે.

આખ્યાનની શરૂઆતમાં ઓતાગણો થોડાક અસ્વસ્થ હોય, એખ્યાન હોય એટલે, વાર્તાના ધારદાર અને જોરદાર પ્રવાહમાં એ બધા એ ચર્ચા જઈ

એકાગ્રચિત્ત બને એ જોવાનું કામ કુશળ આખ્યાનકારનું છે. દાનિદાસે પણ ધીરગાંધી શાસ્ત્રના નાટ્યની શરૂઆતમાં હાસ્યરસિક પ્રસંગ મૂકી દીધો છે, જેથી પ્રેક્ષકો એકચિત્ત બને અને નાટ્યવસ્તુમાં મગ્ન બને અહીં પ્રેમાનંદ પણ આખ્યાનની શરૂઆતમાં સરસ હાસ્યરસિક પ્રસંગ મૂકી દે છે. હાસ્યગસની એક ખાસિયત એ પણ છે કે એ કથાવસ્તુમાં ગમે ત્યાં, આદિ મધ્ય કે અંતે સ્થાન લઈ શકે. કટુણ્ડસનુ એનું નથી. કટુણ્ડસમાં પૂર્વાપર સળધની જબરી અપેક્ષા રહે છે. હાસ્યરસમાં એમદ વાક્ય કે દોષક વલ્લેખાની જ જરૂર રહે છે. હાથની માફક કટુણ્ડ એમએક સભની શરૂઆત નથી આથી જ દોષ પણ કથાવસ્તુમાં કટુણ્ડ ધીમેધીમે ક્રમેક્રમે ઘેરો અને સધન બનતો જાય છે. વાર્તાવસ્તુનો અડધો ઉપર માર્ગ વગર વાદ જ હાસ્યને માટે એવો દોષ કમ નથી જો કે 'નગાખ્યાન'માં ભાનલે શરૂઆતમાં જ યુધિષ્ઠિરની કટુણ્ડ પરિસ્થિતિ એમના જ મુખે ઉચ્ચારી છે. પરંતુ પ્રેક્ષકોને યુધિષ્ઠિરના પૂર્વાપર સળધથી જરાનર વાકેફ હોય તો જ આ સભની શકે. તાત્પર્ય એવું જ કે હાસ્યગસ માટે એવો-કટુણ્ડના જોડનો-પૂર્વાપર સળધ અપેક્ષિત નથી આથી કુશળ નાટ્યકારો નાટ્યની શરૂઆતમાં ધણે ભાગે હાસ્યરસના પ્રસંગો મૂકતા આવ્યા છે. જેથી પ્રેક્ષકો એકાગ્ર બને પ્રેમાનંદની આ પ્રતિભા છે એમ કહી શકાય જો કે પ્રેમાનંદીય 'નગાખ્યાન'માં યુધિષ્ઠિરના પૂર્વાપર સળધથી જ હાસ્ય વધુ રૂંદે છે. છતાં પ્રેમાનંદે ધાણ હોત તો એ સિનાય પણ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શક્યો હોત. મૂળ વાત તો એ છે કે શરૂઆતમાં પ્રેક્ષકોને એકાગ્રચિત્ત કરવા માટે હાસ્યગસના પ્રસંગો વડુ ઠામિયાન નીનડે છે એનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રેમાનંદને છે.

હસ મુત્તવીગીરી જગનીને દમયંતી પામેથી વચન લઈને નજ પાસે આવે છે. ત્યારે જ પ્રેમાનંદ હસના મુખે વિર્ભદેશનું-નગરીનું-વાગ્ધાનું વિન્તારી વર્ણન કરાવે છે. વાતાના કમ પ્રભાણે તો હસ જ્યાં વિર્ભ ગયો ત્યારે એ જો માર્ગે ગયો હોય એનું વર્ણન આપ્યું જોઈએ. પરંતુ પ્રેમાનંદ પણ મુસદ્દીગીરીના માર્ગ જાણે છે. એ બધું વિન્તારીને આપણને મહેતામાં આવે તો મુસદ્દીગીરી યા રહી? બધું સંક્ષેપમાં પતાવી દે છે. હવે જ્યારે હસ ધાણું ધમ પતાવીને આવે છે ત્યારે જાણે કે બધું માર્ગીને કહેવાનો હસ ધાણું ધમ પતાવીને આવે છે ત્યારે જાણે કે બધું માર્ગીને કહેવાનો એનો ઉત્સાહ કેમય કરીને ધડતો નથી આ બધું ખૂબ જ ઔચિત્યપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત ભાગે છે. આગળ ઉપર નારદે દમયંતીની રૂપવ્રણ સા નજ સમક્ષ કડી હતી એને હસમુખે દોહગવવાનો જો અર્થ? એમ

છતાં, અહીં પુનરાવર્તન નથી. અહીં બીજી પણ એક વસ્તુ એ જોઈ શકાય કે નારદે હંસ જેટલી ઉત્કટતાથી એ વર્ણન કર્યું નથી. જો એમ હોત તો બિચારો નજ વિરેહાગ્નિથી સળગી જ જાત. હવે જ્યારે બધા પાસા પોબારા પડ્યા છે ત્યારે ઉત્કટતાથી અને વધુ પાર્થિવ દેહ-ઉપભોગથી વર્ણન કરવામાં કશો જ સંયમ ગાખવાની જરૂર નથી. જિલહું, આવી સ્વરૂપવાન દમયંતીને છતવામાં હસ કેવો તો સફળ થયો છે એનો પદે પદે હેવાલ મળતો રહે છે આમ, વસ્તુસ વિધાનમાં પ્રેમાન દત્તી કુશળ કારીગરીનું દર્શન આપણને થાય છે

અરણ્યમાં નિદ્રાધીન દમયંતીનો ત્યાગ કરીને નજ ચાલી જાય છે દમયંતી આ પરિત્યાગથી છેક અજાણ છે નજ તો જાગૃત છે ત્યાર પછી તરત જ એને કવિએ પશ્ચાત્તાપની પઠાડો ખવડાવી છે બળતા અગ્નિમાંથી પસાર કરાવ્યો છે, ધરમૂળથી કદરૂપો બનાવ્યો છે અને ઋતુપર્ણ રાગને સાં અશ્વપાલ બનાવીને બરાબર ઠેકાણે પાડ્યો છે ! ત્યાં સુધી સૂતેલી દમયંતીની આપણને પણ નજ જેટલી જ ખબર છે. પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં બિચારી સૂતેલી દમયંતીની શી વયે થઈ હશે એનો ફફડાટ નજની સાથે આપણને પણ એટલો જ થાય છે નજની વિરહી મનોદશા સાથે આપણે બરાબર તાળબદ્ધ બનીએ છીએ પ્રેમાન દત્તો આ માનસશાસ્ત્રીય અભિગમ કૃતિને સાચા કટુણુગ્રસમાં સ્થાપી આપે છે. નજ હવે કંઠકામ પડ્યો છે ત્યારે કવિએ દમયંતીને જગાડી છે હવે દમયંતી એકની નિરાધાર રજળે છે, રવળે છે, એના છૂદા કેશમાં જાંબરો ઝીટાય છે અને પગમાં વેવા વીટાય છે આવી આપત્તિવેળાએ માનનીને પોતાના સગાએલીએ સાબરે, અને જેમ જેમ એ સાંભગતાં જાય તેમ તેમ કટુણુ વધુ ઘેરો બને સાચો કટુણુ તો મિત્તનમાં રહેવો છે, ભલે પછી એતુ અનુસંધાન માનસિક રીતે થતું હોય. દમયંતી નજની ગટણા કરતી ચાલી જાય છે, પરંતુ હવે એને માતાપિતા પણ સાબરે છે.

હો વગ્નવતી માદારી માવડી, માડાડું ઢાકો કધાડું ગાત્ર રે,

હો બીમક માદારા તાતજી રોધી મનાવો જમાત્ર રે

—પરંતુ એ બધા કયા છે ? એમના વિશે આપણે દમયંતી જેટલું જ જાણીએ છીએ દમયંતીએ સુદેન જોડે બે બાળકોને મોમાળ મોકલાવ્યાં પછી આપણે એ વિશે કશું જ જાણતા નથી વાર્તાના ક્રમે તો દમયંતીની એકપદશાની વિપત્તિવેળાએ સુદેવ વિદર્ભ પહોંચ્યો જોઈએ અને કવિએ ધાયુ” હોત તો એકાદ કડવામાં એનો ઉકેળેખ એણે કરી દીધો હોત પરંતુ કવિ એમ કરે તો પછી એમની પ્રતિજ્ઞા કયા રહી ? નજ-દમયંતીના બંધાય વિનદાનો

ત્યાં અંત આવે છે, અથવા તો દુઃખના વળતાં પાંછી થાય છે, સાં જ, તગત જ પછીના કડામાં (૪૬ મુ કડવું) મુદેવ વિદર્શ પહોંચે છે, એનું વર્ણન કવિ આપે છે એ વર્ણન પણ નળ-દમયંતીના વીતકે જોટકું જ દૃશ્યપર્ણી બન્યું છે સાહેબીઓ દુઃખી થાય છે, બધાં બેગાં મળીને અવધરની ભૂમિ નીચે છે. વજ્રવતી તો મુખમાં દણો ન મૂકવાની પણ પ્રતિજ્ઞા જેવું લે છે, જો નળ-દમયંતીને ગોધમાં વિસળ થાય તો બીમકે હજારો સેવકોને એમની ગોધ માટે મોકલ્યા હશે એમ જોઈએ તો નળ-દમયંતી અરણ્યમાં વીતકે ભોગવના હશે ત્યારે જ આ બધું તો બન્યું હશે પગલું એક શબ્દ મુદ્દા ઉચ્ચારે તો પ્રેમાનંદ શાનો ? એણે નળ-દમયંતીની નિગદ્યાર દંડા વર્ણવવી હતી. વચ્ચે જો આવી પરીણ સહાનુભૂતિનું વર્ણન જો એ કરી બેસે તો નળ-દમયંતીના દુઃખોની છાપ આપણા ઉપર ઘેરી ન પડે દમયંતી ત્યાં પિતાને અનુવક્ષીને જ ગવમા આર્તચિત્કાર પાડની હોય દે હે બીમક પિતા, અમારી તમે તપામ કરાવો, ત્યારે, બીમકે હજારો સેવકો તપાસ માટે મોકલાવ્યા છે એવી માહિતી જો તે જ સમયે આપણને ઉપનંધ હોય તો, દમયંતીના દુઃખમાં આ બધા સમભાગી છે એવો ખ્યાલ આપણામાં ઉદ્ભવે અને કંટુણને ફાટીને વિક્ષેપક બની રહે આમ, પ્રેમાનંદે વસ્તુવિધાનમાં સારી એવી કલાત્મકતા દર્શાવી છે જે ભાવાત્મક અસરો શ્રોતાઓ ઉપર એણે નિષ્પન્નવરા ધારી હશે એ અસરો અકિન કંવામાં પ્રેમાનંદની વસ્તુ-સંકલનાએ, વાનુવિન્યાસના ઉચિત ક્રમે સારો એવો ફાગો આપ્યો હશે એ નિશ્ચય છે.

પ્રાચીન-અર્વાચીન કવિતામાં મૂલ્ય

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ગુજરાતી કવિતા લખનારાઓનો એક વર્ગ આજે ‘પદ્યમુક્તિ’ને માર્ગે જઈ રહ્યો છે. કદાચ લઘુ ગદ્યનું પદ્ય એમને કંઈ હશે પણ તેથી કવિતાના વાહન તરીકે જન્મ મહત્ત્વ ધરતું નથી. કવિતા પદ્ય અને ગદ્ય બેઉમાં હોઈ શકે.

વળી જન્મના પર્વાપ્ત જ્ઞાન વગર જન્મથી કવિતાને મુક્ત કરનારો પ્રયોગ ભાગ્યે જ સફળ થઈ શકે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આ વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે. “પદ્યમુક્તિ જેને પોતાની ભાષાના ગદ્ય, પદ્ય અને મુક્ત પદ્યના લયની ઝીણી સૂઝ છે તેને વગતે પડે.”^૧ શ્રી રસિકલાલ પરીખે પણ જન્મની આવશ્યકતા સમજાવતા કહ્યું છે કે: “પોતાની કવિતા પોતાના દેશકાળમાં આસ્વાદ્ય કરવાની તેમની (કવિઓની) નેમ હોય તો ગુજરાતી ભાષાને સહજ લઘુગુરુના ધોરણે વ્યક્ત લયો અને સવાદો તેમના જન્મમાં હોવા આવશ્યક છે, પછી ભલે તે પ્રચલિત જન્મ, જૂના જન્મ કે તદ્દન નવીન જન્મરચનાના હોય.”^૨

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાના રાસા, કાવ્ય, આખ્યાન, પદ્ય, ગરમા-ગરમી વગેરેમાં મુખ્યત્વે દેશી જન્મ જ વપરાયેલા છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં દેશીક માત્રામેળ જન્મ અને તેમાંથી વિકાસ પામેલી દેશીઓ જ એ કવિતાનું વાહન બની છે. દોહા, ચોપાઈ, સોરઠા, રાગા, હરિગીત, પ્લવગમ, સવૈયા, જૂનણા વગેરે માત્રામેળી જન્મની ગેયતાનો વિસ્તાર અને વિકાસ આપણી દેશીઓમાં-પદોમાં જે રીતે થયેલો છે તેનું અવલોકન રસપ્રદ નીચે

૧ મુક્ત પદ્ય ને પદ્યમુક્તિ: ગુજ સંપાદક ૨૨ મુ સંપાદક-જેલાલ, ૫ ૨૮૫.
૨ એનન, ૫ ૧૧૭

તેવું છે. આધુનિક ગીતા-ગેય રચનાઓમાં પણ એનો પ્રસ્તાર થોડેધણે અંશે જોઈ શકાય છે.

દોહાનું સ્થાન તો અષ્ટમંથ અને જૂની ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતમાંના અત્યુચ્છ્રુપ જન્દના જેટલું વ્યાપક અને મહત્ત્વનું છે. દોહાની સાથે અવનવી ધ્રુવ કડીઓ થોડી ભાલણ તથા પ્રેમાનંદે અનેક મુગેય દેશીઓ નિર્માણ કરી છે. યથા :

- (૧) “ વચન પ્રભુનાં સાંભળી, મન વાળીએ છ,
ચરણે કર્યા પ્રણામ, બોલ્યું પાળીએ છ;
એક અમારી પીનતી, મન વાળીએ છ,
સાચું મૂલ્યીએ સ્વામ, બોલ્યું પાળીએ છ.”

(ભાલણ : નળાખ્યાન)

- (૨) “ ઉન્મત્તે બિતાવણી, મૂલ્ય મુંદરી,
બિઠણું આપ સંભાલિ, ગિહિત્રી કુણિ કરી ?
કચલટ મુખપતિ લટકતી, મૂલ્ય મુંદરી,
કરિ કરી પાછી વાલિ, ગિહિત્રી કુણિ કરી ? ”

(ભાલણ : કાદંબરી)

- (૩) “ પછી મુદાગોળ બોલિયા, મૂલ્ય મુંદરી ર,
હું કહું તે શિખ માન, થેલી કોણે કરી ર ?
જે નિમ્નું છે તે પામિયે, મૂલ્ય મુંદરી ર,
વિધિએ લખી વૃદ્ધિલાણ, થેલી કોણે કરી ર ? ”

(પ્રેમાનંદ : નળાખ્યાન)

ત્રીજી પ્રેમાનંદીય કરી દોહરાનાં લક્ષણ બતાવતી હોવા છતાં પડનની લંગીને કારણે સ્વ. રામનારાયણ પાંડકે તેને રોગાની માની છે. ૧

પણ આ સ્થળે હું આપણી કવિતામાં જૂલણા જન્દે જે કાવ્યો આપ્યો છે તે બતાવવા માગું છું. શ્રી. રામનારાયણ પાંડક, દલપતરામ કવિને અનુસરી માત્રામેળ જૂલણાનું આદર્શ માપ ૩૭ માત્રાનું માને છે તેનો ૨૦ માત્રાનો પૂર્વાર્ધ અને ૧૭ માત્રાનો ઉત્તરાર્ધ ગણી તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે બતાવે છે :—

દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા,

દાલદા દાલદા દાલદા ગા.

નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં વ્યાપક રીતે પ્રયોગ્યોએ આ શૃંગણ છન્દ આપણને ખૂબ પરિચિત લાગે છે. છતાં નરસિંહ પૂર્વે પણ તે પ્રયોગ્યો છે. સં. ૧૨૭૭ આસપાસ રચાયેલ ભત્તઉના ધવલ ગીતમાં શૃંગણની કડી જોવા મળે છે :

“અવર વર વાસુરિ પુન્યભર ભાસુરિ,
મૂલ નક્ષત્રિ ચંદ્રિયર્ધ જી સારો,
યુલુધ સુર નમઝે નર ચરણ ચૂડામણિ,
જયતિ પુત્ર નરવ-કુમારો.”^૧

સં. ૧૪૩૨ માં લખાયેલ મેરુનદનની રચનામાં સાડત્રીસ માત્રાના ૩૨ શુદ્ધ શૃંગણ છન્દ પ્રયોગ્યો છે, એમ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી દર્શાવે છે :

“અતિથિ ગુજરધરા સુંદરી સુંદરે,
ઉરવરે રચણ હોરોવમાણ,
લલિત-કેલિહરં નપતુ ‘પલ્લણપુર’,
સુરપુર જેમ સિદ્ધાલિહાણ.”^૨

પણ આ અગાઉ શૃંગણની દેશી ગુજરાત બહાર પણ લોકપ્રિય બની ચૂકી હતી, એમ કવિ જ્યદેવે ‘ગીતગોવિંદ’માં પ્રયોજેલા શૃંગણ બંધના જુદા જુદા પ્રકારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે તેણે પ્રમુદ ૧૯માં ૩૪ માત્રાના શૃંગણનો પ્રયોગ કરેલો છે :-

“વદસિ यदि किंचिदपि दन्तरुचि कौमुदी
हरति दरतिमिरमति घोरम्।”

અહીં પૂર્વાંધ ‘દાલદા’નાં ચાર આવર્તનોથી ૨૦ માત્રાનો અને ઉત્તરાર્ધ ‘દાલદા દાલદા દાદા’ એ રીતે ૧૪ માત્રાનો બને છે શૃંગણનો આ એક નવો પ્રકાર છે. પણ જ્યદેવે આ એથી આગળ વધી ૨૦ માત્રાના શૃંગણની પરંપરિત પદિતની યોજના જોવા મળે છે :

“कथित समयेऽपि हरिरहह न यवौ वन
मम विकलमिदममलक्ष्ममपि यौवनम्
यामि हे”

આવી ૨૦ માત્રાની પદિતની પરંપરિત યોજના ગુજરાતી અર્વાચીન કવિતામાં પણ થઈ છે તે હું આગળ યોગ્ય સ્થળે બતાવીશ હવે જ્યદેવ

૧. આપણા કવિઓ, પૃ. ૨૨૯

૨. એજન, પૃ. ૨૯૨

કવિએ આદ્ય શૂલણાના ૧૭ માત્રાવાળા ઉત્તરાર્ધને પૂર્વપદ તરીકે યોજીને મધુર ગેયતા સાધી છે તે જોઈએ :

“મજ્જુતર કુજ્જવલ કૈલિ સદને,
વિલમ રતિરમસહસિત વદને ।
પ્રવિદ્ય રાધે... ..”

‘ગીતગોવિંદકાર’ના આ જનનના શૂલણ બંધના વિવિધ પ્રયોગો અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પ્રયોજાયેલા ‘ગમઝંદ’ માટે યોગ્ય સામગ્રીનો નિર્દેશ કરી રહે છે. તદુપગંત મધ્યકાલીન કાવ્ય કાવ્યોમાં બે દુદાની વચ્ચે વૈવિધ્ય માટે યોગ્યતા જાહેરના બંધારણમાં પણ માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ચતુર્થુજ (સં. ૧૫૭૬) રચિત ‘બ્રમરગીતા’ કાવ્યમાં દુદા સાથે એકાંતરે આવના જન્દમાં ૧૭ માત્રાના શૂલણના ઉત્તરાર્ધને પંક્તિ તરીકે સ્વીકારી નવા જન્દની રચના થયેલી છે તે પણ શૂલણ બંધના વિકાસ-વૈવિધ્યની નોંધપાત્ર દ્રષ્ટિકોણ છે. યથા :

“ભારથી પ્રારથી પાએ લાગું, સાગર સર્વદા સુમતિ માયું;
કાગ કાગણિ ગાઉં કૃષ્ણ દેગ, કલ જોડે ફાદડ દસઢ ફેરા”^૧

૩૭ માત્રાના આદ્ય શૂલણ બંધના ૧૭ માત્રાના ઉત્તરાર્ધના ચાર ચરણ વડે રચાના આ જન્દને દિંદી ‘જન્દપ્રમાણર’ પિંગળમાં ‘ચન્દ’ જન્દ નામથી ઓળખાવ્યો છે. વળી આ શૂલણના ૨૦ માત્રાવાળા પૂર્વાર્ધને ‘ચરણ’ જન્દ કહેવો છે. ડૉ. બોગીલાલ સરિસગ કહે છે તેમ, કાવ્યોમાં આ ચન્દ જન્દનો પ્રયોગ શાસ્ત્રોક્ત રીતે શુદ્ધ મ્લકપમાં થયો નથી. એટલે તેઓ તેને ચન્દ જન્દની ત્રાસ ન ગણી શકાય એમ કહે છે^૨

આ ચન્દ જન્દ ખીળ અનેક કાવ્યોમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે યોગ્યથેલો છે. ઉદાહરણરૂપે ‘પાર્શ્વનાથ રાગગીતા’ (કાવ્ય)માં તે વડુ શુદ્ધ સ્વરૂપે યોગ્યથેલો છે. યથા :

“ભુદ્ધ ભગવંત અગિદંત સામી, સિદ્ધિ સીમંતિની ભોગકામી;
આજ તું એક આધાર-ભિલિયો, આજથી માદરો દિવસ વલિયો.”^૩

૧. પ્રાચીન કાવ્ય સંગ્રહ, પૃ. ૮૮

૨. એજન (પ્રસ્તાવના), પૃ. ૧૬

૩. એજન, પૃ. ૨૧૭

કાચુ જન્દના આ વિવિધ પ્રયોગો જૂલજ્ઞાની વૈવિધ્ય સાધવાની સહજ-
સરળ શક્તિ બનાવે છે અને 'કાચુનો જન્દ' કહેવો હોય તો કંઝી શકાય.
પણ આ જન્દ લાંબી પંક્તિના કાવ્યોમાં વચણ કે મુગજ'ધ તરીકે આવી
જે વૈવિધ્ય પ્રગટાવે છે તેનો સરસ દાખલો તો પ્રેમાનંદે રચેલા 'રાધિકાના
વિરહના બાર માસ'માં જોવા મળે છે. ચૈત્ર માસના વિરહવર્ણન પછી આ
જાતનો ઉથલો-વલણ પ્રેમાનંદે મૂકેલ છે :

“વચવયે વિરહિણી પ્રેહ વાધ્યો, મનમયે મોહનો બાણ સાંધ્યો;
પિયુ વિના અદઘડી વર્ષ થાયે, જીવ જંદુનાથ વિરહે રે જાયે.”^૧

આ પંક્તિઓના જન્દની ચર્ચા કરતા સ્વ. ગમનારાયણ પાઠક કહે છે
કે, આમાં હૃદયી પંક્તિમાં 'રે' છે તે દેશીની ખાસિયત છે. પણ જન્દનું
ધડતર દેશી જેવું શિથિલ નથી જાતિ જેવું સુધડ છે તેની ઉત્થાપનિકા
નીચે પ્રમાણે થાય :

દાલદા દાલદા દાલદા ગા.

બરાબર જૂલજ્ઞાનું અંત્ય અર્ધ છે.^૨

ઉપર આપેલાં 'ગીતગોવિંદ'નાં અવતરણો ઉપરથી આપણે જોયું કે
મધુર પદાવલીમાં 'જૂલજ્ઞા' વૈવિધ્યપૂર્વક અને સફળતાથી યોજી શકાય છે.
કાચુમાં પણ તે યથાવસર શૃંગારરસનો પોષક બને છે. પ્રેમાનંદના માસમાં
પણ તે શૃંગારરસની-વિરહ શૃંગારની ઉકટતાનો પોષક બને છે

છતાં જૂલજ્ઞા જન્દ ગંભીર ભાવોના વાહન તરીકે પણ પ્રયોજાય છે.
નરસિંહ મહેતાએ તેને જ્ઞાન તથા ભક્તિના પદોમાં યોજેલો છે તે તો
જાણીતું છે કપીરે પણ તે રીતે જૂલજ્ઞા પ્રયોજ્યો છે :

“શૂર સંગ્રામ કે દેખ ભાગે નહિ,
દેખ ભાગે મોઢી શૂર નાહી ॥

કામ આ' ક્રોધ મદ લોભસે જૂઝના,
મડા ધમસાન તહં ખેત માહી ॥”^૩

૧. પ્રાચીન કાવ્યમંજરી (સં. જેઠાવાળ નિવેદી), પૃ. ૨૨૫

૨. જુઓ : જૂલત્ પિંગળ, પૃ. ૪૫૮.

૩. આશ્રમ ભજનાવલિ

કપીરની પહેલી બે પંક્તિઓ તો આ જન્દની વીરરમના વાદક તરીકેની શક્તિ પણ બતાવી જાય છે. 'ડિંગલ'ના ચારણી કાવ્યો પણ જુદા નામે જૂઠણા બધને અપનાવે છે. ડિંગલનો ચોટિયાત્ર જન્દ લઈએ :

[સુણે] સુપનખાં જૈણ ચઢ હાંકિયા સાકુગં,
ખર ફપર ત્રિસર પપ ઝાલ ખાંગા,
પૂર તન પહરિયાં ॥
' ઉગસ જવના થકા આપિયા અડાકી,
આખતા અસુર ગુપ્તીર આગાં
કોપ લોયણ કિયા ॥”

પહેલી ત્રણ ભાગ વધારાની ગણી બાદ કરતાં ગુર્વન્ત જૂઠણાની પંક્તિ આખી આવે છે. તે પછી 'દાયદા દાયદા' એટલી એક લટકની પંક્તિ આવે છે. ૩રી એ પ્રમાણે આની કડી પૂરી થાય છે (જુઓ બૃહત્ પિગળ, પૃ. ૪૬૬)

હવે વીરગસ મહાકાવ્યના નવા જન્દ માટે શ્રી મનહરરામે યોગ્યેલો 'રામ જન્દ' લેઈએ :

“જય થજો જય થજો
જ્યાં વરયા

આર્ય સંસ્કારની પીમળ પ્રમશવતા
પરશુ નિજ સ્કંધ પર નિરંતર ધારતા,
પ્રથમ કાલાગિન સમ અરિદ્ય વિહારતા
રુદ્ર અવતાર લડવીર વિપેન્દ્ર તે
રામ ભાર્ગવ વડા—

શત્રુને મારતા મિત્રને તારતા,
પ્રેમને શૌર્યનાં સૂત્ર સ્વીકારતા”^૧ વગેરે

આ એક પ્રકારનો પર પરિત જૂઠણા જન્દ છે એમ કહી શકાય. એક નવીન કવિએ શૌર્યગીત રચતાં પહેલી બે પંક્તિમાં જૂઠણાની ચાલ આરીતે યોજી છે :

“ધનનન ધનનન ગોળિયું છૂટશે,
વીર યુવાનનાં ખમીર નહિ ખૂટશે.”^૨

૧. અર્વાંતીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય, પૃ. ૬૪

૨. કુતેહ છે આગે, પૃ. ૨૨

કવિ સવિતા નારાયણે વૈકુંઠધામા અક્ષરમેળ છન્દ વાપર્યો છે તેનો
૨૬ શ્રુતિના પૂર્વાર્ધના આવર્તનો જેવો લાગે છે :

“આજ પર્યંત માયા તણે પાંજરે, કલ્પના પક્ષિણી જે પુરાઈ હતી,
તેહને તે થકી મુક્ત થૈ ઓ હરિ, ઉપજ એક અદ્ભુત છે એ મતી
કે ચિદાકાશના ચંદ્રમાંથી સુધા ” વગેરે.^૧

કવિ જયદેવે ચોગ્રેણી ૨૦ માત્રના શ્રુતિના પંક્તિઓમાં સળંગ, ઠીક
લાંબી ગણાય તેવી રચના પણ અવાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મળે છે. યથા :

“દિવસ ભર દગ્ધ ધરતી તણા ઉખરે
રાત રાત્રિ તણા સમીર જીતરી રહે,
તારલે તારલે સૌમ્ય ચેતન સ્ફુરે,
ગગનમા મૌન કો કાવ્યગંગા સરે
તે સમે ગાંધી હે ! સરલ તવ હાસ્યની
સ્વરથ નયનેભર્યા આર્દ્ર વાસલ્યની
યાદ જાગે હિરે, સાંધ્ય તવ પ્રાર્થના
જોધતી શાંતિની એક અવ્યર્થના ”^૨

(નર્મદલાઈ ન ત્રિવેદી)

આ કાવ્ય લગભગ ૪૦ પંક્તિ સુધી આ રીતે ચાલે છે. તેવી જ
રીતે પ્રા. મનસુખલાલ જવેરીનું “આજ નયનો રડો !” શીર્ષકવાળું ગાંધીજી
વિષેનું કાવ્ય પણ ૮૦ પંક્તિ સુધી પર પરિત શ્રુતિના વેગથી પણ ગભીર-
ભાવે ગતિ કરે છે તેનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે :

“આજ નયનો રડો !

હૃદય ભાગી પડો !

પૃથ્વીપેટાળના કાળના કોરડા શા ધરાકરૂપ સૌ સામગ્ર ગડગડો !

આજ આકાશના ધૂમટ નીચે પડો !

સૂરજ ને ચન્દ્ર ને તારલા સૌ ટળો.

આજ ગાંધી ગયા ! ”^૩

શ્રુતિના બધાં આવા લાના કાવ્યો અને તે પણ કરુણની નિષ્પત્તિ
માટે આધુનિક કવિઓએ લખ્યા છે તે નોંધપાત્ર છે. “ઓ ભવ્ય રાસા”

૧. સવિતાકૃત કવિતા, પૃ ૬

૨. ગાંધીકાવ્ય નવનીત, પૃ. ૧૫૮

૩. એજન, પૃ. ૨૮૫

શીર્ષકવાળું ગાંધીકાવ્ય શ્રી હરિહર પ્રા. ભટ્ટે જૂલણામાં લખ્યું છે તેનો તે વિસ્તાર-ભયથી માત્ર ઉલ્લેખ જ કરીએ છીએ.^૧ તેવું જ ગાંધીકાવ્યની પ્રસંગનું કાવ્ય શ્રી વિકલરાય આવસતીનું પણ મળે છે.^૨

કિશન કુરેશીનું બાપુને ઉદ્દેશીને લખેલું કરણ કાવ્ય પણ જૂલણામાં વહે છે :

“મુક્તિના તીર લાખ્યા છતાંયે પડી, રાજ્ઞની નાંવ મઝધાર બાપુ!

પાર તું યઈ જતાં દેણ કરશે હવે, ડોલની નાંવ આ પાર બાપુ?”^૩

સ્વ. કવિ કાન્તે આ છન્દ ‘સાગર અને શયી’ કાવ્યમાં યોગ્યો છે અને ત્યાં છન્દ ન લખતાં ‘શંકરાભરણ’ રાગનું નામ મૂક્યું છે. તેનું અનુસરણ કરી સ્વ. કવિ બોટાદકરે તેમનાં ‘પારણ’, ‘પ્રેક્ષણ’ વગેરે કાવ્યોમાં ગૃહભાવની અભિવ્યક્તિમાં ‘શંકરાભરણ’ નામ તો જૂલણા છન્દ પ્રયોગ્યો છે :

“ધન્ય એ દાણ મુલમ મેવની મુખમરી,

પારણે બાળ જનની જૂઝાવે;

સ્નેહશુંખલ સમી દોરડી કર ગ્રહી,

હરખતી અજ્ઞ હરખે હજાવે”^૪

બોટાદકરે રાસ ત્રીવતી ‘અવબેસડી, વિમલ મસવેસડી’નું વર્ણન પણ શંકરાભરણ છન્દમાં (રાગમાં) ‘રાસનરંગિણી’ના પહેલા પૃઠે મૂક્યું છે.

આધુનિક સ્ત્રીકવિઓમાં જાણીતાં બેન ગીતા પરીખે પણ પરંપરિત જૂલણા યોગ્યો છે :

“પોષ્યાં બે ઢોં, ભાર લન્ન તો-

સકલ સૌંદર્ય શું મ્હોરી લોકે?”^૫

‘ઉપા’ શીર્ષક કાવ્યમાં પણ તેમણે આ છન્દ યોગ્યો છે. આમ આ છન્દ આધુનિક કવિતામાં એટલો વ્યાપક બન્યો છે, કે આ નાનકડા નિબંધમાં તેની બધી વિગતો આપવી શક્ય નથી

૧. ગાંધીકાવ્ય નવનીત, પૃ. ૧૦૫-૧૦૬

૨. એજન, પૃ. ૧૨૨

૩. એજન, પૃ. ૨૨૬

૪. કાવ્યસરિતા, પૃ. ૬૨

૫. પૂર્ણ, પૃ. ૮૨

પણ આપણા વિખ્યાત કવિ શ્રી ઉમાશંકર જ્ઞેશીના હૃદયમાંથી ઘોડાક વખત પહેલાં જ આ જૂથણા છન્દ સ્ફુરી જઈયો, એની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. અંગ્રેજી ગાંધીકાવ્ય ‘Lord of Humility’ નું ગુજરાતી ભાષાંતર, ‘નમ્રતાના નિધિ હે !’ શીર્ષકથી જૂથણામાં જ કરવાની તેમને પ્રેરણા થઈ એ ઘટના જૂથણા માત્ર પ્રાચીનોનો નહિ પણ અર્વાચીનોનોયે ત્રિય-પ્રેરક અને પ્રવાહી છન્દ છે, એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી જાય છે એ કાવ્યની પ્રારંભની પદ્ધતિઓ આ પ્રમાણે છે :

“ દીન ભગી તણી હીન કુટિયા મહી
 નિવસતા નમ્રતાના નિધિ હે !
 જાહનવી બ્રહ્મપુત્રા તણાં જળ વહે
 સરિત યમુના તણાં પુણ્ય ગહરા,
 એહ સુદર અહો દેશમા શોધવા
 સૌ મથીએ તને, સ્થાય તુ થા ! ”^૧

આ રીતે જૂથણા છન્દ તેના વિવિધ સ્વરૂપે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન કવિતામાં જુદા જુદા રસો અને ભાવોર્મિઓની અભિવ્યક્તિનું વાહન બન્યો છે. કવિ જયદેવથી લઈ કવિ ઉમાશંકર પર્યંત એણે પોતાની મોહકતા, ઝલજલતા અને ભવ્યતા પ્રગટ કરી છે વીરરસ મહાકાવ્યના છંદ માટે ઉમેદવારી પણ નોંધાવી છે

સર્જનાત્મકતાનું મનોવિશ્લેષણ

ડૉ. એમ. એમ. ત્રિવેદી

ઉમારી શારલોટી બાલ્કચાનીએ, આલ્બર્ટ “આઇ-સ્ટાઇન મેડિકલ સેન્ટર” અને “ધી બ્રિટિશ સાયકો-એનાલિટિકલ સોસાયટી” સમક્ષ વાંચેલા નિબંધમાં કહ્યું છે તેમ “સીગ્મન્ડ ફ્રોઇડે મનની રચના (structure) અને સ્વરૂપની કલ્પના યોગ્ય—સન ૧૯૧૫માં. તે પહેલાં પણ તેમણે માનસિક પ્રક્રિયાઓમાં વાજબીપારશકિતનું મૂળભૂત મહત્ત્વ સ્વીકારેલું છે. ફ્રોઇડ કહે છે : ‘વિચારપિંડોને જ્યારે શાબ્દિક સ્વરૂપ મળે છે ત્યારે, માનસિક પ્રક્રિયાઓમાં આવા વિન્યાસોનું સ્થાન ઉચ્ચ કક્ષાનું રહે છે (higher mental organization).’ બાલ્કચાની આગળ કહે છે, “ભાષા એ સંઘમાનસની પેદાશ છે. એ એવી વાસ્તવિકતા છે, કે જે વ્યક્તિના જન્મ પૂર્વેની હોવાથી વ્યક્તિને તેમાં નિમગ્ન થવાનું રહે છે. વ્યક્તિને ભાષાની સંગ્રાઓ, સિદ્ધાંતો, રૂઢ પ્રયોગો વગેરે બધું સ્વીકારી અને અપનાવતાં શીખી લેવું પડે છે...શબ્દો જોકે, સૌપ્રથમ તો વસ્તુના સંકેતો માટે ઉપજાવેલાં પ્રતીકો હતા, પણ હવે તો તેઓ તૈયાર અને ખીજાંદાળ સંકેતો બની જાય છે. શબ્દો રચવાનું કામ, મોટે ભાગે, વ્યક્તિનું મટી જાય છે... એક વર્ષની ઉંમર આસપાસનું બાળક ધરના વાતાવરણમાંથી શબ્દસંગ્રાઓ મેળવે છે. જે રીતે એ પોતાને મનગમતું રમકડું પકડી લે છે, તેમ તે શબ્દોનાં ધ્વનિ-સ્વરૂપો પણ પકડે છે. અને પછી એ શબ્દોના યથાપોગ્ય અર્થો પણ જોડી દેતાં શીખી લે છે, છતાં બાળકનાં રમકડાં અને શબ્દો વચ્ચે એક ભેદ છે, તે મહત્ત્વનો છે. બાળક સિવાય ભાગ્યે જ ખીજું કોઈ એનાં રમકડાંમાં રસ લેતું હોય છે, જ્યારે શબ્દો તો સૌ રસપૂર્વક વાપરતું હોય છે. ખાસ કરીને મા ” આમ બાળક શબ્દો દ્વારા અન્ય માનસ વચ્ચે સેતુ રચી શકે છે. ખરેખર આ માનસસેતુઓ દ્વારા જ મનની ક્ષિતિએ

વિસ્તાર પામતી રહે છે. આ સેતુકાર્ય અને ખીજાં અગત્યનાં અહંતંત્રનાં કાર્યો વિશે, વિગતવાર વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપણને, નજીકના ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલી છે પરંતુ તે હાલ પૂરતું તો આપણી ચર્ચાનો વિષય નથી.

મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રની શરૂઆતમાં તેનો એક શરીર અને જીવશાસ્ત્રો ઉપર વધુ રહેલો હતો. આના ઉપર ટીકા કરતાં ડી. સી લેવિન કહે છે : “ડૉ. હાર્ટમેન જેને ‘શોઈડની વાસ્તવ ઉપરની પકડ અને એમાં દેખાતી સમતુલા’ કહી છે, તેમાં રહેલ જીવશાસ્ત્રીય અભિગમ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનસિક પરિસ્થિતિના ભોગે વાજબી ઠરાવી શકાય નહિ.” ટૂંકમાં શોઈડ પછીના સમયમાં અહંતંત્રના અભ્યાસમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાઓનું વિવરણ, વિશ્લેષણનું મહત્ત્વ પરખાતું ગયું. એટલું જ નહિ, પણ તે કેન્દ્રમાં આવતું ગયું છે.

ડૉ. લિયો રેન્ગેલ - આંતરરાષ્ટ્રીય મનોવિશ્લેષણ પરિષદના હાલના પ્રમુખ - કહે છે : “જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં સંવેદનોમાંથી વિચારપુર્ણ જોઈ રીતે પરિણમે છે તે ‘હરણ-ક્ષણ’ને આપણે પૂરેપૂરી રીતે પિછાનતા નથી” એટલે સંકલ્પ-વિકલ્પો, કલ્પનાઓ અને ઊર્મિના ઉદ્ભવમર્યાદા વગેરેનું મૂળભૂત વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, આપણે મેળવવાનું રહે છે. છતાં અત્યારે આપણી પાસે જે વૈજ્ઞાનિક માહિતી છે તે સંક્ષેપમાં જોઈએ.

ડૉ. એન્ગલ ગાર્મ કહે છે : “જ્ઞાનેન્દ્રિયસંવેદનો પૂરતા પ્રમાણમાં જ્યારે હોય છે ત્યારે આપણને તેમનો બોધ સ્પષ્ટ થાય છે અને તેમને તેમના સત્ત્વસ્વરૂપે ઓળખવામાં કરી દિધા રહેતી નથી. એટલે જ આવી પ્રતીતિ માટે આપણે બીજી કોઈ વ્યક્તિ પાસેથી પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતા નથી.” અને આમ જ્ઞાનેન્દ્રિયસંવેદનો પોતે જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બની જાય છે. આ તો આપણા તત્ત્વચિંતકોને પણ સુવિદિત હતું. આગળ ડૉ ગાર્મ કહે છે : “...પણ જ્યારે આપણે આપણા આંતરિક મનોભાવોને ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયનાં સંવેદનો જેટલી સરળતા કે દૃઢતાથી તેમની પ્રતીતિ આપણે ચતી નથી. એટલે જ આપણે બાહ્ય વાસ્તવને જેટલી સ્પષ્ટતાથી પારખીએ છીએ એટલી સ્પષ્ટતાથી આપણા મનોભાવોને ઓળખી શકતા નથી” છતાં ડૉ. ગાર્મ કહે છે તેમ “પરિસ્થિતિની કડુણતા તો એ છે કે, માનવીને પોતાની જાનમાં જેટલો રસ છે તેટલો રસ બાહ્ય વાસ્તવમાં નથી” ટૂંકમાં આના ઉપરથી સમજી શકાશે કે, ભૌતિક વિજ્ઞાનોનો વિકાસ માનવી કેમ વહેલો કરી શક્યો છે, જ્યારે મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તે હજી

કાંકિં મારી રહ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ ડૉ. ગાર્મા સાથે સહમત થવું પડશે કે “આપણે આપણા આંતરિક મનોભાવો સહેલાઈથી પારખી શકતા નથી માટે જ કેટલાક લોકોને તો પોતાના મનોભાવો ઓળખવા મનોવિશ્લેષણની મદદ પણ લેવી પડે છે.” સાહિત્યક્ષેત્રે તો એ સુવિદિત છે કે વિવેચનથી એક કૃતિનો જોડો સોપભોગ થકય બને છે તેટલો વિવેચન વિના શક્ય બનતો નથી અને અહીં સર્ગક કે વિવેચક બેમાંથી કોણ વધુ મહત્વનો તે વિવાદ જન્મે છે. આપણે આ પ્રશ્નમાં અહીં ઊતરીશું નહિ.

માનસપ્રક્રિયાઓ, જેમાંથી સર્જન ઉદ્ભવે છે, તે વિષે આગળ વિચાર કરતાં, આર. ‘ઈ. મોને-કાર્લે’ કહે છે તે જોઈએ : “વસ્તુનો પ્રતિભાસ (sense perception), માનસ પ્રતિનિધિત્વ (object representation) પ્રાપ્ત કરે છે તેને ત્રણ તબક્કામાં ઓળખી શકાય છે. પહેલો તબક્કો વસ્તુની સ્પૃશ્ણ અનુભૂતિમાંથી જન્મે છે વસ્તુનું પ્રતિમાન કે પ્રતિભાસ. એમાંથી જન્મે છે વસ્તુથી માનસપ્રતિમૂર્તિ (mental image). આ માનસ-પ્રતિમૂર્તિનો સ્મૃતિરૂપે સંગ્રહ થાય છે. બીજો તબક્કો માનસપ્રતિમૂર્તિનું વૈચારિક સ્વરૂપ (ideational image) તે હજુ સ્મૃતિમાં પ્રતિચિત્ત રૂપે (graphic images)માં હોય છે, જેમકે આપણાં સ્વપ્નો. ત્રીજો તબક્કો તે આવા સ્મૃતિચિત્રોનું સ્પષ્ટ, જાગ્રત અને મુખ્યત્વે શાબ્દિક સ્વરૂપ.”

અહીં આટલેથી અટકીશું અને કહીશું કે “સર્જનાત્મકતા એટલે અનુભૂતિને શાબ્દિક સ્વરૂપે આપવાની શક્તિ,” તો તે અધૂરું સત્ય છે. ડૉ. ફ્રિડ્રિખ વિન્કેન, તેમના લેખ “સર્જનાત્મકતાના ક્ષેત્રે અડતંત્રની આનુષંગિક ક્રિયાઓ” માં લખે છે : “...જનસમુદાય કવિ, કળાકાર કે સર્જનાત્મક વિભૂતિને, ધણુંખરું, અવ્યવહારુ, દિવાસ્વપ્નોમાં નિમગ્ન, વિચિત્ર અને કાંઈક અંશે ‘અઠેલ બેશુ’ લેખે છે. તદુપરાંત, સમાજ અને રૂઢિના નિયમોનું અતિક્રમણ અને ઉત્સાધન કરનાર તરીકે નવાજે છે...છતાં આ બધાં લક્ષણો સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વની આડપેદાશો છે.” ખરી સર્જનાત્મકતા તો વ્યક્તિની અલિપ્તતા કે વિસંગતિ (dissociation) અને વિ-સંશ્લેષણાત્મકતા (de-synthesizing) શક્તિમાં રહેલી ગણે છે. ડૉ. વિન્કેનના મત મુજબ, સર્જનાત્મક દષ્ટિ બાજુ તેમ જ આંતરિક બન્ને જગતને રૂઢ સ્વરૂપોમાં જોવાને બદલે નવા અને જુદા સંશ્લેષણમાં જોઈ શકે છે. અને લાગે છે કે આ નવો સંશ્લેષ એ જ કદાચ ઉન્મેષ અને નવા સર્જનનું પાયાનું સંવેદન અને અનુભૂતિસ્થાન બની જાય છે. આ

ખડું હોય છતાં, આ નવો સંગ્રહ્ય કે ઉન્મેય મળવાથી માંડીને, તેની અભિવ્યક્તિ થાય ત્યાંમુધીની બધી પ્રક્રિયાઓમાં સર્જક પ્રતિભાનું ધણું-બધું ભાપ અને મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે.

સર્જનાત્મકતા માટે બીજી મહત્વની પ્રક્રિયા તે પુનઃપ્રદાનની ક્રિયા (feed back) છે. તેને સમજવા થોડી વીગતમાં ઊતરવું જરૂરી છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયનાં સંવેદનો પૂરતાં પ્રબળ હોય છે સારે આપણને તેમની પ્રતીતિ બાબત કાંઈ શંકા કે સંશય રહેતો નથી, પણ મનોભાવો પૂરતુ આ સાચું નથી, વગેરે. આથી આગળ બીજું નોંધવું જોઈશે કે, આપણાં શરીરમાં રહેલા અવયવોની ઘણી બધી ક્રિયાઓ થતી રહે છે, જે આપણા જાગૃત મનમાં કશું સ્થાન મેળવતી હોતી નથી, જેમકે હૃદયના ધબકારા છતાં આવાં સંવેદનો અમુક કારણોસર અમુક વ્યક્તિમાં, અમુક વખત પૂરતા જાગૃત મનમાં પ્રવેશી જાય છે અને એક વખત પ્રવેશ્યા પછી મનનો સમગ્ર કાબૂ અને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી બેસી જાય છે આવું થવાનું કારણ છે પેલી પુનઃપ્રદાનની ક્રિયા આપણે શ્વનિપ્રસારણ અને રેડિયોના કાર્યથી માહિતગાર છીએ દૂરથી આવતા રેડિયોના સંકેતો અને તરંગોને, વીજવાહક-તાંત્રના વર્તુલો (circuits)માં પકડી, પુનઃ પુનઃ અવાજ તાંત્રના વર્તુલોમાંથી પસાર કરવાથી, પેલા મંદ સંકેતોને જોઈતી શક્તિ અને સ્પષ્ટતા આપી શકાય છે. આને “એમ્પ્લીફિકેશન” અને ‘પુનઃપ્રદાનની ક્રિયા’ (feed back) નરીકે ઓળખીએ છીએ હવે પેલાં શરીરનાં સંવેદનો કે મનોભાવોનું આવું પુનઃપ્રદાન દ્વારા એમ્પ્લીફિકેશન થાય છે ત્યારે તે જાગૃત મનના પ્રદેશમાં ચોક્કસ સ્થાન જમાવી શકે છે. આ વિધાન વિશેની વીગતો આપણને ડૉ. જોસેફ સેન્ડલર અને પિન્ચાસ નોયના લેખો દ્વારા મળે છે.

આગળ આપણે સર્જક પ્રતિભાના સંદર્ભમાં નવા સંગ્રહ્ય અને ઉન્મેય વિશે વિચાર કર્યો છે હવે જોઈ શકાશે કે જે વસ્તુ સામાન્ય માનવીની ઇન્દ્રિયોને ગોચર છે, છતાં અભિવ્યક્તિ જોટું બળ પ્રાપ્ત કરતું નથી, તે જ સર્જક પ્રતિભાના માનસમાં પુનઃપ્રદાનના કારણે બળવાન થતાં, સભાનતા ઉપરાંત હઠામહથી ઉક્તિ અને વ્યંજના મેળવ્યા વિના સંતોષ પામતું નથી. સર્જનાત્મકતાના વિશ્લેષણમાં, ઉન્મેયથી અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા ઉપરાંત સર્જકનાં મમત્વ, આદર્શો વગેરે પણ ચોક્કસ ભાગ ભજવે છે જ. તેની ચર્ચા અહીં કરીશું નહિ, છતાં સર્જકના અદ્વંકાર અને અસ્થિતાના

ભાવો. અને તેની સાથે ગાદપણે સંકળાયેલ સર્જકની કર્માશ્રયતા અને પ્રભુત્વની ભાવનાઓને ટાળી શકાશે નહિ. એક રીતે જોતાં સંવેદન, બોધ અને ઉન્મેષ એ સૌ સર્જકના મનમાં કર્માશ્રયતા વિના જન્મે છે. સક્રિયતા, ઘણી વખતે તેા વિદ્યરૂપ થાય છે. તેમ છતાં સક્રિયતા જ ઉક્તિ, વ્યંજના અને સર્જનનું કારણ છે તે પણ કબૂલવું રહ્યું. સારે પ્રશ્ન થયે કે સક્રિયતા ક્યારે અને કેવા સંબંધોમાં વિદ્યરૂપ નિરોધનું કારણ બની સર્જનાત્મકતાને જ ખ્વંસ કરે છે, અને કઈ રીતે તેનું પ્રતિબંધન બને છે, તે બાબતું જરૂરી છે. તે મુદ્દા ઉપર આવીએ તે પહેલાં સર્જકની કર્માશ્રયતા અને પ્રભુત્વની ભાવના અને પ્રતિપક્ષે નિશ્ચેષ્ટ ઉપાદેયવૃત્તિ દ્વારા પ્રયુત્વ (passivereceptive mastery) એ બન્ને અગ્નિતાને કેવી રીતે સ્પર્શે છે તે જોઈએ.

જ્યારે અને જ્યાંસગી વ્યક્તિ નિષ્ક્રિય અને નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, સારે અને સ્વાંસગી તેની અસ્થિતાનું સ્વરૂપ પરિવર્તનશીલ રહે છે, પરંતુ સક્રિયતા અસ્થિતાના સ્વરૂપને સ્થિરતા તથા દૃઢતા આપે છે સર્જક પ્રતિભાને આ બન્ને ભાવો વચ્ચે સમતુલા જાળવવાની હોય છે

હવે આપણે સર્જનાત્મકતાનું કયાં પ્રતિબંધન છે, કયાં અને કેવાં કારણો અને સંબંધોમાં એનો વિકાસ અને પોષણ થાય છે, તે મમજીએ.

આ ક્ષેત્રે સ્વર્ગસ્થ ડૉ. ડોનાલ્ડ ડબલ્યુ વિનીકોટ જે તત્ત્વસ્પર્શી સંશોધન કર્યું છે અને જે સિદ્ધાંતો આપ્યા છે તે જોટું બાલ મનોવિજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે તેટલું જ કે તેથી વધુ પ્રકાશ સાંસ્કૃતિક અનુભૂતિ (cultural experience) ઉપર પાડે છે.

તેઓનું કહેવું છે : “જે લીલા કે ક્રીડા (play)માંથી જન્મે છે સાંસ્કૃતિક અનુભવ, તે લીલા કે ક્રીડાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :—

- (ક) એક કે બે વર્ષની ઉંમરનું બાળક ગમતું હોય, તેના જેવું લીલાનું સ્વરૂપ અને તેનાં લક્ષણો છે. એટલે કે એમાં રમવાનાં માધ્યમો, વસ્તુઓ, વિચારો, વાનાં, એ કશું મહત્ત્વનું નથી. જે મહત્ત્વનું છે તે તેા બાળકની અંતર્મુખતા. આ અંતર્મુખતા ખ્યાનમગ્નતાને લગભગ મળતી આવે છે. (What matters is the near withdrawal state, akin to the concentration of older children and adults) વિશેષ, મન આમાં એવું ગૂંદીત (preoccupied) હોય છે કે, તે આ પ્રવૃત્તિ સહેવાઈથી છોડી શકતું નથી તેમ જ તેમાં થતો વિલેપ પણ સદન કરી શકતું નથી.

(ખ) લીલાની પ્રવૃત્તિ પૂર્ણપણે ચિત્તની અંદર રહેલી આંતરિક પ્રવૃત્તિ નથી, તેમ જ તે પૂર્ણપણે બાહ્ય પણ નથી (This area of play is not inner psychic reality) તે વ્યક્તિની બહાર છે, છતાં તે બાહ્ય જગત નથી (It is outside the individual, but it is not the external world)

(ગ) લીલાની પ્રવૃત્તિમાં બાળક (કે વ્યક્તિ) બાહ્ય સાધનોનો અને અનુભવોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેમને પોતાના ચિત્તમાં સંભૂત સંસ્કારોને બદલેસતાં રૂપોમાં વાપરે છે (Into this play area the child gathers objects and phenomena from external reality and uses these in the service of some sample derived from inner or personal reality) છતાં આમાં ભ્રાંતિ નથી, પરંતુ સ્વપ્નદર્શિતા પર્યંત વ્યાપ્ત વિચારપિંડોના અવયવોની ઉપયોગિતા કરી લેવામાં આવે છે (without hallucinating the child puts out a sample of dream potential), અને આવા વિચારપિંડો અને બાહ્ય વાસ્તવના એક વિભાગ સાથે, બાળક કે વ્યક્તિ ડુબીકર અને હૃદય મનોભાવોના અધિષ્ઠાનનો સંનિવેશ કરી રાખે છે. (-and lives with this sample in a chosen setting of fragment from external reality)

(ઘ) લીલા કે ક્રીડામાં બાળક કે વ્યક્તિ, ઉપર કહ્યા તે સ્વપ્નદર્શી વિચારપિંડોને અને બાહ્ય વાસ્તવના વિભાગોને, એક ડગલુ આગળ વધી કલ્પનાન્વિત કરી, અગત અર્થો અને ભાવનાયુક્ત કરે છે આમ સ્વયંક્ષિતા વધે છે

(ચ) બાળમનોવિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે એ સત્ય સ્થાપિત થયું છે કે, માતા અને બાળક વચ્ચે આતર-અધીનતા (symbiosis) રહેતી છે બાળક તૃપ્તિનો અનુભવ મેળવે છે. આવો અનુભવ ક્રમશઃ માતાની સ્મૃતિછાપ બાળકના મનમાં ઉપસાવે છે અને એ સુસ્થાપિત થતાં બાળક માતાની ગેરહાજરી પારખતું થાય છે અને હવે માતાની ગેરહાજરીમાં માતાની સ્મૃતિને પકડી રાખવા પ્રયત્નશીલ થાય છે આ પ્રયત્નનું એક પરિણામ આવે છે તે પ્રતીકરચના. સૌપ્રથમ આવાં પ્રતીકો તે બાળકનો અગૂઠો-મેંમાં સુસાતો, કે આદરનો

દુકડો, કે એકાદ રમકડું, માતા કે માતાના ચતનનું પ્રતીક બની રહે છે. આ છે (transitional objects) સંક્રાંત-વસ્તુ-સકેતો. હવે પછીનું વિકાસનું કામ તે એકાદી કીકાને બદલે લીલાનો સહ-ભાગી અનુભવ (shared play experience) આનો દાખલો માતા-શિશુના કૂળનમાં જોઈ શકાશે અને આમાંથી જ જન્મે છે સાંસ્કૃતિક અનુભવ (cultural experience)

(છ) લીલાના અનુભવમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા અપેક્ષિત છે જ. તેના વિના લીલા શક્ય જ નથી માતા અને બાળકના ભાવાત્મક જગતમાં લીલાની ઉપરિથિતિ છે બાળકના વિકાસના પૂર્વ તબક્કામાં જે આતર-અધીનતા હતી તેના પરિણામે બાળક લીલાના અનુભવમાં, માતા ઉપર આશ્રિત અને આધીન રહે છે માતા પક્ષે, બાળક સાથે લયાન્વિતતા જળવાશે તે અપેક્ષા રહેતી છે.

(જ) લીલાની પ્રક્રિયામાં શારીરિક સંવેદનો સમાવેલાં છે.

(ઝ) જાતીય ઉત્તેજનાત્મક અવયવો (erotic zones) દ્વારા અનુભવાતી ઉત્તેજના લીલાની પ્રક્રિયાને છેદાત્મક નીવડવાનો સતત ભય રહેતો છે.

(ટ) લીલાનું તત્ત્વતઃ સ્વરૂપ તૃપ્તિદાતા છે ઉત્તેજના વધતાં તેમાં ઉદ્ભવ પેદા થાય છે અને લીલાનો અંત આવે છે

(ઠ) લીલાનું આનંદસ્વરૂપ જળવાય તે માટે, ઉપર જોયું તેમ, વૃત્તિવેગોનું પ્રમાણ અમુક કક્ષાથી વધે નહિ તે જરૂરી છે તેમ થતું નથી ત્યારે ઉત્તેજના ખીળ માર્ગોમાં વળે છે.

(ડ) લીલાનું તત્ત્વતઃ સ્વરૂપ ઉદ્દીપક અને અસ્થિર છે. (Playing is inherently exciting & precarious) આ અસ્થિરતાનું કારણ વધુ પડતા વૃત્તિજન્ય ઉદ્દીપનમાં જ નથી, પણ આ અસ્થિરતાનો ભય (precariousness), લીલાનું સ્વરૂપ જે એક પક્ષે બાલ-માનસમાં વ્યક્તિગત, પક્ષપાનપૂર્ણ આનુભાવમાં છે- (અને જે લગભગ જ્ઞાંતિને નજીક છે), અને ખીળ પક્ષે બાલ વાસ્તવમાંથી મળતાં સંવેદનો (જે હકીકતમાં રમૂગ વસ્તુ હોય કે સહ-અનુભૂતિમાં ગ્રેસ હોય) તે બન્નેમાં અર્માંતર ગ્રેસ છે.

આ બધાં લીલાનાં લક્ષણો અને સ્વરૂપોની ચર્ચા ઉપગ્રી જોઈ શકારો કે, લીલાની અનુભૂતિ દ્વારા જ સાંસ્કૃતિક સહ-અનુભૂતિની બુદ્ધિગમ્યાય

છે, અને અંતર્મુખી અને બહિર્મુખી બન્ને વક્ષણો વચ્ચે સમતુલા જાળવવાની શક્તિ અને મુક્તિ ઠેગવાય છે. આ શક્ય બને છે ત્યારે જ નવો સંશ્લેષ અને ઉન્મેષ જન્મે છે. સામાન્ય માનવીમાં આ બધું સ્પષ્ટ કે પ્રગળ પ્રતીતિવાળું ન હોય, પણ સર્જક પ્રતિભાનું તે આ આગવું લક્ષણ છે. વળી મંદ મનોભાવ કે તેનો પ્રતિભાસ, જે સામાન્ય માનવીને ક્ષણિક કુતૂહલ પણ પેદા કરી જતો નથી, તે જ પુનઃપ્રદાનની ક્રિયાને કારણે સર્જક મનને, ઉક્તિ અને વ્યજના ન મળે ત્યાંલગી જંપરા દેતું નથી. વિશેષ, વૈચારિક સ્વરૂપો પ્રતિચિત્રો દ્વારા પ્રદર્શિત થાય છે ત્યારે તે ચિત્રકળાનું પ્રતિષ્ઠાન બને છે. જ્યારે અનુભૂતિને વાણીમાં ગૂંથી શકાતી નથી, પરંતુ ધ્વનિ દ્વારા આકૃતિ અપાય છે ત્યારે તે સંગીતસર્જનનું કારણ બને છે. પરંતુ સાહિત્યસર્જન માટે તો પૂર્ણ સ્પષ્ટ અનુભૂતિને જગત અને મુખ્યત્વે શાબ્દિક સ્વરૂપો અને ખીજી ઘણું બધું મળે છે, ત્યારે જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે

ઇતિહાસ-સંશોધન-પુરાતત્ત્વ વિભાગના નિબંધો

દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓમાં 'બૌલાસ'

ડૉ. ઇન્દિરલાલ ર. દવે

દક્ષિણ ભારતમાં સવાગે વાખ કરતા વધુ સૌરાષ્ટ્રીઓ વસી રહ્યા છે એમણે આદમો કે દબ્બરેક વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી સ્થળાંતર કર્યું હશે તેમ જણાય છે એમણે પોતાની જૂની સૌરાષ્ટ્રી ભાષા અઘાપિ પર્યંત જાળવી રાખી છે એમનો વસનાટ મહુગમાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે દાવિડ ભાયાજૂથની વચ્ચે તેમણે એક આર્ય બોલીનું સાતલ જાળવ્યું છે. પગપગના વ્યવહારમાં તેઓ આ સૌરાષ્ટ્રી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે

દક્ષિણના સૌરાષ્ટ્રીઓએ તેમનો ઇતિહાસ વેવિશાળ ('ધેટ્ટિપિડા') અને લક્ષ ('હોગડ')ના પ્રસંગોમાં અચૂક ઉચ્ચારાતી ગોત્ર સબધી પ્રશ્નો તરીકા જાળવી રાખ્યો છે સૌરાષ્ટ્રથી મહુરા સુધીમાં તેમણે કરેલા સ્થળાંતરોના તબક્કાઓ એમાં સૂચવાયા છે આ ગોત્રોચ્ચારને 'બૌલાસ', 'બઉલાસ' કે 'બુડુજલાસ' કહેવામાં આવે છે સૌરાષ્ટ્રમાં આમપ્રદેશમાં બોલાતા 'બોનાસ' (અવાજ, શબ્દ) સાથે તેનું સામ્ય છે તેનો અર્થ 'બોલ', 'વચન', 'વાઙ્માન' એવો થઈ શકે વેવિશાળ વખતે તેમ જ લગ્નપ્રસંગે આ 'બૌલાસ' ઉચ્ચારવામાં આવે છે

સૌરાષ્ટ્રીઓમાં બૌલાસનો આ શિવાજ એવો છે કે વેવિશાળ વખતે તથા લગ્નના દિવસ પહેલાં વરરાજના માણસો કન્યાને ઘેર જાય અને કન્યાના હાથ માટે વિધિસરની માગણી કરે કન્યાપક્ષના માણસો પૂછે કે, "તમે

કેણુ છે ? ક્યાંથી આવે છે ?” તેના જવાબમાં વરપક્ષના માણસો કહે છે, “અમે સોરઠ (સૌરાષ્ટ્ર)ના છીએ, તે પછી દેવગિરિ રહેતા હતા. સાંથી દક્ષિણમાં ‘વિજયનગર’ આવ્યા, અને ત્યાંથી મદુરા આવ્યા.” પછી વરપક્ષી માણસો એ જ સવાલો કન્યાપક્ષના માણસોને પૂછે અને કન્યાપક્ષના માણસો એ પ્રમાણે જવાબ આપે. આમ લક્ષના આ ગોત્રોચ્ચારમાં સૌરાષ્ટ્રીઓનો ઇતિહાસ સચવાયેલો છે. સોરઠ (સૌરાષ્ટ્ર), દેવગિરિ, વિજયનગર અને મદુરા એ ચાર પ્રદેશમાં ક્રમશઃ તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે ‘બૌદ્ધાસ’ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ મૂળ સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવ્યા છે એ તેમના નામ પરથી જ દેખાઈ આવે છે, અને ‘બૌદ્ધાસ’ પણ તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. એટલે સૌરાષ્ટ્રીઓનું મૂળ વતન સૌરાષ્ટ્ર છે, એ બાબતમાં જરાયે સંદેહને અવકાશ નથી. સૌરાષ્ટ્ર દેશ, સૌરાષ્ટ્રી ભાષા, સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ વગેરે નામો માટેનો તેમનો આગ્રહ ને પ્રેમ પણ નોંધપાત્ર છે. મોરકના વતની હોવાનો ઉલ્લેખ ‘બૌદ્ધાસ’ માં છે. મોરક હાલમાં દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રને કહે છે; પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં સમગ્ર પ્રદેશનું નામ મોરક હોવાનો સંભવ છે. સંભવ છે કે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ એ ‘સોરઠ’નું સંસ્કૃતીકરણ પણ હોય. સૌરાષ્ટ્રમાંથી ક્યાં કારણોસર અને ક્યારે સૌરાષ્ટ્રીઓએ દિગ્ગત કરી તે એક સવાલ છે. પરંપરા મુજબની માન્યતા પ્રમાણે મહંમદ ગઝનીએ ઈ. સ. ૧૦૨૪માં સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું તે સમયે સૌરાષ્ટ્રીઓ બ્રાહ્મણત્વની ગજા માટે દેવગિરિ (મહારાષ્ટ્ર) તરફ ગયા હશે. આ પરંપરા મુજબની માન્યતાને ખોટી માનવાનું કારણ નથી. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ જોતાં એ મુસલમાન આક્રમણો નોંધપાત્ર ગણી શકાય. ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મહંમદ ગઝનીએ સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું તે, અને ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાત અને સોરઠ પર આક્રમણ કર્યું તે. સૌરાષ્ટ્ર છોડનાર આ લોકો રાજસ્થાનમાં થોડો વખત લાટ પ્રદેશમાં રહ્યા હોય તેવો સંભવ છે. સુરનમાં રેશમી કાપડના વણાટનો ઉદ્યોગ જૂનો છે અને આ સૌરાષ્ટ્રીઓનો પણ એ એક ખાસ કસબ છે. તે પરથી આ સંબંધનું અનુમાન થઈ શકે. ખંભાત,

શ્રી રત્નમણિરાવ માને છે કે સૌરાષ્ટ્રીઓ ગઝનીના આક્રમણ વખતે (ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં) નહીં, પણ તેરમી સદીના અંતમાં અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પર આક્રમણ કર્યું તે સમયે આ પ્રદેશ છોડીને ગયા છે. ગઝનીનું આક્રમણ તો વંદોળિયા જેવું હતું, ન્યારે અલ્લાઉદ્દીનનું આક્રમણ વધુ મોટું હતું, અને રાજકીય અંધાધુંધી તે પછી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી. અલ્લાઉદ્દીનના આક્રમણે આપણા સામાજિક ઇતિહાસના અમૂલ્યયુગોમાં સૌથી મોટો અમૂલ્યયુગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. આ કારણસર શ્રી રત્નમણિરાવ માને છે કે અલ્લાઉદ્દીનના આક્રમણ વખતે એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૦૦ આસપાસ આ સૌરાષ્ટ્રીઓ સૌરાષ્ટ્રમાંથી દેવગિરિ જઈને વસ્યા. (જુઓ : શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવનો લેખ : ‘દાવિડ દેશના ગુજરાતીઓ અને સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણો’ : ‘પ્રમથધુ’ સુવર્ણાંક : ૫ ૧૫૦.) પરંતુ પરપરા મુજબની સૌરાષ્ટ્રીઓની માન્યતા એવી છે કે સૌરાષ્ટ્રીઓ ગઝનીના આક્રમણ વખતે રથળાંતર કરી ગયા છે અને તે માન્યતાને ખોટી માનવાનું કોઈ પૂરતા વજૂદવાળું કારણ નથી. સોમનાથ પરનું આક્રમણ બહુ ગંભીર પ્રકારનું નહોતું, એમ ન કહી શકાય. સૌરાષ્ટ્રીઓનો ખાસ ઉદ્યોગ રેશમ વસ્ત્રના વણાટનો આજ સુધી રહ્યો છે. સંભવ છે કે આ ઉદ્યોગ તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાંથી કે સરતથી લઈને ગયા હોય ‘સુદરી’ (સૌ. ‘જુન્નરી’) અને ‘બાંધણી’ (સૌ. ‘લદિન’) શબ્દો મૂળ સૌરાષ્ટ્રના છે, અને સૌરાષ્ટ્રીઓની આ ખાસ વિશિષ્ટ કળાને લીધે આ શબ્દો ખીળ પ્રદેશમાં પછી પ્રચલિત થયા છે. સૌરાષ્ટ્રી ભાષાના ઠેટલાક શબ્દો એવા છે કે જે માત્ર સૌરાષ્ટ્રના આંતરપ્રદેશમાં હજી પણ વપરાતા હોય. દા. ત. ‘રેતી’ ના અર્થમાં ‘વેણું’ શબ્દ તેમ જ ‘બોજન’ના અર્થમાં ‘લાત’, ‘કાં’, ‘ઉતરડ’, ‘શીણું’, ‘વાણું’ (સાળનું બોજન), વાસડું (વાછડું), રગત (રક્ત), એતાર (આછતવાર), કુન્જિ (કૂંચી), દીવ (દીપ), મળી, પોર, કળાવું, ગોપીરો, ધાક, નીખતું (નિખારવું), જુકડો વગેરે. આ પરથી ભાષાકીય દૃષ્ટિએ પણ સૌરાષ્ટ્ર સાથેના તેમનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રીઓ ૧૧ મી સદીમાં દેવગિરિ ગયા હોય કે ૧૩ મી સદીના અંતમાં ગયા હોય, દેવગિરિ (હાલનું દોલતાબાદ)ના મહારાષ્ટ્રી પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રીઓ ઠીક ઠીક સમય સુધી રહ્યા છે તે ચોક્કસ છે. સૌરાષ્ટ્રી ભાષામાં મરાઠી શબ્દો સારા પ્રમાણમાં છે. મરાઠીની જેમ વરરાજ અને કન્યા ‘નવરો’ અને ‘નવરી’ કહેવાય છે મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રીઓ ઓછામાં ઓછું એકાદ સદી સુધી રહ્યા હશે દેવગિરિ આજુબાજુ હાલ પણ વસ્ત્ર વણનાર

કેમ 'સૌરાષ્ટ્રી' જેવી બોલી બોલે છે દેવગિરિમાંથી મુસલમાન આક્રમણને કારણે સૌરાષ્ટ્રીઓએ વિજયનગર તરફ હિજરત કરી હતી અને તે ચૌદમી સદીમાં બન્યું હતું.

દેવગિરિ પડી ચૌદમી સદીથી મોઘમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી સૌરાષ્ટ્રીઓ વિજયનગરમાં ગયા જણાય છે. ઈ.સ. ૧૪૧૧ માં તેઓ દેવગિરિ છોડી વિજયનગર ગયા અને ત્યાંથી-એ પ્રમગના રમણુકે-તેમણે સૌરાષ્ટ્રવિજય સંવન ગણુરાત્રી નક્કી કર્યું હોય તેમ જણાય છે, અથવા એમ પણ હોય કે ઈ.સ. ૧૩૧૭ થી વિજયાદ (વિજયનગર મયન) ગણાય છે તે તેમણે સૌરાષ્ટ્ર સંવન કે સૌરાષ્ટ્રવિજય સંવન તરીકે અપનાવી લીધેન હોય. વિજય નગરમાં એમણે વગમગ બે સદી સુધી વસવાટ કર્યો. તેથી તેનું બાપાની અસર એમની ભાષા પર ઘણી નિશેન છે. સૌરાષ્ટ્રી વિદ્વાનોએ તેનું બાપામાં અવો લખ્યા છે. ઉત્સવો અને સામાજિક રિવાજોમાં પણ તેનું અમલ દેખાય છે. ઈ.સ. ૧૫૬૫માં વિજયનગરનું પતન થયું, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રીઓ મદુરા તરફ ગયા હોય તેમ જણાય છે. એટલે ઈ.સ. ૧૩૪૬ થી ઈ.સ. ૧૫૬૫ સુધીના ગાળાના મોઘ ભાગના વર્ષો તેમણે વિજયનગરના તેનું બાપાની વિરતારમાં ગાળ્યા હોય તેમ જણાય છે. વિજયનગરમાં સુતગઉ અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ સાગ પ્રમાણમાં ચાલતો હતો, તેનો ખ્યાન વિજયનગરની જાહોજનાતીના ચિત્ર પરથી મળી આવે છે.

વિજયનગરનું પતન ઈ.સ. ૧૫૬૫માં થયું ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રીઓનો એક મોટો સમુદાય મદુરામાં રિયર થયો છે. દક્ષિણ ભારતના જાગ્ર જડ ગ્રંથો (મદ્રાસ મદિન)માં સૌરાષ્ટ્રીઓ રજા છે. મેસુરમાં કેળાક સૌરાષ્ટ્રી કુટુંબોને દૈનિકની લર્ડ ગવેન, એમ કહેવાય છે, પણ સોથી વધારે મોઘ સમુદાય (૭૫,૦૦૦ થી વધારે) મદુરામાં છે. મદુરાના નાયક રામજો વિજયનગર ગમ્યના સામતો (સુધાઓ) હતા. તેથી વિજયનગરના પતન બાદ મદુરાના નાયક રામજોએ સૌરાષ્ટ્રીઓને જાણ આપ્યું છે. મદુરાના મુપ્રસિદ્ધ રામ સિતુમ ન નાયકે (૧૬૭૩-૧૬૫૬) સૌરાષ્ટ્રીઓને આશ્રય આપ્યો હતો. મદુરામાં મુપ્રસિદ્ધ મીનાક્ષી મદિનના દક્ષિણ દવા નધા માડીને સિતુમદન નાયકના રાજમહેન સુધીના રિસ્તામાં સૌરાષ્ટ્રીઓનો વસવાટ પહેનેથી રહ્યો છે. મદુરાના વસવાટ દરમિયાન તામિલ આજ્ઞો તેમને આજ્ઞો ગણુતા સામે વાધો લેતા આના છે. સત્તમી સદીમાં મદુરામાં રાણી મગમ્મા (૧૬૮૮-૧૭૦૫)નું રાજ્ય હતું ત્યારે આવો એક પ્રસંગ

બની ગયો હતો તામિલ બ્રાહ્મણોની ફરિયાદ પછી રાણી મંગમ્માએ
 સૌરાષ્ટ્રીઓના બ્રાહ્મણત્વનો વિવાદ ઉકેલ માટે વિદ્વાનો અને આચાર્યોની એક
 પરિષદને સોંપ્યો હતો તેમાં નિર્ણય લેવાયો હતો કે સૌરાષ્ટ્રીઓ બ્રાહ્મણ
 છે અને તેમને બ્રાહ્મણોના કર્મ (ઉપનયન વગેરે)નો અધિકાર છે આના
 પરિણામે રાણી મંગમ્માએ તેમને એક શાસનપત્ર (અભયપ્રદાન) આપ્યું
 હતું આથી બ્રાહ્મણોના કર્મ કરનાનો અધિકાર રાજ્યસત્તા તરફથી મજૂર
 કરવામાં આવ્યો દીનાચાર્ય વેકટપતિએ આ શાસનપત્ર લખ્યું છે, તેના
 પર રાણી મંગમ્માના શાસનપત્રની મુદ્રા છે અને ૨૬ આચાર્યો, વિદ્વાનો
 અને અધિકારીઓની સહીઓ તેના પર છે મદુરામાં આવ્યા પછી તામિલ
 ભાષાની અસર સૌરાષ્ટ્રી ભાષા પર થઈ અને તામિલ લિપિમાં સૌરાષ્ટ્રી
 અથવા લખાયા રેશમી કાપડના વણાટ અને રંગાટના કામને મદુરાની આબોહવા
 ધણી અનુકૂળ આવી મદુરાની વગેરે નદીનું પાણી રંગાટકામને ધણું અનુકૂળ
 છે મદુરાનું રેશમી કાપડ છેક રોમન રાજ્યમાં નિકાસ થતું હતું દક્ષિણ
 ભારતના હીરા અને રેશમી વસ્ત્રો માટે રોમની રમણીઓ મનમાંથી દામ
 આપતી મદુરાની વગેરે નદીમાંથી ઢેંગલાક પ્રાચીન રોમન સિક્કાઓ મળી
 આવ્યા છે, તે મદુરા (દક્ષિણ ભારત) અને રોમન સામ્રાજ્ય વચ્ચેના જૂના
 વ્યાપારી સબંધનો પરાવો છે

અમારા ગણ દેવગણ, અમારા દેવી સરસ્વતી, અમારું મત્ર આપતંબ, અમારા
વેદ યજુર્વેદ, અમારી જાતિ બ્રાહ્મણજાતિ, અમારો વર્ણ સૌરાષ્ટ્ર, રમાર્ત,
માવવર્ણ, અમારા બાપદાદાનાં નામ—(અહીં ત્રણ પેઢીનાં નામ બોલાય છે.)]

આ ગોત્રપરિચય પહેલાં ‘બૌલાસ’, ‘બઉલાસ’ કે ‘બુકુળાસ’માં
સૌરાષ્ટ્રીઓનો સ્થળાંતર-ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં સૌરાષ્ટ્રીમાં આપાય છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર
બ્રાહ્મણચરિત્ર’માં ‘બૌલાસ’નો એક ભિન્ન પાઠ મળે છે, જે નીચે મુજબ છે :

“અયો, વિસિન્દિહો, બિમો. સિકરણ, કૂલ, પાન, દુપાળ, બીડો,
બળવો...તુમે બુકુળાસ સજો...અમરે બુકુળાસ સંગવેસ...આઇકો...
આદિ. અમરે ગામ દેવગિરિ મેનમ્તાન સૌરાષ્ટ્ર દેશે તેર રહિ સોનપુરી
આવ્યાસ. મોમપુરી રહિ નાગરદેશિ આવ્યાસ. નાગરદેશિ રહી વિજયનગર
આવ્યાસ. વિજયનગર રહિ સેદુસ્તાન કરલી, મદુરાપુરી, આદિકન્ સમસ્ત
દેશુતુમ આવ્યાસિ.”

[આવો, સંબંધીઓ, ખેસો. ચંદન, કૂલ, પાન, મોપારી, બીડાં લો.
તમારો બૌલાસ કહો...અમારો બૌલાસ કહીએ છીએ. સાંભળો પહેલાં અમારું
ગામ દેવગિરિ એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર દેશ ત્યાં રહીને સોમપુરી આવ્યા. મોમપુરીમાં
રહીને નાગરદેશ આવ્યા. નાગરદેશમાં રહીને વિજયનગર આવ્યા, વિજયનગરમાં
રહી સેતુમાં યઈ, મદુરાપુરી વગેરે સ્થળોમાં આવીને રહ્યા છીએ]

બૌલાસના આ પાઠ પ્રમાણે દેવગિરિ, (જે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાનું કહ્યું
છે.) સોમપુરી, નાગરદેશ, વિજયનગર, સેતુ (રામેશ્વર) અને મદુરા એ
પ્રમાણે સ્થળાંતરો થયાં છે. દેવગિરિ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું છે એ ઉલ્લેખમાં
કદાચ ભૂલ હોય, અથવા દેવગિરિ એટલે દૌલતાબાદ (મહારાષ્ટ્ર) નહિ, પણ
ગિરિનગર જૂનાગઢ (સોરઠ)ના આ રીતે નિર્દેશ થયો હોય; અથવા,
‘બ્રાહ્મણચરિત્ર’ના કર્તાએ અધકચરા ભૌગોલિક જ્ઞાનને લીધે જુદી રીતે
લખ્યું હોય. નાગરદેશ એટલે દક્ષિણ ગુજરાત, સગત આજુબાજુનો પ્રદેશ
લાટ વિવક્ષિત હશે? લાટને પ્રાચીન કાળમાં નાગરદેશ કહેતા. ખરો ક્રમ આ
પ્રમાણે હશે. સોમપુરી (સોમનાથ, સૌરાષ્ટ્ર), નાગરદેશ (લાટ, સગત),
દેવગિરિ (દૌલતાબાદ), વિજયનગર અને મદુરા.

કેટલીક વાર મંદસોરનો શિલાલેખ સૌરાષ્ટ્રીઓના ઇતિહાસ પરત્વે
ઉલ્લેખ પામે છે. મંદસોર પશ્ચિમ માળવામાં આવેલું ગામ છે, અને તેનું
પ્રાચીન નામ દશપુર છે. આ લેખ ઈ. સ. ૪૩૭-૮નો છે. તેનો સ્થપિતક
વત્સભદ્ર છે. મંદસોરના શિલાલેખનો સાર આ પ્રમાણે છે : “ સ્ત્રી યુવાન

વયની હોય, સૌંદર્યવતી હોય, તેણે પુષ્પમાળા પહેરી હોય, હાથમાં પાન ને પુષ્પ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી રેશમી વસ્ત્ર ન પહેર્યું હોય ત્યાં સુધી તે રમણી પોતાના પ્રિયતમને મળવા જાય નહિ. આવાં રેશમી વસ્ત્ર વણનાર પટવાયકો લાટથી દશપુર આવ્યા અને તેમણે ભૂમિને (માળવાને) ચિત્રવિચિત્ર રંગનાં, સુખદ સ્પર્શ આપનારાં ને નયનમનોહર રેશમી વસ્ત્રોથી છાઈ દીધી છે, શોભાવી છે. આ પટનાયકોએ વિચાર્યું કે અપ્સરાનાં કર્ણકૂલમાંથી પવનલહરીથી પુષ્પ સરી જાય તેમ માનવસંપત્તિ પણ અસ્થિર છે, ચંચલ છે અને તેથી સરી પડશે. ગમે તેટલું ધન એકકું ક્યું હોય પણ તેની એ જ દશા થવાની છે. આમ વિચારીને પટવાયકોએ એક ડહાપણભર્યો નિર્ણય કર્યો. કુમારગુપ્તના રાજ્યકાળમાં રાજ્યપાલ વિશ્વવર્માનો પુત્ર બંધુવર્મા જ્યારે દશપુરમાં રાજ્યપાલ હતો ત્યારે આ પટનાયકોના મહાજને પોતાના કૌશલથી એકત્રિત કરેલી ધનસંપત્તિ, જેનાં શિખરો ગગનસુખી છે તેવું મહાન અને અજોડ સૂર્યમંદિર બાંધવા માટે અર્પણ કરી હતી. આ મંદિર માસવ સંવત ૪૯૩માં સહસ્ર માસના શુકલ પક્ષમાં તેરશને દિવસે અર્પણ થયું હતું. પરંતુ વખત જતાં બીજા રાજાઓ આવી ગયા પછી મંદિર જીર્ણ થઈ ગયું, ત્યારે પોતાની જાતિનો યશ વધારવા માટે આ ઉદાર પટવાયકોના મહાજને સમગ્ર સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, પરંતુમાં તપસ્યા માસના શુકલપક્ષની બીજને દિવસે. જેણે આ લેખ રચ્યો છે તેવું, તેને કોતરનારું અને તે લેખ વાંચી બતાવનાર તથા તેને સાંભળનાર સૌનું લાડું થાશે "

આ શિલાલેખમાં જે ' પટવાયકો ' (રેશમી કાપડ વણનાર જાતિ) નો ઉલ્લેખ છે તેની સાથે દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓનો સંબંધ છે, એમ કેટલાક માને છે. કેટલાક માને છે કે મૂળ આ પટવાયકો એક જ હતા, પણ કેટલાક પટવાયકો માળવા તરફ ગયા ત્યારે બીજા કેટલાક દક્ષિણમાં ગયા. શિલાલેખમાં જેમનો નિર્દેશ છે તે પટવાયકો લાટથી માળવા આવ્યાનું કહ્યું છે. લાટમાં સૂત રેશમી વસ્ત્રના વણાટનું કેન્દ્ર હતું. દક્ષિણના સૌરાષ્ટ્રીઓ અને મંદસોરના પટવાયકો (જેના પરથી ' પટવા ' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે) એ બંને રેશમી કાપડના વણાટમાં નિષ્ણાત એવી જાતિઓ છે, તે જોનાં આ અનુમાન થઈ શકે તેવું છે. ' બૌદ્ધાસ ' માં આવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, કદાચ બંને શાખાઓ વચ્ચેનો સંપર્ક પછી ન રહ્યો હોય, તેથી ' બૌદ્ધાસ ' માં એના વિશે ઉલ્લેખ ન હોય. એકંદરે ' બૌદ્ધાસ ' પરથી દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓના રચનાંતરોનો ઇતિહાસ ઉપસળ્લ યાય છે.

જોડણી અને વર્ગન

કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી

સ વાળે વર્ષ ઉપર જૂનાગઢ મુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૫ મું સમેતન થયું તે સમયે પ્રમુખશ્રીએ આપેલા પ્રમુખ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગુહાર, 'મુદ્રાંત' જોડણીની શુદ્ધિ જાગૃતતા વિષયમાં સલાહ મેળવેલાં અનુરોધ કર્યો હતો અને એ હથી ત છે કે ૧૬૩૬ના રિએબરમાં અમદાવાદ ખાતે સ્વ નામધન્ય (વિદેહ) મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખશ્રીએ બગચેમાં બાગમાં સમેતનમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તંત્રી પ્રમુખશ્રીએ આપેલા 'જોડણી'માં આપેલા નિયમોને વગળી નહીં એમાં આપણામાં આવી ટોચ તે પ્રમાણે શબ્દોની જોડણી કરવી, અને તેથી સરકારી ગણે પણ શિલ્પશાસ્ત્રે એનો સમાવેશ કર્યો ત્યાંથીના આજ્ઞાથીના પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ વિશે સમાનતા જાગૃતતા પ્રચાર થયો હોય છે એટલે, એવું પણ બન્યું છે કે એવા કોઈ કોઈ પાઠ્ય પુસ્તકમાં કવચિત્ જોડણીની અવગણના પણ અનુભવાય આમ હતાં ત્રયની કે પાઠ્યપુસ્તકની પ્રત્યાવનામાં સૂચ્યું હોય કે આ ત્રય કે પાઠ્યપુસ્તકની જોડણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીશાસ્ત્રને અનુસરીને જવામાં આવી છે એમ વસ્તુ ખરી છે કે આપણા સામયિક અને વર્તમાનપત્રોમાં આ નિયમો લેવી જોઈએ તેની ચીજ જોવા મળતી નથી એવું નરણુ બહુ જ સ્પષ્ટ છે કે વર્તમાનપત્રોમાં કામ કરતા સલાહતાઓ અને કામગીરીઓ જોડણીની બહુ નિતા ન કરતા તે તે વિષય પ્રત્યે તરફથી આપે જતા હોય છે જે પ્રમાણે અંગ્રેજી કે હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં અંગ્રેજી કે હિંદી જોડણીના વિષયમાં સદૃશ રીતે સમાનતા રાખવામાં આવે છે તે રીતે ગુજરાતી લેખનમાં નથી રાખવામાં આવતી, તેથી શ્રી. મુદ્રાંતે ધ્યાન દેવાનો મુખ્ય પ્રયત્ન કર્યો હતો.

જોડણીના વિષયનો જેમને પરિચય છે તેવા વિદ્વાનોને જોડણીમાં નિસવાદ રાખાટે થાય છે એનાં મગ્ગોનો ખ્યાલ છે પરંતુ એવાર લેખનમાં

એકધારી જોડણીનું સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ જે કાંઈ સ્વરૂપ નહીં થયું છે તે વ્યાપકતા ધારણ કરી જાય, પછી વિસંવાદી નિયમોને સરળ કરવાની દિશામાં પગલાં લઈ શકાય પરંતુ એવાં પગલાં માન્ય ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચરિત સ્વરૂપના જાણકાર હોય તેઓ સૂચવે તો આ દિશાનું કામ પ્રધુ સરળ બને. ઉદા. જેમકે ‘ઝીણવટ’ અને ‘જુનવટ’, ‘સીમાડો’ અને ‘ધુમાડો’, ‘મીઠાઈ’ અને ‘ચિનાઈ’, ‘દીપકું’, – ‘જીવકું’, પરંતુ ‘દીપાવકું’ – ‘જિવાડકું’, ‘લૂંટાય’ અને ‘લુટાય’, ‘કુંવારું’ – ‘સુંવાળું’ અને ‘મૂંઝાવું’. આમાં એક સરખી પરિસ્થિતિ દીર્ઘ ‘ઈ’ અને હ્રસ્વ ‘ઉ’ની જેવા મળે છે, તો વળી કયાં ‘ઈ’વાળા શબ્દના રૂપમાં એક શબ્દમાં દીર્ઘ ‘ઈ’ સાચવી રખાયો છે, તો બીજામાં એવી જ પરિસ્થિતિમાં ‘ઈ’ને હ્રસ્વ કરી નાખવામાં આવ્યું છે. નાકમાંથી બોલાતા ‘ઉ’કારના વિષયમાં અને નાકમાંથી નથી બોલાતા તેવા ‘ઉ’કારના વિષયમાં ઉચ્ચારણ વિષયક એક જ પ્રક્રિયા કામ કરતી હોવા છતાં કયાંક—બંને અપવાદરૂપે થોડા જ શબ્દોમાં—કયાંક હ્રસ્વ તો કયાંક દીર્ઘ ‘જી’કાર સૂચવાયેલ છે.

એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખાસ દોરું કે જોડણીમાં વિસંવાદના પ્રસંગ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ‘ઈ-ઉ’, યદ્યુતિ કિંવા લઘુપ્રયતન ‘ય’કાર, અને હ્યુતિ કિંવા મહાપ્રાણિત સ્વરોચ્ચારણ (Murmur Sound)ના વિષયમાં સવિશેષ છે. જોડણીકાશમાં તત્સમ ધાતુઓ કે શબ્દ ઉપરથી થતાં સાધિત રૂપોમાં સ્વરમાં પરિવર્તન ન કરવાનો અસ્વાભાવિક સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવા છતાં ‘જિવાડકું’ અને ‘ચિનાઈ’ જેવા અનેક શબ્દોમાં સ્વાભાવિક વક્ષણ અપનાવવામાં આવ્યું છે. એક મોટો વિસંવાદ અનુનાસિક સ્વરો અને અનનુનાસિક સ્વરોના વિષયમાં છે. દીર્ઘ ‘ઈ-જી’ને એકસ સંયોગોમાં હ્રસ્વ કરી નાખવાનો એક નિયમ રિથર કરવામાં આવ્યો છે, પણ જ્યારે એવા સ્વરો સાનુનાસિક હોય છે ત્યારે, થોડા જ અપવાદો, દીર્ઘ ગણવાનો નિયમ કંઠમાં આવ્યો છે, જેને કહેવો હોય તો લેખનપૂરતો એને અપવાદ કહેવો જોઈએ. શબ્દને અતે અનુનાસિક ‘ઉ’ આમ છતાં હ્રસ્વ જ ગણવામાં આવ્યો છે અને એકાક્ષરી શબ્દોમાં અનુનાસિક ‘ઉ’ હ્રસ્વ જ, છતાં અનનુનાસિક ‘જી’ દીર્ઘ જ ગણવામાં આવ્યો છે. શબ્દને અતે અનુનાસિક ‘ઈ’ એકાક્ષરી શબ્દોમાં અને એકાક્ષરી શબ્દોમાં દીર્ઘ જ ગણવામાં આવી છે. લગભગ સો વર્ષ ઉપર આપણા જાણીના વિવેચક (વિદેહ) નવવરામ લ પડયાએ એ યુગમાં એક સહેલો કૃત્રિમ નિયમ કરી આપેલો કે જોડણીમાં ‘ઈ’ એટલા દીર્ઘ અને

‘ઉ’ એટલા હ્રસ્વ. એ પછી જોડણીના વિષયમાં ધણાં ધણાં પરિવર્તન આવ્યાં, છતાં ‘ઝીણવટ’ ‘જુનવટ’ અને ‘સીમાડો’ ‘ધુમાડો’ જેવા શબ્દો જોતાં એ દૃઢિમ નિયમ જ હજી પણ સચવાઈ રહેલો રપટ રીતે અનુભવાય છે. જોડણીનો વિચાર કરતાં દોને ‘નિયમ’ કહેવાય અને દોને ‘અપવાદ’ કહેવાય એ વિશે સમાનતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય એવું સર્વાંશે અનુભવાતું નથી. એવું એક કારણ તો સ્વરોની દૃઢ-દીર્ઘતામાં જે નિયામક તત્ત્વ છે તેના વિચારનો સર્વથા અભાવ. ઉદા. તરીકે ત્રિ-અક્ષરી શબ્દોમાં એક નિયમ કયો દે બીજો અક્ષર દૃઢ સ્વરવાળો હોય તો પહેલો સ્વર દીર્ઘ કરવો અને બીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ કરવો. આને કારણે ‘ઊતર’ ‘મૂલવ’ ‘ચીતર’ જેવા શબ્દો રાખવામાં આવ્યાં. ‘ચિતારો’ ‘હુદાર’ જેવા શબ્દોમાં એ જ કારણે હ્રસ્વ સ્વર કરવામાં આવ્યા. ‘વીસરવું’-‘વીસરાવું’-‘વિસરાવું’ આ મૂળરૂપ અને સાધિતરૂપ જોવાથી આ પ્રક્રિયાનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ‘વીસરવું’ અને ‘વિસરાવું’માં ‘ઈ’કારની એકસરખી સ્થિતિ છે. ‘વીસરાવું’માં કાંઈ ગર્ભિત કારણે ‘વી’ પર વજન પડતું અનુભવાતું હોઈ લાક્ષ્ય યાય કે એ તદ્દન દૃઢનો નહિ જ હોય. રપટ છે કે ‘વીસરવું’-‘વિસરાવું’માં ‘વી’-‘વિ’ પર વજન અનુભવાતું નથી. આપણે અહીં ‘ઊતર’ અને ‘ઉતાર’-મૂળરૂપ અને એવું સાધિતરૂપ લખ્યે તો વજનની દૃષ્ટિએ વિચારતાં લખાતા દીર્ઘ ‘ઊ’કાર અને દૃઢ ‘ઉ’કાર વચ્ચે કાંઈ ભેદ સંભળાતો નથી કે જેવો ‘ઊતરે’ એ રૂપમાં જોવા મળે છે. પૂર્વનાં બેકે રૂપોમાં એ સ્વર વજન વિનાનો છે, છેલ્લા રૂપમાં વજનવાળો છે.

માગ તરફથી બહાતમક સ્વરભાર (stress accent) જેવું એક નિયામક ઉચ્ચારણ-વિષયક તત્ત્વ કામ કરી રહ્યો છે એવું વર્ષો ઉપર બનાવવામાં આવ્યું છે આપણા વિદ્વાનોમાં એ સંજ્ઞા વિશે મનભેદ છે, કારણ કે આ સ્વરભાર બદલાનાં, અચ્છેદમાં યાય છે તેમ, અર્થભેદ થતો ગુજરાતી ભાષામાં અનુભવાતો નથી; તેથી આ ‘સ્વરભાર’ નથી એવું એવા વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે એને બદલે ‘વજન’ સંજ્ઞા તરફ એમનો આદર છે. આ માત્ર સંજ્ઞાભેદનો જ પ્રશ્ન છે એની પાછળનો આશય સમાન તો એ જ છે કે વાક્યમાં શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં અમુક ચોક્કસ અક્ષર કે શ્રુતિ ઉપર નજરના અક્ષર કે શ્રુતિ કરતાં વધુ વજન આવતું હોય છે અને આસપાસના અક્ષર કે શ્રુતિના ઉચ્ચારણ-માપમાં ઘટ અનુભવાતી હોય છે. ‘વાન, વિસાન, ઊઠાવ, મંજાવ,

સુમેધ, ગુજરાત ' જેવા શબ્દો જોતાં સ્પષ્ટ અનુભવાય છે કે 'વાત'માં 'આ' ઉપર વજન છે, તે પછીના શબ્દોમાં છેલ્લા અક્ષર કે શ્રુતિ (જે એમાંના સ્વરને જીવતો માનતા હોય છે) તે, અને ન માનતા હોય છે તે, એ મધ્ય અક્ષર કે શ્રુતિમાંનો સ્વર વજનવાળો છે. એ જ કારણ છે કે છેલ્લી શ્રુતિમાં 'અ'કારનું અસ્તિત્વ માનવા છતાં નરસિંહરાવ દિવેડિયાના મતે 'અ'કાર લઘુપ્રયત્ન, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવને મતે 'અ'કાર દ્રુત અને, કમળાસંકર ત્રિવેદીને મતે એ 'અ'કાર શાંત કિવા મૂંગો (mute) છે, અર્થાત્ ત્યાં કોઈ 'અ'કાર ઉચ્ચરિત થતો નથી. ગુજરાતમાં ભાષાક્ષેત્રે થયેલી વિચારણામાં, લેખનમાં એ સ્વીકારાયેલો હોવા છતાં ઉચ્ચારણમાં એ નથી. 'ચોપડી, ચાનકી, વાટડી, જલકી, ચીમકી' જેવા શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ સાંભળતાં અનુભવી શકાશે કે તે તે શબ્દમાં વજન પહેલા અક્ષર કે શ્રુતિ અને છેલ્લા અક્ષર કે શ્રુતિ ઉપર અનુભવાય છે પરિણામે વચલા અક્ષર કે શ્રુતિનું અસ્તિત્વ જ જોખમાય છે. આ શબ્દોનાં બહુવચન કરતાં અનુભવારો કે 'ચોપડિયો' 'ચાનકિયો', 'વાટકિયો' 'જલકિયો' 'ચિમકિયો' એમ 'પ' 'ન' 'હ' 'લ' 'મ' મૂળમાં 'અ'કાર વિનાના અનુભવાતા હતા તેમાં 'અ'કાર સ્પષ્ટ સંભળાય છે એટલું જ નહિ શબ્દમાંનું પહેલું વજન પણ એ ઉઠાવી લે છે, પરિણામે શબ્દોમાંની પહેલી-પહેલી શ્રુતિ દ્રુત જ ઉચ્ચરિત થઈ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે અને સર્વથા વજન વિનાની એ 'અ'કાર વજનવાળો બનતાં અને બહુવચનને 'ઓ' પણ સ્પષ્ટ રીતે વજનવાળો હોઈ લેખનમાં જે દીર્ઘ 'ઈ'કાર હતો તે દ્રુતનો ઠીક, એનાથી પણ ઓછો સમય લેતો સર્વથા વજન વિનાનો સંભળાય છે બધા જ પ્રકારના લેખનમાં અંતે દીર્ઘ 'ઈ' લખાય છે તેવા શબ્દોને આવો બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય લાગતો આવી જ સ્થિતિ અનુભવાય છે; જેમકે 'નદી'નું 'નદિયો', 'માળી'નું 'માળિયો', અને હસ્ત્રાંત લખાતા 'પતિ'નું 'પતિયો', 'ડુચિ'નું 'ડુચિયો' વગેરે એકઠો. બાલમક સ્વરભાર કહો કે સાદી 'વજન' સંજ્ઞા વાપરે, ઉચ્ચારણમાં અનુભવાના એ તત્ત્વનો સ્વરોમાં ઉચ્ચારણ પરિવર્તન લાવવામાં મોટો ફાળો છે.

દ્વિ-અક્ષરી શબ્દોમાં પહેલો અક્ષર કે શ્રુતિ લેખનમાં દીર્ઘ રાખવાનો પ્રયત્ન છે. અંતે લઘુ પ્રયત્ન દ્રુત કે શાંત 'અ'કારવાળા શબ્દોમાં એ શ્રુતિને ધીકર દીર્ઘ રાખવા લક્ષ્યાઈ છે, પરંતુ વજન છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર હોય અને પૂર્વ શ્રુતિમાં 'ઈ' 'ઊ' હોય તો એની દીર્ઘતા સર્વથા અનુભવાતી નથી. 'ખીડી, ચીડી, લીડી, મૂડી, ફૂંડી' જેવા સેંકડો શબ્દ છે, જેનાં

પૂર્વની યાને પહેલી શ્રુતિમાં વગ્નનો સર્વથા અભાવ છે. 'શુધી' જેવામાં એજ કારણે દૂસ્ત 'ઉ'કાર છે. અને એ સાચો આભાવિક નિયમ છે. આપણે 'કરેલું, મરેલું, પીટેલું, ઊઠેલું, ચૂટેલું' જેવાં મેંકરો દિ. જુ ફદંતનાં રૂપ જોખ્યે તો વગ્ન વચ્ચેની શ્રુતિ ઉપર જ અનુભવાય છે, લેખનમાં બંને સ્વરને દીર્ઘ કરવામાં આવ્યો હોય.

આ ઉપરથી એક વસ્તુ અન્યંત સ્પષ્ટ છે કે જે અક્ષર ઉપર કે શ્રુતિ ઉપર વગ્ન નથી તે દોષ પશુ પરિચિતિમાં દીર્ઘ નથી; બીજી વસ્તુ એ છે કે વગ્નવાળા અક્ષર કે શ્રુતિની પૂર્વની શ્રુતિ પણ દીર્ઘ ઉચ્ચરિત ધર્મ યક્તી નથી; ત્રીજી વસ્તુ એ કે વગ્નવાળા અક્ષર કે શ્રુતિની પછીની શ્રુતિ પછીની શ્રુતિ ઉપર દ્વિતીયિક વગ્ન અનુભવાનું હોય તો એની પૂર્વની એ વચલી શ્રુતિમાં 'અ'કાર લખાવા છતાં ઉચ્ચરિત થતો નથી, ત્યાં 'ધ' હોય તો એ દીર્ઘ તો નથી, પરંતુ દૂસ્ત પણ નથી, એ દૂસ્તથી પણ ઓછો સમય લે છે; જેમકે 'રૂપિયો', 'દરિયો', 'ચોડિયું' અને બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' કે ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'એ' લાગનાં છકારાંન શબ્દોનાં રૂપ; જેવાં કે 'નદિયો' અને 'નદિયે' વગેરે હમ્મરો રૂપ. આ સિદ્ધાંત ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે વર્તમાનકાળના પહેલા પુરુષ બહુવચનનાં રૂપોમાં વગ્ન વિનાનો 'ધ' દોષ પણ પરિચિતિમાં દીર્ઘ તો નથી, સંપૂર્ણ દૂસ્ત પણ નહોતાં, લઘુપ્રયત્ન છે; લેખનમાં આવો લઘુપ્રયત્ન 'ધ' 'રૂપિયો' વગેરેની જેમ દૂસ્ત જ લખી ચકાવા પાત્ર બને છે.

જોડણીકાશના નિયમો ઘડાયા ત્યારે આભાવિક ઉચ્ચારણ તરફ વળવાનો ચોક્કસ પ્રયત્ન હતો, પરંતુ 'અરભાર' કે 'વગ્ન'ના સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ વ્યાપક થયેલો ન હોવાને કારણે કેટલાક નિયમ 'નિયમ' તરીકે રજૂ થયા, તો કેટલાક સ્વરૂપે નિયમ હોવા છતાં 'અપવાદ' તરીકે અને કેટલાક 'અપવાદ' હતા તે 'નિયમ' તરીકે રજૂ થઈ ગયા અન્યારે 'જોડણીકાશ'ના નિયમોથી વિરુદ્ધ રીતે જો કર્યાંક કોઈ અગ્નણ્યે લખાતું હોય તો એ આવી વિસંવાદી 'નિયમબદ્ધતા'નું પરિણામ છે.

એક મહત્ત્વની વસ્તુની વિચિત્ર પ્રકારની વિસંવાદિતા એ પણ છે કે 'જોડણીકાશ'માં 'ધ-ઉ' વચ્ચે બેદરેખા રાખી શબ્દોના અંતે તો નવધરામ પંડ્યાવાળા 'ધ' એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા દૂસ્ત' એ કૃત્રિમ સિદ્ધાંતને વળગી રહેવામાં આવ્યું છે. અંતે ન હોય તેવી સ્થિતિમાં, થોડે જ

અપવાદે (જેની માનતાનું પરિણામ છે.), ધ-ઉની સરખી રિથિતિ છે. આમાં એક અબજુતાં બેદ રહી ગયો તે તેના તે ' ધ ' કે ' ઉ ' અનુનાસિક ને દીર્ઘના દ્વસ્વ થવાનો લાભ મળ્યો, પરંતુ અનુનાસિક એવા લખવામાં આવેલા દીર્ઘ ' ધ 'કાર- ' ઊ 'કારને અધાધિત રાખવામાં આવ્યો છે, ભાષાના ઉચ્ચારણમાં અનુનાસિક અને અનુનાસિક સ્વરોની એકસરખી રિથિતિ હોવા છતાં.

‘ જોડણી અને વજન ’ની વાત કરતી વખતે વિસંવાદનો પ્રસંગ મુખ્યત્વે ‘ ધ-ઉ ’ દ્વસ્વ અને દીર્ઘના વિષયમાં છે; એ સિવાયના સ્વરોના વિષયમાં કોઈ તાત્વિક વિસંવાદ નથી. જીવંત ઉચ્ચારણને જ ખ્યાલમાં રાખવામાં આવે તો ભાષામાં ‘ ધ-ઉ ’ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થતા નથી, હા, અપવાદ છે, અને એ પેલા શાત- ‘ અ’કાર સાથે લખાતા ‘ જ ’ અને ‘ ય ’ની પૂર્વે આવેલા શબ્દના અત્ય સ્વર ઉપર અપાતા ભારને લઈ. એ જ કારણે બ કે ઠાકોર પોતાના ગદ્ય લખાણમાં ‘ જ ’ પૂર્વે દ્વસ્વ ‘ ધ ’ તત્સમ શબ્દોના પણ દીર્ઘ કરવામાં અચકાતા નહિ, પદ્યમાં તો અવગ્ય.

શ્રી. મુદ્રમે સર્વસામાન્ય લેખન અને મુદ્રણમાં જોડણી એકધારી રહે એવી ભાવના બતાવી હતી મારા તરફથી અહીં જોડણીમાંથી મુખ્યત્વે ‘ ધ-ઉ ’ દ્વસ્વ-દીર્ઘના વિષયમાં શામાટે વિસંવાદિતા અનુભવાય છે એનાં તાત્વિક કારણ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ‘ જોડણીકોશ ’ની પ્રગટાવનામાં એવી મતલબનુ જણાવવામાં આવ્યું છે કે એકવાર એકધારાપણુ રિયર થઈ જાય પછી એમાં જરૂરી સુધારા કરવાનું અધરું નહિ રહે. અને આને પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં મોટે ભાગે જોડણીમાં એકધારાપણુ આવી ચૂક્યું હોઈ અને એનો યશ મુખ્યત્વે મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રમુખપદે ૧૯૩૬ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બાગમાં સંમેલનમાં થયેલા ‘ જોડણીકોશ ’ની જોડણીનો સમાદર કરનારા ઠરાવને માટે ગુ. સા. પરિષદને હોઈ એમાં વધુ આગળ વધવાને માટે પણ પરિષદ સર્વથા અધિકારિણી છે. એ દિશામાં પરિષદ આગળ વધવા પ્રયત્ન કરે એવી સહભાવના.

મોગધૂની વિરલ મૂર્તિઓ

મુખલિંગો

નરોત્તમ પટ્ટાણ

મહાન સમૃત્તિના અવરોરો આપણા દેશમાં પત્તિમ મિનારે મળી આ-આ હોવા જતા આજે મોગધૂનો પત્તિમ મિનારો અતે દૃષ્ટિથી અધાગમાં જુદો છે એના પ્રાચીન ગીલા, મલ્લિ, વાપીઓ, ડુંડો, ધિનાનેખો અને પાગિયાઓ વિરોહનું લેઈએ તેનું કામ નથી થયું, અને ધાર્મિક રિવાજો, નાનાનાના પંથો અને વાડાઓ વિરો તો હજુ કશું જ બહાર નથી આ યું એમ મ્હી સમય દોઈ નિનતે એની પાછળ પડે તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ઘણા સમ્દો એના સાચા અર્થોમાં પ્રાપ્ત રી રહે, તેમ ઘણા અણગમ્યા દોષા તથા ખૂટી જાણતોના ખુનામાથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ પૂર્ણ બને

સૌગધૂમાં આર્યોના ઉત્પન્નને સૂર્યપૂજા હતી તે પછી સમિત, શિવ, રમ્દ, વિષ્ણુ બ્રહ્મા આલિના નવન વિધિઓ પ્રવર્તેલા જણાય છે આ બધાના ઉપાસ્ય પ્રકારના અવરોરો સૌગધૂમાં ઢેઢે પડ્યા છે જૂનાગઢ જિલ્લામાં બાગવા નજીક સાદર નદીના ઘેરમાં આવેના જૂજો-૪ નામે ગામે

એમ જુમી પડેના વાડામાં ખાડ ખોલના આખા મોઢાનું જાગદનું માગીતું વૃદ્ધે વાસણ મળી આ યું આ વામજુમાંથી પ્રાપ્ત પાત્ર અવગેષોમાંના નજી મુખલિંગોના ફોટોગ્રાફ તથા ચિત્રન અહીં મજૂ મુ હુ

પરેન નિગ લગભગ ચાર ઈંચ લાંબુ અને એ ઈંચના વામનુ

જોના પર નીચેથી ઊંચે જઈ વચ્ચે
મિલન પામતી રેખાઓ બતાવેની છે
ખીજ લિંગમાં એ બાણુ યોગેશ્વર
મહાદેવનું સૌમ્ય સુદર મુખ અર્ધો
ધ્રિય બહાર ઊપસતું કોતરેનું છે
અભોડાના દેશ્વર શિવને આમેજ્ય
મળતો આ નાનો નમૂનો છે શિવના
માયા પર જટાની ત્રણ ગાંઠ મૂકીને,
એક મુખ એ ત્રણ ગોળાકાર ગાંઠ
અને ઉપરનું લિંગશીર્ષ ધર્મ પત્ર
શિવની કલ્પના સિદ્ધ શ્રી શિલ્પીએ
અહીં વિશેષતા બતાવી છે ત્રીજા
લિંગમાં ચારે બાણુ ચાર મસ્તકો
અને ઉપર શિશ્નાકાર ગોળ ટોપ છે
મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્ર મુજબ એ ચાર
મુખ સદ્યોન્નત, વામદેવ, અધોર
અને તત્પુરપ તથા ઉપરનો ગોળાકાર
દર્શાન નામથી જોળખાય છે આનિંગ

ગા ધ્યેનુ જ છે, ને નીચે જલાધારીમાં બેસાડવા અર્ધા ધ્યેનો સાલ કાઢેનો છે

ત્રણે નિંગો લીલાશપડતા કાળા આરસના સુદર સુષક અને સ્પર્શદાર
ઘડતરના છે લિંગ ઉપરની આકૃતિઓ જોતા આ ત્રણે નિંગો પ્રતિહા
યુગના જણાય છે આઠમીથી બારમી સદી સુધી આપણે આ આવેની શિવ
ભક્તિની ભરતીનો સમય આ લિંગોમાં નોંધાયેનો છે

આ જાતના મોટા મુખલિંગોની શ્રી ગોપીનાથરાવે નોંધ લીધી છે
તેઓ મદ્રાસની બાણુના રણીચુટા પાસેના ચુડીમદનમ્ના પરશુગમેશ્વર મંદિરમાં
પૂજતા મુખલિંગને ભારતનું સૌથી પ્રાચીન મુખનિંગ કહે છે અત્યાર સુધી
આ પ્રકારના નાના મુખનિંગો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત હોવાનું મારી
જાણુમાં નથી એટલે મારા મતે આ નિંગો ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત પ્રથમ મુખનિંગો
છે આકૃતિ અને કદને કારણે અનન્ય એવા આ ત્રણેય સેય પ્રકારના મુખ
લિંગો કોઈ કરતા સાધુની પૂજા હોવાનું સંભવ છે

ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં ‘ભાગવતો પવિત્ર સમુદ્ર
મિનારો શિવનિગોથી વ્યાપ્ત’ હોવાની જે વાત યાચેની છે તે આ અને આના
ખીજા અસખ્ય અવશેષોથી સભ્ય જણાય છે કોઈ મિત્ર કે સરયા આ
દિગ્રામાં વધુ પ્રયત્ન કરે તો નિશક વધુ વિગત પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે

વસ્તુવિનાસ-વસ્તા વિશ્વંભરકૃત

[વસ્તાની એક અપ્રકટ કૃતિ]

ડૉ. યોગીન્દ્ર ના ત્રિપાઠી

વસ્તુગીતા, વસ્તુવિનાસ, અમરપુરી ગીતા, ૨૬૪૩ જેટલી અઠ્યાંગી બિન્ન લિન્ન અગોમા વડેચાયેની આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર સાખીઓ અને તદુપગન્ત આશરે પાચમેા ઉપગન્નની ગગ્મીઓ, માસ, તિથિ, વાગ, દાણુનીવા તેમજ નેનામણી નામક અનેક કૃતિઓ ગમીને ગુજરાતી સાહિત્યમા રાન તેમજ લક્ષિતાના સાહિત્યમા પોનાનુ અમૂલ્ય પ્રાન ફગી જનાગ અદાગમી સદીનેા મન્નરગી ભખાકવિ વગ્તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમા જાણીતો નથી કાગ્લુ દે એની વસ્તુગીતા, વસ્તુવિનાસ, અમરપુરી ગીતા અને અઠ્યાંગી અગોમા વડેચાયેની એની ૨૬૪૩ જેટલી સાખીઓ જેની મદત્તની કૃતિઓ અપ્રમિદ્ધ છે

વસ્તાની વસ્તુવિનાસ નામની અપ્રમિદ્ધ કૃતિના ગ્સનદ્વી પગ્ગિયય અત્રે કગાનુ છુ

વસ્તુવિનાસ સવન ૧૮૩૧ મા, રચાયેની દસ ષડવાની, ગુરુશિષ્યમ વાદરપે લખાયેતી ૫૦૭ ચોપાઈની આત્મજ્ઞાનની કૃતિ છે

પ્રથમ ષડવામા વગ્તો શિષ્યમુખે કૃતિની ગ્ચનાનો લેનુ અમજવના કરે છે —

મન વગે હરિચરણુ ભણી, ઉજગર ચર્ધ જાગીએ,
ત્રિવિધ તાપ વ્યાપે નહી, આત્મઅનુભવ માગીએ

૨

* આ કૃતિની સમીક્ષિત નાચના તૈયાર કરી તેનુ સ પાદન મે પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિર દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળામા પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી કયું છે અને દૂક સમયમા તે પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળામા પ્રસિદ્ધ થશે

રધૂલમુક્તમનો મોહ ટળે, કારણથી પરવારીએ,
મહાકારણનો ચર્ચ દણ પરમાત્મા એક ધારીએ ૩
અણુદર્શિશું ખ્યાન લાગે, પ્રકૃતિ ત્રિગુણ વિસરે,
હું તું ભાવ હટે ના ઉપર, કારણ તો સધળાં સરે. ૪

ગુરુચાનની-ગુરુકૃપાથી મહતા દર્શાવતાં શિષ્ય કહે છે :—

જન્મયોનિ જગતવાસના તે તો સધળી તોડી,
વૃત્તિ રહે છે વેગળી, તે તો હરિસંગે જોડી ૫
દેહ ધર્મામાં દુઃખ બહોળાં, વીતી કહું છું વારતા,
ભવજળ સિન્ધુ ડૂબનાં આત્મા છો તમે તારતા ૬

ગુરુ અને હરિ બન્ને એક જ છે — ગુરુ દ્વારા જ હરિ સંસારી જનને
સંસારમાંથી મોક્ષ અપાવવા સમર્થ છે, એ દર્શાવતાં શિષ્ય કહે છે :—

નામરૂપ જે દેહ કેરું તે તો જત્રની પેઠે ધર્મું,
કરામત છે જત્રમાં, એવું સિદ્ધાન્ત એ ક્યું. ૭
અમો જત્ર ને તમો જત્રી વગાડો તેમ વાગશે,
રાગમાંહે દોષ આવે તો નામ તમારું લાગશે. ૮

‘આ બધું પરબ્રહ્મ જ છે — એ વિના બીજું છે જ નહીં’ — એમ શાસ્ત્રના
ગાન દ્વારા શિષ્યે જાણ્યું તો છે જ પણ એનો અનુભવ સદ્ગુરુ વિના કરાવે
કેણું? એ જ શિષ્યની મુશ્કેલી છે એ ટાળવા માટે જ એ સદ્ગુરુનો આશ્રય
લે છે. આ સમજાવતાં શિષ્ય કહે છે :—

આદ્ય અન્ત ને મધ્ય જોતાં હૂપણ દીસે નહી,
સકલ સિદ્ધાન્તે જોયું વિચારી જ્યાં ત્યાં સધળે એ કહી. ૧૦
સ્વદેહે પ્રભુ તે સમજાવો, એ જ મોટો લાભ છે,
જાંચનીય સહુ પૃથ્વીમાં નિરતર એક આભ છે. ૧૨
સૂત્રપણિ રે એક આત્મા સુધો તે જ્યારે જડે,
અન્ત બ્રહ્માંડ માયાકૃત તેનો બોલો ના અડે ૧૩
હું ટળે ને હરિ રહે દાન એવું દીજીએ,
વરતા વિશ્વંભર સ્વયંભર સ્વામી પ્રેમે તો જ પ્રતીત એ ૧૪

તે પછી બીજા કડવામાં ગુરુ શિષ્યને સમજાવે છે કે ગુરુ ગમે તેટલો સમર્થ હોય પણ શિષ્યમાં ગુરુનું જ્ઞાન જીવવાની પાનતા ન હોય તો ગુરુ-સદ્ગુરુ શું કરે? શિષ્યમાં જ્યાં સુધી 'હું કેંક છું' એવો અહંકાર હોય ત્યાં સુધી ગુરુનું જ્ઞાન એને કયા જ ખપમાં આવતું નથી. એ કહે છે :—

રવિરૂપે પ્રકાશે ગુરુ, નેત્રવનો દેખે નહીં,
વાક તેના કર્મનો—પડે દૂષમાં પોતે જઈ. ૪

મેઘ વૃષ્ટિ કરે નિરંતર, ખામામાં જલ જઈ કરે,
નીચું હોય ત્યાં નમી આવે, ચઢિયાતું પ્યામે મરે. ૫

ગુરુ સમગ્ર જ્ઞાન જોયે, તે પાત્ર વિના ન રહે,
અન્નરસ તો અન્નર ભાઈ! પૂગા જનને તે પચે. ૭

અધિકારીની રીત એરી, ગુરુવચન સઘળાં મહે,
બાકી સર્વે વિધિ તેલે: ગુરુજી 'શિષ્ય' તેને કહે ૧૪

આ કડવાના અંતમાં આત્મજ્ઞાનની ચાવી આપતાં ગુરુ શિષ્યને સમજાવે છે :—

કોણું હું ને કોણું તું ને કોણું આ સસાર છે,
કોણું સિદ્ધ ને કોણું સાધક કોણું પુરુષ કોણું નાર છે. ૩૬

અનુભવ ભક્તિ અંતર કરતાં લક્ષ સીધો લાગશે,
સઘય તૂટે ભવ છૂટે, ભગ્ન સમજો લાગશે ૩૭

અવિગતની ગત જાણુતા જે જેમ છે તેમ ભાસશે,
મુક્તદાતા તું જ યાઈય, કર્મ તુજની ત્રાસશે. ૩૮

ત્રીજા કડવામાં શિષ્ય પોતાની વિનીતતા-નમ્રતા દર્શાવતાં કહે છે :—

પૂતળી જેમ કાઠક ઢેરી, હલાવે તેમ હાલશે,
દોષ યાનો કાઠકમાંથી, દોરીવાળો મહાલશે ૯

દોરી ચૈતન્ય ઘાટ પૂતળી તારો તે પરમાત્મા,
નિમ્ને વાત વિચારી, જોતા એમ અનુભવ આત્મા ૧૦

માયા એ દશ્ય એટલે ગોચર અને બ્રહ્મ એ અદશ્ય એટલે અગોચર—
જો જાન્યો વિવેક શિષ્યના મનમાં સ્પષ્ટ છે એ જાણે છે કે અગોચર
એવા બ્રહ્મને ગોચર એટલે અનુભવાત્મક કરવું એ જ ગુરુનું કાર્ય છે એ
કહે છે :—

ગોચર માયાકૃત કહીએ, અગોચર એ જાણ,
અગોચર ગોચર થતે જડે તેનો મર્મ. ૧૨

ગો નામ તો ઇન્દ્રિયો ચર નામ અહંકાર,
ચગચર તે આત્મા પરમાત્મા તે પાર. ૧૩

તેજ વડે તેજ ભાસે સિદ્ધાન્ત એનું સત્ય,
અન્ય ઉપાય એકે નથી, અનેક ઉપાયે સત્ય. ૧૪

ચોથા કડવામાં વસ્તો વિષયના અંતરંગમાં પ્રવેશે છે.

ગુરુભક્તિનો મહિમા દર્શાવતાં વસ્તો કહે છે કે ભક્તિમાત્રનું મૂળ
ચરભક્તિમાં છે. એ કહે છે :—

સહુ ભક્તિનું મૂળ તે તો જોણે ગુરુતણી ભક્તિ કરી,
ઇન્દ્રિયોની આશ મૂકી ચરણ સેવ્યા શ્રીહરિ. ૮

ગુરુભક્તિનું મૂળ મનોનિગ્રહ-મનોન્ય છે એ દર્શાવતાં વસ્તો કહે છે :—

મન જીતે તો ગુરુ સેવાયે, નીકર સેવાય દેહને,
ગુરુતણી જે આશ બાંધે, ઝાળખી લેજે એહને. ૧૧

કારણ સઘળું મન ઠેડું, એનો ચૌદ લોકમાં ફેંદ છે,
એ મનને તો જીત્યા વના જીવને બહુ દેંદ છે. ૧૨

મનના સંયમ વિનાનો બાહ્યલાગ આત્મગાન પ્રાપ્ત કરાવી આપવા
અસમર્થ છે, એ દર્શાવતાં વસ્તો કહે છે :—

ધણીનો ત્યાગ કરે, સેવક ચર્ધને લાગશે,
મન જીમે સર્વ જીભું, કહાં કહાં થું ત્યાગશે. ૧૮

ધાતુ ત્યાગી લુંછું પકડે, ફૂટે ત્યારે કહ્યે ધણુ,
પૂરણ લક્ષ લાગ્યા વિના એ સહુ કારણ મન તણું. ૧૯

અન્ન ત્યાગે, ફરાળ માગે, જ્યાં ત્યા બંધન આવશે,
મન જીતે તો સર્વ જીતાશે, ત્યાગ તેને ફાવશે. ૨૦

મન જીત્યા વિના આત્મગાન શક્ય જ નથી એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતાં
વસ્તો કહે છે :—

ચૌદ લોક જીતી શકે, એવો જોરાવર જો થશે,
પોતાનું મન જીત્યા વિના, અપ્પરમાહી ખપી જશે. ૨૧

મુર્ખા મહર્ષા જીવતાં કરે, દોષિક હોય કળા વળી,
મન જત્યા વિના મોક્ષ નાંહી, લખ મોરારી ના ટળી.

૨૨

રાજ પ્રજા માન આપે, પૂજયે પરમેશ્વર ચર્ધ,
મન ઊભે મોક્ષ નાંહી, જનમજની ના ગર્ધ

૨૫

સરખાવો અખો :—

ઠો પડ્દર્યન રાત્રી, વાણી નિહવાને અગ્રે,
ધ્વિર ચર્ધ પૂજય, ગાય જશ નગરે નગરે,
ઠો કહાવે ચિરકાય, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે,
ઠો કહાવે દાનેશ, ઈશ કૃષ્ણાદિક આગે,
તહાં લગી જાણે અખા ! શમી ન સઘળા વાસના,
લિંગનો ભંગ થયા વિના, સર્વે મનની ઉપાસના

(અનુભવગિન્દુ-૨૨)

આ જ કડવાની ૨૬ થી ૩૧ સુધીની કડીઓમાં વસ્તાએ આપેલું બકરો
અને કસાર્ધનું ~ જીવાત્માની મોહવચ દેશાનું ૩૫૬ પછી અખેગીતામાં ૫ મા
કડવામાં આપેલી કડીઓ ૨ થી ૮ માંથી જાણે લીધું હોય એટલું બધું
સામ્ય ધરાવે છે.

આ જ કડવાની કડી ૩૨ અને ૩૩ માં વસ્તો પગમાં દોરી બાંધી
હોય એવા ઊડતા પક્ષીનું જીવાત્માની માયાના બંધનયુક્ત ગિયતિનું દેશાન્ત
પછી જાણે — વાસનાદોરી કંઠમાં, કાળનટ સાથે ફર્યા (અનુભવગિન્દુ-૨૩)
— એ પંક્તિની જ પ્રબળ હાથા દર્શાવે છે.

આ સર્વ દર્શાવે છે કે વસ્તા ઉપર અખાની ખૂબ જ પ્રબળ અસર છે.
આ કડવાના અંતમાં મનેના જયનો ઉપાય દર્શાવતા વસ્તો કહે છે :—

મન જીસાનો એ ઉપાય, સાંભળ શિખ્ય સાચો ચર્ધ,

તું તારુ બચ હારજે, સમજજે ગુરુને કહી ૩૬

ગુરુને જાને જ્ઞાન મેયે, ગુરુને મને—મન,

ગુરુને ધરમે ધરમ ધરજે, ગુરુને તને—તન. ૩૭

તું તારું રાખીશ નહીં, ગુરુચરણમાં અર્પજે,

મન માયા રૂઢેજે નહીં, એવો ચર્ધને ત્યાં જજે. ૩૮

અવિનાશી ઝોળખ્યા વિનાના બાહ્યાચારી લોકો માટે વરતો સખત શબ્દોમાં કહે છે :—

સોળ શયુગાર સજી બેઠી, સ્વામી તેનો નામદં છે,
ઉપર તે સૌભાગ્યવંતી, અન્તર માંહે દર્દ છે. ૪૧

ઉપર વેશ ધરી ચાલે, અંતર સુખ દીકું નથી,
એમ અવિનાશી ઝોળખ્યા વિના, કેં મરે છે કયની કથી. ૪૨

હાથ પાંચ મુખ અંગ પૂરાં, પુરપારથ તેમાં નથી,
શ્રી ગુરુ પુરુષ એકીસો આદે નીપજે સૌ તેની વતી. ૪૩

સર્વધર્મના સારરૂપ, આત્મજ્ઞાનનો મર્મ સમજાવતાં વરતો કહે છે :—

અમર યાઓ, મરે નહીં, ધ્યાન શ્રી ગુરુનું ધરો,
અહંમત અગગો કરી, પરમ પુરુષ પ્રેમે વરો. ૪૬

પાંચમા કડવામાં વરતો સમજાવે છે કે પરમતત્ત્વ-પરબ્રહ્મ-આત્મતત્ત્વ, 'નિર્ગુણ, નિરંજન, નિરાકાર છે—કેવળ શુદ્ધ છે અને આ ત્રિગુણી માયાથી પર છે. આ આત્મતત્ત્વનું દર્શન ન થવાને પરિણામે જ એટલે કે જ્ઞાનના આવરણને લીધે જ જીવાત્મા સ સારસાગરમાં ગોથાં ખાયાં કરે છે.

જીવાત્માનું જ્ઞાનરૂપી આવરણ એનો પોતાનો અહંકાર જ છે, જે જતાં, એ આત્મજ્ઞાનનું સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આ માટે ગુરુકૃપા જોઈએ—વૈગય દ્વારા અહંકારનો નાશ થતાં સમ્યક્ દર્શન અનુભવાય છે, એ સમજાવતા વરતો કહે છે :—

અહંકૃતની બહુ આડપ છે, આચરણ ઉપજે છે ધણું,
કરણી કરતાં કૃત્ય ઉપજે, ગુરુવિદ્યા તો કયમ બણું. ૨

સમજવું ધણું સૂરત થાકે, વૈરાગ્ય જ્યારે પોપરો,
અહ પણાનો કીચ ઝાઝો તમે અગ્નિરૂપ ચઈ શોપરો. ૩

આત્મજ્ઞાન એ જ આ માટેનો ઉપાય છે, એ સમજાવતાં વરતો કહે છે :—

બહાજ બીતર એક દષ્ટિ, અદ્વૈત સૂત્રે આત્મા—
કલ્પ કરો ઉપજે નહી, તે પૂરણ એક પરમાત્મા. ૧૨

દેહે દ્વૈત ઉપજે ધણું, આત્મા અદ્વૈત છે,
દેહ ચારો કાલકેરો, આત્મા તમારું વિત છે ૧૩

શિષ્યનું અચાન દૂર કળ્યામાં મુખ્ય તો શુરૂપા જ છે પારસમણિ
કચિરનુ સુવર્ણ બનાવે છે, પણ શુરુ તો શિષ્યને પોતાના સ્વરૂપ બનાવી દે
છે એ દર્શાવતાં વસ્તો કહે છે :—

પારસનુ દષ્ટાન્ત દે છે તે કાચુ દેખાય છે,
શુરુ વડે શુરુ નીપજે પૂરુ એક વખાય છે ૧૭

અનુભવરૂપી અશ શુરુનો, સુધ ઉપજે બ્રહ્મનો,
જ્યોત જ્યોત તો મેળવે, કાલ્ય આશરે કર્મનો ૧૮

શિષ્ય અધિકારી છે અને મિત્રાનિત્યનો — બ્રહ્મ અને માયાનો ભેદ
સમજે છે, એ દર્શાવતાં શિષ્ય કહે છે —

પચતત્ત્વ ત્રણ ગુણ કેરા, ભાડ બ્રહ્માદિક ધડયા—
નિષ્કર્મી રહ્યો આત્મા કર્મ સૌ તેને અડયા ૨૩

કનકના ચાલવાને જેમ માગી સ્પર્શતી નથી તેમ બ્રહ્મને માયા સ્પર્શતી
નથી, એ સમજાવતાં વસ્તો કહે છે :—

કનકકેરો ચાલનો હોય, તેમા માગી કયમ ભજે ?
કદાપિ ચોટાડીએ તો જળ મળે ત્યારે પીગળે ૨૪

વાસના એ માગી જાણો ! નેહે કયન ગુણ બ્રહ્મ છે
પચતત્ત્વ ત્રણ ગુણ પારે તેને શાના કર્મ છે ૨૫

શિષ્યને આત્મજ્ઞાન વિના કથાની ખેવના નથી, એ દર્શાવતા વસ્તો
કહે છે :—

ઇન્દ્રાસનની ઇચ્છા નહી, વૈકુંઠમાહે ના વસુ,
બ્રહ્માસન કેવાસ કેરુ સુખ, ચિત્તમા નહી કશુ ૪૫

અરણ્યકમળ ગુરુદેવનાં નિમ્ને કરી હૃદયે ધર્યા—
અમર સુખ દુખરૂપ દીઠાં, જાણીને અગગા કર્યા ૪૬

નવનિષ્ઠ તો નિરમાન તેથી કેટલિક સિદ્ધિ માધી,
એથી અધિક નથી જાણવા, જાણી પૂરણપદ વિધિ ૪૭

તમો માત, તમો પિતા, તમો સ્વામી છો સખા
આતમ અનુભવ આપીને મગ્ન્યા કેટલિક ડખા, ૪૮

વજ્રો વજ્રો જાતો હતો, બાહે ગ્રહી સમજાવીઓ—
ગુણ દોષ પ્રભુ ! જોગો નહી ! શગળ તમારે આવીઓ ૪૯

છટ્ટા કહવામાં વરતો ગુરુનાં વચનો દ્વારા પરમ પદનું હાર્દ સમજાવે છે અને કહે છે કે આત્મસ્થિત પુરુષ રાગ અને ત્યાગ-બંનેથી પર છે. એ કહે છે :—

ગૃહે ના રહે, વન ના જાયે, કૃત્ય એક ના આચરે,
સ્વરૂપમાંહે સર્વ જાણે, તે જ્ઞાને કાંઈ કરે ? ૩
રસબિંબ તે રહ્યો બની, ગાંઠ એકે ના રહી,
નવવખ તારામાંહે શોભે પૂર્ણિમા ચંદ્ર સહી ૬
આવા અનુભવી સન્ત વિષે એ કહે છે :
પરમાત્મા જે પાર હતો, સર્વ અંગ લીધો ભરી ૭

દશ ઇન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ, પંદરમે અહંકાર અને સોળમી વાસના—આ સોળે મોક્ષનો નિરધાર થતાં લય થઈ જાય છે અને એ જ મોક્ષ એ કહે છે :—

દશ ઇન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ, પંદરમે અહંકાર છે,
સોળમી તે વાસના, સત્તરમે નિરધાર છે ૧૮
સત્તરમે શુધમાં મળી, ગુરુભક્તિ ત્યાં આચરી,
અનન્ત બ્રહ્મનું કારણ લહ્યું, પંદર સોળને વશ કરી ૧૯

આત્મજ્ઞાનના છેવટના પદનું દર્શન કરાવતાં વરતો કહે છે :—

નિરંતરમહી એક વર્તે દ્વૈતપણું ના આવીયું,
આ પાસે અભિમાન નહીં, અદ્વૈત એકે ધરાવીયું ૭૩

સાતમા કહવામાં આત્મજ્ઞાન આપવા માટે શિષ્ય કૃતાર્થતા અનુભવતાં ગુરુને કહે છે :—

સહેજે સહેજે ગુરુ મળિયા, હું ભાવ મેલાવિયો,
હરિભાવ હિરદેમાં આપી, પાર પથનો આવીયો ૫૨
પ્રપંચ પરા મેલાવીઆ, નિજ દાસ કરીને રાખીયો,
દૃષ્ટિપદારથ સર્વ નાખી, બ્રહ્મ સુધારસ આખીયો, ૫૩
ચૌદ લોકનાં ચરિત્ર તૃણ માત્ર તે તો થયા,
ચરણકમળ ગુરુદેવનાં, હૃદયકમળમાંહે રહ્યા ૫૪

કહવાના અન્તમાં ગુરુની મહત્તા દર્શાવતા વરતો કહે છે :—

પારસમણિની દોલત આગળ, અવર ઉલ્લસ ખોટા પડયા,
 સાધન સધળાં એમ થયાં: જે દિનના સદ્ગુરુ જડયા. ૫૫
 ગુરુ પર્વત પારસ ઢેરો દું તું ભાવ લોડું સડી,
 ગુરુ પારસ સ્પર્શતાં અહંભાવ રહ્યો નહીં. ૫૭
 પાપપુણ્ય ને ભર્મ તળવ્યા, ભર્મ આપ્યો મહાપદ તણો,
 દું જ ગયો, હરિ રહ્યો: પાડ માતું યો ધણો. ૬૨

આઠમા કડવામાં શિષ્યની આત્મજ્ઞાન માટેની નિષ્ઠા અને એના પ્રયત્ન
 પુરુષાર્થ માટે ધન્યવાદ આપતાં ગુરુમુખે વસ્તો કહે છે:—

વૈરાગ્યરૂપી ગોળા લીધી, અંગ સખળ સાતું ક્યું,
 અહંકૃત મળ સદુ છૂટી ગયા, ત્રિગુણ દુઃખ સૌ પરહ્યું. ૨
 આત્માનાં ચિહ્ન આપ્યાં, તે બોલતાં લહેવાય છે,
 સર્વરહિતા સર્વસહિતા, તે આત્મા કહેવાય છે. ૭
 છે છે ને નથી નથી કૃત્ય સધળાં એવાં ગણે,
 હર્ષ શોક જે કૃત્યનાં ઉપજે તે આપે હણે. ૮
 તેવો ભાઈ તું નીપજ્યો, લક્ષ ગુરુનો લેઈજે,
 તારું તેતું—તેતું તારું અરસપરસ એમ દઈજે. ૯
 અદ્વૈત એમ વિચારતાં, દ્વૈતરોગ તે સદુ ગયો,
 તું હરિમાં—હરિ તુજમાં નેહ કંચન નિર્જે થયો. ૧૦

શિષ્યના અદ્વૈતાનુભવનું દર્શન કરાવતાં વસ્તો કહે છે:—

શિષ્યે જ્યારે મૂઢી વાસના, ગુરુએ ઈંકાર મેલીયો,
 ૐ સોહં એક થઈને નિરંતર રંગ રેલીયો. ૧૬
 શિષ્યમાં શિષ્યપણું નહીં, ગુરુમાં ગુરુપણું નહીં,
 લક્ષ લેઈ અલક્ષનો મળી રહ્યા બંને તહીં. ૨૨
 જીવે સિવને ઓળખ્યો, અનુભવ એવો આવીયો,
 પારંગનની પહોંચ લાધી, ખેલ સધળો ફાળીયો. ૩૬

આ વાસનારહિત ધ્યનિનું દર્શન કરાવતાં વસ્તો કહે છે:—

ધ્મજાકૃત સદુ નીચે ઘામી, અનુભવ તે ઉપર ચઢ્યો,
 ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય જળે, દોષ દેહનો ના અડ્યો. ૩૭

નવમા કડવામાં વરતો અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત દર્શાવતાં કહે છે :—

પરમાત્મા એક ઓળખે, સત્તા સર્વે તેહની,
અનુસંધાન આવડે તો, માયા સર્વે એહની. ૧

એક માણ્યે સર્વ માણ્યું, સર્વ માણ્યે એક જાણ્યું છે,
સમજવાની સાન એવી, અનુભવે ઓળખાય છે. ૨

જીવાત્માનું માયાનું આવરણ જ આત્મજ્ઞાન ન થવાનું કારણ છે, એ સમજાવતાં વરતો કહે છે :—

મણિ કંઠે ખાંધ્યો હોય, બૂલે ત્યારે ભટકે ધણું—
ગુરુ મળે તો ગમ બતાવે, એવું કારણ એ તણું. ૧૧

પરમાત્મા મણિ અનુભવ ગુરુ સિદ્ધાન્ત એવું જાણવું,
બાહ્યાભ્યંતર એક કરી ગુરુપદ ધરમાં આણવું. ૧૨

અહંકારનો ત્યાગ આત્મજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે, એ દર્શાવતાં વરતો કહે છે :—

પોતે રહીને પાર શોધે, તેને તો તે જડે નહીં—
આપ અહંકૃત જાણ્યો બૂલી, તેને તો સહેલું સહીં. ૧૮

આ માટે લૌકિક જીવનમાંથી એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત આપતાં વરતો કહે છે :—

વિણપ્રસવી નાર હોયે તે, સુખ સ્વામીનું ભોગવે,
પ્રસવતા જ્યારે થઈ પેટે, પુત્રપરિવાર ભોગવે. ૧૯

પુત્રસંગ વિલાસ કરતાં, સુખ સ્વામીનું વિસરે,
પતિવ્રતા જે નાર હોય તે, પુત્રભાવને પરહરે. ૭૦

કદાપિ જે હોય સહેજે, તે ઉપર મોહ પામે નહીં,
પિયુ ઉપર દૃષ્ટિ પૂરી, પતિવ્રતા સાચી સહી. ૭૧

બહાર દૃષ્ટિ ના નીકળે, સત્ય સ્વામી પર રહે,
ફળ તેને ફીક્કાં લાગે, મહાવાચક એવું કહે. ૭૨

આ જ સિદ્ધાન્ત વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે શુંગારમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત લઈ, વરતો કહે છે :—

પિયુ પાસે નાર જાયે, વસ્ત્ર ધીટીં આપણાં,
ભોગ તે પામે નહીં એવાં સિદ્ધાન્ત તે તણાં. ૭૩

પડદા બ્યારે પરા કરે ત્યારે, સુખ સ્વામીનું ઉપજે,
એમ હરિ-હરિજન એક થાયે, અહ દૂત આપાનું તજે

૭૪

છેલના દસમા કડવામાં સમસ્ત કૃતિનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં વર્તે કહે છે:—

વસ્તુવિવાસ અથ વર્ણુઓ, અકથ બોધ એવો કથો,
બહાર દષ્ટિ રાખી નથી, નિજમન પોતાનો મથો

૧

ખગ્ગસિયા એ નહી સમજે, આપરસિયો એ લહે,
તાપ ત્રણે અળગા કર્યા, અદ્વૈતવાક્ય એમ કહે

૩

વીલા ઘરની એ વાર્તા, વણુવીલો શુ બળુશો,
પરમાર્થ પ્રલક્ષ બાખ્યું, જે બળુશો તે માણુશો

૧૨

અદ્વૈતવાદી માટે અન્ય પખીનું દૃષ્ટાન્ત આપતાં વર્તે આ કડવામાં સમજાવે છે કે અનલ પખી જેમ આકાશમાં જ રહે છે તેમ અદ્વૈતવાદી માત્ર શ્રદ્ધાના આધારે જ સ્વીકારે છે, માયાના આવરણમાં આવતો નથી — એ સ્પષ્ટ કરતા વર્તે કહે છે. —

વસ્તુ વડે વસ્તુ ગ્રહવી, એમાં દેશમુક્તા સહી,
અન્ય જે આકાશો રહે, તે બધનમાં આવે નહી

૨૦

ગર્ભમહીથી ઈડ ખરે, પથમા પાખો કરે,
અવનિ ઉપર જેમે નહી, સૂરત આકાશો ધરે

૨૧

ભૂમિનું બધન નહી, આકાશો ઊડતું ફરે,
આકાશી તેનું નામ કહાવે. ભૂમિકાળ ત્યાં શુ કરે

૨૨

પરવશ તે તો પડે નહી, આપવશ આપે ફરે,
પોતે પોતાનું રંગે રાતું, તેને બધન શુ કરે

૨૩

પોતે પોતાની પૂર્ણતાએ પોતે પૂર્ણ થાય છે,
નિરાનબ નિર્ભો રહે, એવા અદ્વૈત વાચક ગાય છે

૨૪

એવા પક્ષીના નહી ટોળા, અવર પક્ષી બહુ ધણા,
પાપ પિન્નરે તે તો પડે, બધન યઈ ભૂમિ તણા

૨૫

ભૂમિ ઉપર કરે ચારો, બધન તેને થાય છે,
તે માટે તે રહે આકાશો અદ્વૈત વાચક ગાય છે

૨૬

પક્ષીનું દૃષ્ટાન્ત દીવું, આકાશ અવનિ લેઈને,
સિદ્ધાન્તે એ એમ સમજવું, હરિ ચરણે ચિત્ત દેઈને

૨૭

વાસનાને વશ થઈ, સ્થૂલ નાના વિધ ધરે,
એતું દુઃખ એતું જોઈને, અદૈત આકાશે ફરે ૨૯

વસ્તુનું સમાપન કરતાં, આ કાવ્યકૃતિ નથી, પણ અનુભવવાણી છે,
એમ સ્પષ્ટ કરતાં વરતો કહે છે :—

વસ્તુવિલાસે વસ્તુ બોલી, મુરુ શિષ્યનું નામ છે,
લક્ષ અલક્ષ એકતા મળે, પરમાત્મા પૂરણ રામ છે ૩૬

-કવિ ઠા કલ્પ્યો નથી, રવિની સૃષ્ટિતણે,—
પારનો પરભવ બોલ્યો, અનુભવ આપે થઈ ઘણો ૪૦

પારના પ્રતાપ વડે વરતો નામ તે આત્મા—
તેજ તેનું તેમા મળ્યું વિશ્વંભર પરમાત્મા. ૪૧

શિષ્ય ભણે એ અંથને તેને કૃપા કરે પરમાત્મા,
જન્મમૃત્યુ ટળી જાયે અમર થાયે આત્મા. ૪૨

પાંચસો ને સાત ઉપર એપાઈ છે એ અથની,
સ્વરૂપ પામવા આતુર હોયે, તેને સર્વે અર્થની ૪૩.

રામકથા - જગજીવનની એક અપ્રગટ કૃતિ

દો. અનિલકુમાર ચૌ. ત્રિપાઠી

સૂ

સૂક્ષ્મ સંત કવિ શ્રી. 'સાગર' મહારાજ પાસેના કદાનવા બંગલો હસ્તપ્રત ભંડારની એક હસ્તપ્રતમાં મનોરદાસકૃત (હિંદી)

-પંચીકરણ, લાણુદાસકૃત પ્રહલાદ - અજગર સંવાદ, લાલદાસ, હરિદુષ્ય, -જીતા મુનિ નારાયણ, રતનબાર્ધ, ચોબણ મીઠો તેમ જ પ્રીતમના વિશેષતઃ -અપ્રગટ પદો સાથે જગજીવનની રામકથા કૃતિ પણ સમાવિષ્ટ છે.

રામકથા જે સર્ગમાં રચાયેલી સુંદર પદ્યબદ્ધ કૃતિ છે.

કૃતિના પ્રારંભમાં કવિએ વૃક્ષ અને ખીજના પરંપરાગત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પિંડ-બ્રહ્માંડની એકતા સમજાવી રામકથાનું હાર્દ સમજાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે.

રામકથા એટલે શ્રી રામચંદ્ર, સીતા, દશરથ અને અયોધ્યાનગરીની બહારની સૃષ્ટિ નહીં. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિની આંતરસૃષ્ટિ. આવું આધ્યાત્મ અર્થ-ઘટન વ્યક્તિના આંતરજીવનના સંદર્ભમાં શ્રી રામચંદ્ર, એમના કુટુંબીજનો, જન્મરથજ વગેરે અંગે કરવાનો કવિનો પુરુષાર્થ રામકથાનું મહત્ત્વનું જમાપાત્રું છે. પહેલા સર્ગમાં રામચંદ્રની સંક્ષિપ્ત જીવનકથા કવિએ સમજાવી છે. દ્વિતીય સર્ગમાં રાવણની જીવનપ્રવૃત્તિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રાવણ, મંદોદરી, લંકાનગરી, રાવણના ભાઈઓ વગેરે અંગે પણ વ્યક્તિની આંતર-સૃષ્ટિના સંદર્ભનું અર્થઘટન રજૂ કર્યું છે.

અયોધ્યા એટલે શુદ્ધ અંતઃકરણ, સરયુ નદી એટલે સુષુપ્ત્યા નાડી, દશરથ રાજા એટલે મન. દશ ઇન્દ્રિયોનો રાજા મન. કૌશલ્યા એટલે ક્રિયા-શક્તિ. રામની માતા જ્ઞાનરૂપી ગર્ભ ધારણ કરે અને અગર-અમર એવા -રામરૂપી આત્માનું પ્રાકટ્ય કરે.

રામ એટલે આત્મા દશરથ રાજાની ત્રણ રાણીઓ તે માયાના ત્રણ સ્વરૂપો — સત્, રજ્ઞ અને તમસ.

સુમિત્રા એટલે સુમતિ અને મનની કલ્પના તે કૈકેયી કૈકેયીએ આત્મા-રૂપી રામની સાથે વેર કરીને વનમા રજડાવ્યો. એર જેવા વચન બોલીને કૈકેયીએ દશરથને ખૂબ દુઃખ આપ્યું

ક્રિયા, કલ્પના અને સુમતિ એ ત્રણ મનની પ્રધાન રાણીઓ રામચન્દ્ર સાથે એકરૂપ એવા ત્રણ ભાર્ષિઓનો સ્વભાવ સમજાવતા કવિ આત્માના અંગરૂપ તરીકે એ ત્રણેને ગણાવે છે

શનુદેવ એટલે સતોષ, ભરત એટલે ધર્મ અને લક્ષ્મણ તે એકલક્ષ આ ત્રણેનો સ્વામી તે આત્મા

માતાપિતા તે જન્મમરણ અને પુત્ર રામ તે પરબ્રહ્મ-આત્મા જેને ક્રૂણ નહી, કલ્પના નહી, વર્ણ નહી, આશ્રમ નહી, અવસ્થા નહી, ગુણ નહી જે અજન્મા છે, નિર્લેપ છે, નિરજન-નિરાકાર છે, જે કાળનો પણ કાળ છે, સ્વયં પ્રકાશ છે, જે સકલ દેવતાઓનો રાજા છે, તેને કોનો કુવર કહી શકાય ?

સીતા એટલે મનની શાન્તિ

ખીન્ન સર્ગમા મનુષ્યની આંતરદૃષ્ટિના સદર્શમા કવિએ રાવણના પરિવારનો અર્થ સમજાવ્યો છે

મહાબળવાન રાજા રાવણ તે જીવાત્માની અહતા-ગર્વ કુભકર્તૃ એટલે ક્રોધ, સમુદ્ર એટલે મોહ, ઇન્દ્રજીત એટલે કામ, અન્ય રાક્ષસો તે લોભ, પ્રપચ તે એનું પામદળ

રામના વનવાસની કથા કવિ આંતરદૃષ્ટિથી આ પ્રમાણે સમજાવે છે :

વન એટલે આ શરીર, પચવતી એટલે પાંચ ઇન્દ્રિયો. ઇન્દ્રિયો કામવશ થાય એમ રાજા સ્ત્રીવશ થાય છે અને કામરૂપી મૃગ તરફ દોડે છે સીતા-મનની શાંતિમા પ્રાપ્તિ સકલ-વિકલ્પ જીભા થાય છે લક્ષ્મણ સીતાજીને છોડી જાય છે એટલે કે ચિત્તપ્રાપ્તિ થતા લક્ષ યુક્તિ જવાય છે અને સીતાનું હરણ થાય છે સીતાનું હરણ થયા પછી શ્રી રામચન્દ્રજીને મદદ કરનાર વાનરો તે વિવેક વાનરોમા હનુમાન એટલે ભક્તિ. અગદ એટલે આર્જવ, સુગ્રીવ એટલે શ્રમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે આસુરી લકાનું દહન કરીને સીતારૂપી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મોહરૂપી સમુદ્ર ઉપર સદ્બોધરૂપી સેતુ બાંધ્યો

શ્રી રામચન્દ્રજીનું ધનુષ્ય એટલે ધીરજ, બાણ એટલે પ્રેમ, બંધુક તે
‘શુદ્ધિ અને ગોળી તે ગતિ.

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ તે અહંકારનાશ માટે ક્ષમા અને પ્રેમના
-સામસામા બાણ. અહંકારના લય દ્વારા જીવાત્માએ મનની શાંતિ પ્રાપ્ત
કરવી એ સદ્બોધ, ‘રામકથા’ દ્વારા કવિનો હેતુ છે. રામકથાનો પ્રારંભ
આ પ્રમાણે થયો છે :

શ્રી સદ્ગુરુચરણે શિસનામી અને મહિા એહ ઉપાય
હૃદયમાંથી રૂડી રીતે ગાવું રામકથાય. ૧-૩

કૃતિના અંતે કવિએ પોતાનું નામ પણ ગૂંથી લીધું છે :

શ્રવણ મનની આશ ન કરે એ કો જન,
તે જ જીવ થકી શિવ થાયે એમ વહે જુગજીવન.

ધૃતિશ્રી રામકથા અધ્યાત્મ દીકા દ્વિતીય સર્ગ.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી રચિત ‘કવિચરિત’ ભાગ ૧-૨ માં જગજીવનનો
‘ઉલ્લેખ મળતો નથી. એમણે તૈયાર કરેલી ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની સંકલિત
યાદીમાં એમણે બે જગજીવનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

(૧) અપ્રસિદ્ધ કૃતિ ચિત્તવિચાર સંવાદનો રચયિતા જગજીવન.

(૨) ઓખાહરણના ગરબા સુધન્વા આખ્યાન તેમ જ બૃહદ્ કાવ્યદોહન,
ભાગ ૮ માં પ્રગટ થયેલા પદોના, કર્તા જગજીવન.

‘પ્રાચીન કવિઓ અને તેની કૃતિઓ’માં શ્રી રમણિકભાઈ દેસાઈ પણ
બે જગજીવનનો ઉલ્લેખ કરે છે.

પહેલો કવિ; તે આખ્યાનકવિ-સકિતમાર્ગી અને બીજો જગજીવન તે
ચાનમાર્ગી.

રામકથાનું હાર્દ જોતાં આ કૃતિના જગજીવન ચાનમાર્ગી જગજીવન
હોય એવું અનુમાન કરવું સમુચિત છે.

આ જગજીવનની અન્ય કૃતિઓમાં ચાનમૂળ, નરબોધ અને સપ્તાદ્યાથી-
એમ ત્રણ કૃતિઓ પણ ગણાવી છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીની સંકલિત યાદીમાં રામકથાનો ઉલ્લેખ નથી.
શ્રી રમણિક દેસાઈના ‘પ્રાચીન કવિઓ અને તેની કૃતિઓ’માં તેમ જ ફોર્બ્સ

ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલીમાં પણ આ કૃતિનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

અધ્યાત્મ રામાયણ જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથ પરની આ અધ્યાત્મ ટીકા કવિની મૌલિક સર્જકશક્તિનું સુંદર ઉદાહરણ છે. કૃતિમાં આવતા બધુંક અને ગોળી જેવા શબ્દો તારકાલીન જમાનાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

કૃતિમાં રહેલો તત્ત્વાર્થ આકર્ષક છે એમાં વ્યક્ત થયેલી કલ્પના મનોહારી અને કવિત્વમય છે.

કાવ્યની શૃંગૃહતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ રામકથાના અધ્યાત્મ અર્થઘટનની દૃષ્ટિએ સંપાદન કરવા જેવી આ કૃતિ તરફ વિદ્વાન સાહિત્ય-સંશોધકોનું આ પરિચયાત્મક લેખ દ્વારા ધ્યાન દોરે છે.

સાયકોલોજિવિસ્ટિક્સ-એક વિચારબિંદુ

અરવિંદ મુલ્લા

Language is an instrument of Communication
but itself does not communicate

ભાષા, માનવીનાં વિચાર-વિનિમયનું એક સાધન છે, પરંતુ સ્વયં વિનિમય કરી શકતી નથી. ભાષાની પાછળ માનવ મહત્ત્વાકાંક્ષા, આશાઓ, ભાવના તથા વિચારો છૂપાયેલા છે. રોનાલ્ડનાં શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ ભાષાનો અભ્યાસ મુશ્કેલ છે. કારણ કે, ભાષા એ એક માનસિક ઘટના છે

ભાષાવિજ્ઞાનનાં ગૂઢ્યત્વે ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. પ્રથમ, શબ્દ અને તેનાં અર્થને લગતો વિભાગ (semantics), બીજો, ધ્વનિને લગતો વિભાગ (Phonology) અને ત્રીજો, શબ્દોની ગ્યના, વ્યાકરણનાં નિયમોને લગતો વિભાગ (Syntactics)

કોઈ પણ ભાષા લઈએ. તેનો એકમ એટલે શબ્દ. આ છે ઓરગૂડનું મંતવ્ય. બ્લૂમફિલ્ડ અને યુજીન નીદાની વ્યાખ્યામાં લઘુનમ સ્વતંત્ર રૂપ (Minimum free form) તથા સામાજિક મોભાનાં સ્થાવર (status) પ્રાધાન્ય ભોગવે છે બીજો વિભાગ, ઉચ્ચારણની બાબતને સ્પર્શે છે પોલ પેસી કહે છે, કે દરેક ચોક્કસ ધ્વનિ-ઉચ્ચાર માટે એક જૂદો જ અક્ષર જરૂરી છે. શબ્દોચ્ચારમાં જરાપણ ફેરફાર થાય તો તેનો અર્થ (શબ્દાર્થ) બદલાય છે. આ ઉચ્ચારણની પ્રક્રિયાને આધારે અક્ષરોનાં સ્વર અને વ્યંજન એવા બે વિભાગ થાય. આ ઉપરાંત દંતવર્ણીય, ઓષ્ઠવર્ણીય, તાણુવર્ણીય, જેવા વ્યંજનોનાં પ્રકાર પણ થાય છે. આ વર્ગીકરણ માત્ર એક જ પ્રાદેશિક ભાષા પૂરતું મર્યાદીત ન રહેતા, વિશ્વની ઘણી ખરી ભાષાઓ-રશિયન તથા

અંગ્રેજી ભાષાને પછી આવરી લે છે. આ પછી ત્રીજો વિભાગ આવે છે, તે વ્યાકરણનાં નિયમોને-રચનાને લગતો વિભાગ (Syntactic). સરળ વાક્યરચના માટે શબ્દોની રચના અને તેનું પૃથક્કરણ દ્વારા નિયમોનું સંશોધન કરવામાં આ વિભાગ મોખરે છે.

મિત્રો ! તમને કદાચ યશી કે ભાષાવિજ્ઞાન આમ એક જ ભૂમિકાએ મર્યાદીત થાય તો શબ્દોની પાછળ પ્રવર્તતી ભાવના, સંવેદનશીલતા કયાંથી સમજાય ? વાગ્તવિક જીવનમાં ભાષાવિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાનથી હંમેશને માટે અલગ રાખી ન શકાય.

મિત્રો, આ એક સરળ ખીના છે કે શબ્દ અને વિચાર (Word & thought) અભિન્ન છે. વિચારને મૂર્ત રૂપ આપવા ભાષા તો જોઈએ જ. પરંતુ ભાષાની વિવિધતામાં શબ્દોનાં અર્થો મૂઝાય ન જાય, તે માટે કોઈ ઉકેલ છે ખરો ? સાચા વિચારવિનિમય માટે વક્તા અને શ્રોતાના માનસમાં શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ એક જ વખતે સમાન ભૂમિકાએ થવો ઘટે ભાષાઓ જુદી, શબ્દો જુદા, અર્થોનું શું ? શબ્દાર્થ પાછળ રહેલા 'વિચાર' તો બધી જ ભાષામાં એક જ છે ને ? દા. ત. વૃક્ષ, પંખી, પાણી, ગરીબાઈ, શ્રીમંતાઈ-આ બધા શબ્દો થયા. આ શબ્દો ડાન પર અથડાતાં અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના ચિત્રો માનવ-માનસ પર રજૂ થાય છે. શબ્દ અને વાસ્તવિકતા બંને ભિન્ન છે. અહીં કલ્પના, ભાવના તથા વિચાર ~ સૌનો પોતપોતાનો ફળો આ ચિત્રો રજૂ કરવામાં આપે છે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા, આમ ભાષાવિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલી છે. સાચું કહીએ તો, ભાષાવિજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર તથા જ્ઞાનતંતુશાસ્ત્રને પણ આભારી છે. ભાષાનાં પ્રત્યક્ષીકરણ(Perception)ની દૃષ્ટિએ શબ્દોને જ્ઞાન-તંતુઓ તથા શરીરચત્રને સ્પર્શતી હયાતીઓ ગણવામાં આવે છે. શબ્દોનાં અર્થો તો એક આંતરિક ઘટના છે કે જે બાહ્ય સામગ્રીઓથી અમાપ એવા લાગણીનાં પ્રદેશમાંથી વહે છે.

Words are physical and Neuro-physiological entities. Meaning of a word is an internal phenomenon related to feeling which by its definition cannot be measured by any outward means.

મિત્રો ! કવિજગતમાં કાવ્યભક્તાનું જે દર્શન થાય છે તે, આ ભાવનાના પ્રદેશમાં સાંપડે છે. અહીં શબ્દોની ગતિ મર્યાદીત થાય. કાવ્યમાં હે/૧૦

ગાંધી, તેનાં અર્થો, નિયમો જુદા જ પ્રકારનાં રહે છે. Poem simply is. It does not mean. કવિમાં કાવ્યાત્મકતા છે તે જ પૂરતી છે. તેમાં શબ્દાર્થની ભાંજગડમાં પડવાની શી જરૂર? કાવ્યમાં રજૂ થતી માનવ-અવેદનાઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ કે સંદેશ કે બહુતરીય અર્થોપધાન શબ્દો, પાછળ શબ્દાત્મતાની, ભૂમિકા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

દવે આપણે શબ્દાત્મતા વિષે વિચારીએ. ‘પૈલા પંખીને જોઈ મને થાય ..’ કોઈ એક પંખીને મુક્ત આકાશમાં ઉડતું જોઈને, માનવમાનસ નામની સંજ્ઞા ન આપતાં અનામી દશામાં જ રહે તો નામનાં ત્વર વિના મીઠેમીઠું પ્રત્યક્ષીકરણ (Direct Perception) પ્રકટે. પંખીની સાથે એક વિશેષ પ્રકારની તાદાત્મ્યતા પણ સર્જાય. આમ હેતુપૂર્વક અનામી દશા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, શબ્દાત્મક ભૂમિકા સાધ્ય થાય ખરી કવિની કાવ્યાત્મકતાનું જે ઉગમસ્થાન છે તે આ શબ્દાત્મક માનસની અવસ્થા.

તમને કદાચ યશ કે આ શબ્દાત્મક ભૂમિકાને ભાષાવિજ્ઞાન સાથે શો સંબંધ છે? ન્યાં ભાષાવિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્ર મળે છે ત્યાં માયકોલિજિંગ્લિક્સ પ્રકટે છે. કોમ્પ્ટો અને મોટ્ઝનો ફ્રાન્સ ભાષાવિજ્ઞાનમાં અદ્વિતીય છે તેમની દૃષ્ટિએ ભાષાવિજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર જ નથી પરંતુ ગણિતશાસ્ત્ર પર પણ આધાર રાખે છે.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે ડૉ. યુન્ગલ્પૂર જેવા સાયકો-લિજિંગ્લિક્સનાં કથન મુજબ ત્વગ્શાસ્ત્ર(Phonology)ને માનસશાસ્ત્રની સહાયતાની જરૂર નથી. પરંતુ ફ્રાન્સ, ગ્રીસ અને જૂનું જેવા અન્ય મહાન માનસશાસ્ત્રીઓનાં પ્રયાસથી ભાષાવિજ્ઞાનને એક નવી દિશા સાંપડી છે તેમ કહેવામાં જગાયે અનિશ્ચયોક્તિ નથી.

ભારતનાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ પણ આ મતવ્યની સાક્ષી આપે છે. એવી કોઈ પણ ભાષા નથી કે જે માનવમાનસ સાથે સંકળાયેલી ન હોય! માનવ-જીવનનાં પાંચ સ્તરો એટલે અન્નમય કોષ, મનોમય કોષ, પ્રાણમય કોષ, વિજ્ઞાનમય કોષ તથા આનન્દમય કોષ આ પાંચ સ્તરોનાં આધારે માનવની ભાષાનાં ત્રણ વિભાગ ગણાય છે: ભાષાકીનતા, ભાષામયતા અને ભાષાતીતતા. સમાજશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા મનોમય તેમ જ વિજ્ઞાનમય કોષને સ્પર્શે છે. વેપારીની ભાષા કે સૌનિકની ભાષા પ્રાણમય અને મનોમય ત્વર પા છે. શુદ્ધ ગણિતની – શુદ્ધ કાવ્યની ભાષા આનન્દમય કોષ – એટલે કે

ભાષાતીતના નન્દ ચર્ચ જનાગી છે જનાદિ નિધન વલ શબ્દ તત્ત્વ ચદક્ષરમ
વિવર્જતે અર્થભાવેન પ્રક્ષિયા જંગતો યત્ર ।

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની અને વ્યાકરણુકાઁ ભતૃહરિના ૧૫૦૦ વર્ષો પહેલાના
મંત્રયો, નેતા એટલુ કહી શકાય કે બધી ભાષાના મૂળમા એક અનાદિ
અને અનંત એવુ તત્ત્વ રહેલુ છે તેની ભાષા એટલે મૌન શબ્દાતીતની
આ ભૂમિકાએ કાવ્યાત્મકતાનાં ઝરણા સાપડે અહી સમગ્ર વિશ્વ એક જીવ ત
કાવ્ય બની ગહે છે ભારતીય કાવ્યાત્મકતા એટલે દેવનુ કાવ્ય

આમ સાયકોલિ ઝિરિક્સ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ માનસશાસ્ત્રીને
બૂની ન શકે આજે તો ભારત જેવા બહુભાષી રાષ્ટ્ર માટે જુદી જુદી
પ્રાદેશિક ભાષાના સમન્વય સાધવામા સાયકોલિ ઝિરિક્સ દષ્ટિબિદુ એક
પ્રાયોગિક પ્રયાસ માગી લે છે માત્ર ભારતની ભાષાઓ પૂરતી મર્યાદીત
ન રહેતા એક એવા દષ્ટિબિદુની જરૂર છે કે જેથી એક Universal
Languageની દિશામા નવા ઉત્થાન થાય

